

«QAZAQSTANÝ»

РЕСПУБЛИКАЛЬҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
РЕСПУБЛИКАНСКИЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
REPUBLICAN SCIENTIFIC JOURNAL

4(20) 12 / 2023

16 желтоқсан -
Тәуелсіздік күні
Auezov_university-80
QAZAQSTANÝ-5 жыл

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

М.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ М.АУЭЗОВА
M.AUEZOV SOUTH KAZAKHSTAN UNIVERSITY

«QAZAQTAŃY»

республикалық ғылыми журнал
республиканский научный журнал
republican scientific journal

4 (20) 12 / 2023

ШЫМКЕНТ, 2023
SHYMKENT, 2023

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің ректорының 30.01.2019 ж., №39-нқ бұйрығы бойынша «QAZAQTANÝ» республикалық деңгейдегі ғылыми журнал ресми ғылыми мерзімді баспасөз ретінде университеттен жылына 4 рет, әр тоқсанда: наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан айларының соңында шығарылады.

Ғылыми журналға Ақпарат және коммуникациялар министрлігінің Ақпарат комитетінде тіркеліп «Мерзімді баспасөз басылымын, ақпарат агентігін және желілік басылымды есепке қою, қайта есепке қою туралы» 30.01.2019 ж., №17493-Ж. куәлігі берілген.

Жазылу индексі - 76112.

Ресей ғылыми дәйексөз индексі (РФДИ) базасына тіркелген (05.05.2019ж. №260 келісім-шарт).

Ғылыми журналды дайындап, жарыққа шығарушы жауапты құрылым - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар» ғылыми-зерттеу институтының «Тарих және этнология» ғылыми орталығы

Ғылыми журнал гуманитарлық, педагогика, филология және шығармашылық салалардағы маңызды теориялық, әдістемелік, қолданбалы және сараптамалық сипаттардағы зерттеулердің нәтижесін жариялау үшін құрылды. Гуманитарлық ғылымдар бағытындағы тақырыптық рубрикалар: саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау, Қазақстан тарихы; дүниежүзі тарихы; антропология; археология; этнология; түркітану; архив ісі; музей ісі; кітапхана ісі; саясаттану; философия; мәдениеттану; заңтану; халықаралық қатынастар; экономика; әлеуметтану; өлкетану; тұлғатану; қазіргі Қазақстанның этносаяси және этномәдени процесері; педагогика ғылымдары бағытындағы тақырыптық рубрикалары: педагогика және оқыту әдістемесі; психология және инклюзивтік білім беру; филологиялық ғылымдар бағытындағы тақырыптық рубрикалар: тіл білімі және әдебиет; когнитивті аспектідегі тілді үйрену-мәдениаралық қарым-қатынастың негізі; шығармашылық бағытындағы тақырыптық рубрикалар: өнер (музыка; хореография, театр); бейнелеу өнері және дизайн (кәсіптік білім).

На основании приказа №39-нқ от 30.01.2019 г. ректора Южно-Казахстанского университета имени М.Ауэзова, Министерства образования и науки Республики Казахстан республиканский научный журнал «QAZAQTANÝ» университетом как официальное рецензируемое периодическое печатное издание выпускается 4 раза в год, ежеквартально: в конце месяца март, июнь, сентябрь, декабрь.

Научный журнал зарегистрирован Комитетом информации, Министерства информации и коммуникаций Республики Казахстан. Получено свидетельство №17493-Ж от 30.01.2019 г. «О постановке на учет, переучет периодического печатного издания, информационного агентства и сетевого издания».

Подписной индекс - 76112.

Зарегистрирован в базе Российской индексации научного цитирования (РИНЦ) (договор №260 от 05.05.2019 г.).

Ответственное подразделение по подготовке и выпуску журнала - научный центр «История и этнология» научно-исследовательского института «Социально-гуманитарные науки» ЮКУ им.М.Ауэзова.

Научный журнал публикует результаты научных исследований в области гуманитарных наук, педагогики, филологии и творческих направлений, содержащие важные результаты исследований теоретического, методического, прикладного и экспериментального характера. Направление гуманитарных наук тематические рубрики: реабилитация жертв политических репрессий, история Казахстана; всеобщая история; антропология; археология; этнология; тюркология; архивное дело; музейное дело; библиотечное дело; политология; философия; культурология; юриспруденция; международные отношения; экономика; социология; краеведение; познание личности; этнополитические и этнокультурные процессы современного Казахстана; направление педагогических наук, тематические рубрики: педагогика и методика преподавания; психология и инклюзивное образование; направление филологических наук, тематические рубрики: языковедение и литература; изучение языка в когнитивном аспекте - основа межкультурной коммуникации; творческое направление, тематические рубрики: искусство (музыка; хореография, театр); изобразительное искусство и дизайн (профессиональное обучение).

On the basis of order №39-n from 30.01.2019 G. rector of South Kazakhstan University named M. Auezov, Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan Republican scientific journal «QAZAQTANÝ» University as the official periodical printed publication produced 4 times a year, quarterly at the end of months March, June, September, December. The scientific journal is registered by the information Committee of the Ministry of information and communications of the Republic of Kazakhstan. Received certificate No. 17493-ж Of 30.01.2019. «On registration and re-registration of a periodical, news Agency, and online publication».

The subscription index is - 76112.

Registered in the database of the Russian science citation index (RSCI) (agreement No. 260 of 05.05.2019).

The responsible department for the preparation and publication of the journal is the scientific center «History and Ethnology» of the Scientific research Institute «Social and Humanitarian Sciences» of the M.Auezov SKU.

The scientific journal the publication of the results of scientific research in the field of humanitarian, pedagogical, philology and creative directions, containing important research results of a theoretical, methodological, applied and experimental nature. Direction of the humanitarian sciences subject headings: rehabilitation of victims of political repression, history of Kazakhstan; the world history; anthropology; archeology; ethnology; turkology; archival business; museum work; librarianship; political science; philosophy; cultural studies; jurisprudence; international wearing; economy; sociology; local history; cognition of personality; ethnopolitical and ethno-cultural processes of modern Kazakhstan; direction of pedagogical sciences subject headings: pedagogy and teaching methods; psychology and inclusive education; direction of philological sciences subject headings; linguistics and literature; language learning in cognitive aspect - basis of intercultural communication; creative directions subject headings (music; choreography, theater); visual arts and design (vocational training).

«QAZAQTANÝ» республикалық ғылыми журнал 4 (20) 12 / 2023
«QAZAQTANÝ» республиканский научный журнал 4 (20) 12 / 2023
«QAZAQTANÝ» republican scientific journal 4 (20) 12 / 2023

Меншік иесі: М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ., Тауке-хан даңғылы, 5
РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

Бас редактор:

Қожамжарова Д.П. - М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің Басқарма төрағасы - ректор, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі.

Жауапты редакторлар:

Боранбаев С.Р. - филология ғылымдарының докторы, доцент.

М.Әуезов атындағы ОҚУ «Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар» ғылыми-зерттеу институтының директоры;

Торғаутова Ш.А. - «Әлем тарихы» мамандығының магистрі. М.Әуезов атындағы ОҚУ

«Тарих және этнология» ғылыми орталығының басшысы, «Абайтану» ғылыми орталығының аға оқытушысы

Редакциялық алқа мүшелерінің құрамы: Нұрманбетов Қ.Е. - М.Әуезов атындағы ОҚУ бірінші проректоры, з.ғ.к, доцент; Сүлейменов Ү.С. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Ғылыми жұмыс және инновациялар» жөніндегі проректоры, техн.ғ.д., профессор; Бейсенбаев С.Қ. - М.Әуезов атындағы ОҚУ «Қоғаммен байланыс және мәдениет жұмысы» жөніндегі проректоры, педагогика ғ.д., ПҒА академигі; Абшенов Х.А. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Ғылыми зерттеулер» департаментінің директоры, техн.ғ.к., доцент; Назарбек Ұ.Б. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Академиялық ғылымдар» департаментінің директоры. PhD доктор; Мырзахметов М.М. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Абайтану» ҒО басшысы, филология ғ.д., профессор; Тлеубердиев Б.М. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Қазақ тілі және әдебиет» кафедрасының профессоры, филология ғ.д.; Әлібек С.Н. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Қазақстан тарихы» кафедрасының профессоры, тарих ғ.д., ОҚУ колледжінің директоры; Қабылбекова З.Б. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Психология және арнайы педагогика» кафедрасының профессоры, ХПҒ Акорреспондент-мүшесі, педагогика ғ.д.; Жолдасбекова С.А. - М.Әуезов атындағы ОҚУ «Кәсіптік оқыту» кафедрасының меңгерушісі. ПҒА академигі; педагогика ғ.д, профессор; Алметов Н.Ш. -М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Заманауи педагогика және психология» кафедрасының профессоры, педагогика ғ.д.; Мынбаев Н. - М.Әуезов атындағы ОҚУ «Түркітану» ҒО басшысы, филология ғ.д. доцент; Султанов С.А. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Саясаттану» кафедрасының профессоры, саяси ғ.д.; Уразбаев Қ.М. -М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Тарих және педагогика» факультетінің деканы, филология ғ.к., доцент; Ыбырайым Ә.О. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Филология» факультетінің деканы, филология ғ.к., доцент; Төңірбергенов М.Ж. -М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Мәдениет және спорт» факультетінің деканы, педагогика ғ.д., доцент; Сарықұлов Қ.Р.- М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Заңтану» факультетінің деканы, з.ғ.к., доцент; Отарбаева Г.К. -М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Жалпы тарих және мұражай ісі» кафедрасының меңгерушісі, т.ғ.к., доцент; Авизова А.К. -М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Жалпы тарих және музей ісі» кафедрасының доценті, тарих ғ.к.; Қоңыратбаев О.М. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Мұхтартану» ғылыми орталығының жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғ.к., доцент; Спанов М.Ж. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Философия және мәдениет» кафедрасының меңгерушісі. философия ғ.к., доцент; Турабаева Л.Қ. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Мемлекеттік тілді оқыту» кафедрасының меңгерушісі, филология ғ.к., доцент; Айдарова А.Б. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Экономика» кафедрасының профессоры, э.ғ.к.; Карбозова Г.К. -М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Ағылшын тіл білімі» кафедрасының меңгерушісі, филология ғ.к.; Суюбердиева А.А. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Гуманитарлық мамандықтар үшін шетел тілі» кафедрасының меңгерушісі, педагогика ғ.к., доцент; Байдуллаева Р.Ш. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Техникалық мамандықтар үшін практикалық орыс тілі» кафедрасының аға оқытушысы; Жолдасбекова Қ.Ә. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Бейнелеу өнері және дизайн» кафедрасының доценті, педагогика ғ.к.; Тұрғараев Б.Т.- «Жеті жарғы және Қожаберген жырау» халықаралық қоғамдық қайырымдылық қорының директоры, з.ғ.д., профессор; Қапалбекұлы Н. - ҚР Мәдениет және спорт Министрлігінің ЮНЕСКО камқорлығындағы «Мәдениеттерді жақындастыру орталығы» мемлекеттік музейінің бас ғылыми қызметкері, жазушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ құрметті профессоры; Ақыш Н.Б. - ҚР БжҒМ., Ғылым комитетінің М.Әуезов атындағы «Әдебиет және өнер» институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғ.д., профессор; Қойгелдиев М.Қ. - Абай атындағы ҚазҰПУ профессоры. «Қазақстан тарихшылары» Қауымдастығының төрағасы, тарих ғ.д., ҚР ҰҒА академигі; Қабылдинов З.Е. - Ш.Ш.Уәлиханов атындағы «Тарих және этнология» институтының директоры, тарих ғ.д., профессор; Исабек Б.Қ. - ОҚМПУ оқу және оқу-әдістемелік жөніндегі проректоры, тарих ғ.к., доцент; Рысбаева С.Ж. - ҚР Президентінің жанындағы МБА доценті, саяси ғ.к., Турсын Х.М.- Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ «Тарих» кафедрасының профессоры, тарих ғ.д.; Есеналиев А.Е. - Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ «Құқықтану» кафедрасының меңгерушісі. заң ғ.к., доцент. ҚР Заң ҒА академигі; Қамзабекұлы Д. - Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ проректоры. ҚР ҰҒА академигі, филология ғ.д., профессор; Жүсіп С.А. - Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ профессоры, «Алаш» мәдениет және рухани даму институтының директоры; Егембердиева С.М. - Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, «Экономика» кафедрасының профессоры, э.ғ.д., профессор; Джурсунбаев Б.А. - ТарМПУ «Қазақстан тарихы» кафедрасының доценті, тарих ғ.к., доцент; Ералин Қ. - Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ «Дизайн және бейнелеу өнері» кафедрасының меңгерушісі. ҚР Суретшілер одағының мүшесі, педагогика ғ.д., профессор; Функ Дм.А. - Томск МУ «Антропология және этнология» институтының директоры, «Сибирские исторические исследования» ғылыми журналдың бас редакторы. РҒА академигі, тарих ғ.д., профессор; Раджабов К.К. -Өзбекстан РҒА «Тарих» институтының «Кеңес дәуірі» бөлімінің меңгерушісі, тарих ғ.д., профессор; Аманжолова Д.А.-РҒА «Ресей тарихы» институтының жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғ.д., профессор; Садыков Т. - Қырғыз МУ профессоры, филология ғ.д.; Кенан Коч - Муғла С.К. университетінің профессоры, филология ғ.д.; Мартынова Н.В.- Тынықмұхит МПУ «Өнер, жарнама және дизайн» факультетінің «Дизайн» кафедрасының доценті, педагогика ғ.к. РХӨА мүшесі;

М.Әуезов атындағы ОҚУ, «QAZAQTANÝ» республикалық ғылыми журналдың редакция алқасында мүшелердің лауазымы және жұмыс орны өзгеруіне байланысты редакция алқасының құрамына өзгертулер мен толықтыруларды енгізу туралы. 23.11.2021ж., №211-нқбұйрығы/.

«QAZAQTANÝ» республикалық ғылыми журнал 4 (20) 12 / 2023
«QAZAQTANÝ» республиканский научный журнал 4 (20) 12 / 2023
«QAZAQTANÝ» republican scientific journal 4 (20) 12 / 2023

Учредитель: Южно-Казахстанский университет имени М.Ауэзова, Шымкент к., проспект Тауке-хана, 5
РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор:

Кожамжарова Д.П. - Председатель правления - ректор Южно-Казахстанского университета имени М.Ауэзова, доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК.

Ответственные редакторы:

Боранбаев С.Р. - доктор филологических наук, доцент.

Директор научно-исследовательского института «Социально-гуманитарные науки» ЮКУ имени М.Ауэзова

Торгаутова Ш.А. - магистр по специальности «Всеобщая история», Начальник Научного центра «История и этнология», старший преподаватель Научного центра «Абайтану» ЮКУ имени М.Ауэзова.

Состав членов редакционной коллегии: Нурманбетов К.Э. - первый проректор ЮКУ им.М.Ауэзова, к.ю.н., доцент; Сулейменов У.С. - проректор по научной работе и инновациям ЮКУ им.М.Ауэзова, д.техн.н., профессор; Бейсенбаев С.К. - проректор по связям с общественностью и культурой ЮКУ им.М.Ауэзова; д.педагог.н. Академик АПН; Абшенов Х.А. - директор Департамента «Научных исследований» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.техн.н., доцент; Назарбек У.Б. - директор департамента «Академические науки» ЮКУ им.М.Ауэзова, доктор PhD; Мырзахметов М.М. - руководитель научного центра «Абайтану», ЮКУ им.М.Ауэзова, д.филолог.н., профессор; Тлеубердиев Б.М. - профессор кафедры «Казахский язык и литература» ЮКУ им.М.Ауэзова, д.филолог.н.; Алибек С.Н. - профессор кафедры «История Казахстана» ЮКУ им.М.Ауэзова, д.ист.н., директор колледжа ЮКУ; Кабылбекова З.Б. - профессор ЮКУ им.М.Ауэзова, заведующий кафедрой «Психология и специальная педагогика», член-корреспондент МАПН, д.педагог.н.; Жолдасбекова С.А. - заведующая кафедрой «Профессиональное обучение» ЮКУ им.М.Ауэзова, Академик АПН, д.педагог.н., профессор; Алметов Н.Ш. - профессор кафедры «Современная педагогика и психология» ЮКУ им.М. Ауэзова, д.педагог.н.; Мынбаев Н. - руководитель НЦ «Тюркология» ЮКУ им.М.Ауэзова, д.филолог.н., доцент; Султанов С.А. - ЮКУ им.М.Ауэзова, профессор кафедры «Политология», д.полит.н.; Уразбаев К.М. - декан факультета «История и педагогика» ЮКУ им.М. Ауэзова, к.филолог.н., доцент; Ыбырайым А.О. - декан факультета «Филология» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.филолог.н., доцент; Танирбергенов М.Ж. - декан факультета «Культура и спорт» ЮКУ имени М.Ауэзова; доктор педагог.н., доцент; Сарыкулов К.Р. - декан факультета «Юриспруденция» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.юрид.н., доцент; Отарбаева Г.К. - заведующий кафедрой «Всеобщая история и музейное дело» ЮКУ им.М. Ауэзова, к.ист.н., доцент; Авизова А.К. - доцент кафедры «Всеобщая история и музейное дело» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.ист.н.; Коныратбаев О.М. - ведущий научный сотрудник НЦ «Мұхтартану» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.ист.н., доцент; Спанов М.Ж. - заведующий кафедрой «Философия и культура» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.философ.н. доцент; Турабаева Л.К. - заведующая кафедрой «Обучение государственному языку» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.филолог.н. доцент; Айдарова А.Б. - профессор кафедры «Экономика» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.э.н.; Карбозова Г.К. - Заведующий кафедрой «Английское языкознание» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.филолог.н.; Суюбердиева А.А. - заведующий кафедрой «Иностранный язык для гуманитарных специальностей. ЮКУ им.М.Ауэзова, к.педагог.н., доцент; Байдуллаева Р.Ш. - старший преподаватель кафедры «Практический русский язык для технических специальностей» ЮКУ им.М.Ауэзова; Жолдасбекова К.А. - доцент кафедры «Изобразительное искусство и дизайн», ЮКУ им.М.Ауэзова, кандидат педагог.н.; Тургараев Б.Т. - директор Международного общественного благотворительного фонда «Жеті жарғы и Кожабержен жырау», д.юн., профессор; Капалбекулы Н. - главный научный сотрудник Государственного музея «Центр сближения культур» под эгидой ЮНЕСКО Министерства культуры и спорта РК; писатель, почетный профессор ЮУ им.М.Ауэзова; Акыш Н.Б. - главный научный сотрудник Института «литература и искусство» им.М.Ауэзова Комитета науки МОН РК, д.филолог.н., профессор; Койгелдиев М.К. - профессор КазНПУ им.Абая, председатель Ассоциации «Историки Казахстана», д.ист.н., академик НАН РК; Кабылдинов З.К. - директор Института истории и этнологии им.Ч.Ч.Валиханова, д.ист.н., профессор; Исабек Б.К. - проректор по учебной и учебно-методической работе ЮКГПУ, к.ист.н., доцент; Рысбаева С.Ж. - доцент Академии ГУ при Президенте РК, к.полит.н.; Турсун Х.М. - профессор кафедры «История» МКТУ им.Х.А.Ясауи, д.ист.н.; Есеналиев А.Е. - заведующий кафедрой «Правоведение» МКТУ им.Х.А.Ясауи, к.ю.н., доцент. Академик АЮН РК; Камзабекулы Д. - проректор ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, академик НАН РК; д.филолог.н., профессор; Жусуп С.А. - профессор ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, директор Института культуры и духовного развития «Алаш»; Егембердиева С.М. - директор ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, профессор кафедры «Экономика», д.э.н., профессор; Джурсунбаев Б.А. - доцент кафедры «История Казахстана» ТарГПУ, к.ист.н.; Ералин К. - заведующий кафедрой «Дизайн и изобразительное искусство» МКТУ им.Х.А.Ясауи, член Союза Художников РК, д.педагог.н., профессор; Функ Дм.А. - директор Института «Антропология и этнология» Томского ГУ, главный редактор научного журнала «Сибирские исторические исследования». Академик Российской академии наук, д.ист.н., профессор; Раджабов К.К. - заведующий отделом «Советской эпохи» института «История» АН РУзб, д.ист.н., профессор; Аманжолова Д.А. - ведущий научный сотрудник Института «История России» РАН, д.ист.н., профессор; Садыков Т. - д.филолог.н., профессор Кыргызского ГУ; Кенан Коч - профессор университета Мугла Сыткы Кочмана д. филолог.н.; Мартынова Н.В. - доцент кафедры «Дизайн» факультета «искусство, реклама и дизайн» Тихоокеанского ГПУ, к.педагог.н., доцент. Член РАН Искусств.

М.Әуезов атындағы ОҚУ, «QAZAQTANÝ» республикалық ғылыми журналдың редакция алқасында мүшелердің лауазымы және жұмыс орны өзгеруіне байланысты редакция алқасының құрамына өзгертулер мен толықтыруларды енгізу туралы. 23.11.2021ж., №211-нқ бұйрығы/

ISSN 2708-0897

@Южно-Казахстанский государственный университет им.М.Ауэзова, 2023

**ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
DIRECTION OF THE HUMANITARIAN SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА
HISTORY OF KAZAKHSTAN**

МРНТИ: 03.20

<https://orcid.org/0000-0001-5853-3879>

Торғаутова Ш.А.*

магистр истории, руководитель Научного центра «История и этнология»
старший преподаватель Научного центра «Абайтану»
ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

**ВЗГЛЯДЫ АБАЯ О ВЛИЯНИИ ТЮРКСКО-МОНГОЛЬСКОГО ПЕРИОДА И
АРАБО-ПЕРСИДСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ НА ИСТОРИЧЕСКОЕ
ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ КАЗАХСКОГО ЭТНОСА**

***Автор – корреспондент: torgautova82@mail.ru**

Аннотация: «Каким бы великим мыслителем или поэтом не был бы Абай, он питался историей как познавательно, так и творчески. Без истории не мог передать ни свои способности, ни свои мысли. Одним из интересов и поисков Абая была история- искавшая науку и смотрящая на мир в обе стороны» - писал А.Байтурсынов. В юности Абай слушал «шежирешы» - знатоков истории, ученых и летописцев из далеких стран, читающих памятные записи о прошлом. Познание по-новому возросло, после освоения духовного мира восточных и западных стран, тайны складной истории. Зрелый Абай поднялся на вершину мировой цивилизации, путем методологического анализа исторических процессов. По его мнению были несколько периодов в развитии истории государственности и социально-культурных изменений в бытовых и традициях казахов, которые имеют основу из тюрко-монгольского периода, а также влияние арабо-персидской цивилизации.

Ключевые слова: Абай, казахи, тюркский, монгольский, арабо-персидская цивилизация, генеология, обычаи, методология

ҒТАХР: 03.20

<https://orcid.org/0000-0001-5853-3879>

Торғаутова Ш.А.*

тарих магистрі, «Тарих және этнология» Ғылыми орталығының басшысы,
«Абайтану» Ғылыми орталығының аға оқытушысы.
М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

**АБАЙДЫҢ ТҮРКІ-МОНҒОЛ КЕЗЕҢІНІҢ ЖӘНЕ АРАБ-ПАРСЫ
ӨРКЕНИЕТІНІҢ ҚАЗАҚ ЭТНОСЫНЫҢ ТАРИХИ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН
ДАМУЫНА БЫҚПАЛЫ ТУРАЛЫ КӨЗҚАРАСТАРЫ**

***Автор – корреспондент: torgautova82@mail.ru**

Түйін: «Абай қандай ұлы ойшыл немесе ақын болмасын, ол тарихты танымдық және шығармашылық тұрғыдан тамақтандырды. Тарихсыз ол өзінің қабілеттерін де, ойларын да жеткізе алмады. Абайдың қызығушылықтары мен ізденістерінің бірі - Ғылымды іздеп, әлемді екі жаққа да

қарайтын тарих болды», - деп жазды А. Байтұрсынов. Жас кезінде Абай «шежірешілерді» - тарих білгірлерін, алыс елдердің ғалымдары мен шежірешілерін тыңдап, өткен туралы естелік жазбаларды оқыды. Шығыс және батыс елдерінің рухани әлемін, жиналмалы тарихтың құпиясын игергеннен кейін білім жаңа жолмен өсті. Жетілген Абай тарихи процестерді әдіснамалық талдау арқылы әлемдік өркениеттің шыңына көтерілді. Оның пікірінше, түркі-моңғол кезеңінен бастау алатын, сондай-ақ араб-парсы өркениетінің ықпалы бар мемлекеттілік тарихы мен қазақтардың тұрмыстық және дәстүрлеріндегі әлеуметтік-мәдени өзгерістердің дамуында бірнеше кезеңдер болды.

Кілт сөздер: Абай, қазақтар, түркі, моңғол, араб-парсы өркениеті, генеология, әдет-ғұрып, әдіснама

IRSTI: 03.20

<https://orcid.org/0000-0001-5853-3879>

Torgautova Sh.A.*

master of History, Head of the Scientific Center «History and Ethnology»

senior lecturer of the Scientific Center «Abaytanu» M.Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan

ABAI'S VIEWS ON THE INFLUENCE OF THE TURKIC-MONGOLIAN PERIOD AND THE ARAB-PERSIAN CIVILIZATION ON THE HISTORICAL FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE KAZAKH ETHNIC GROUP

***Correspondent author:** torgautova82@mail.ru

Abstract: «No matter how great a thinker or poet Abai was, he fed on history both cognitively and creatively. Without history, he could not convey either his ability or his mind. One of Abai's interests and searches was history - looking for science and looking at the world in both directions» A.Baitursynov wrote. In his youth, Abai listened to «shejireshi» - connoisseurs of history, scientists and chroniclers from distant countries, reading memorable records about the past. Knowledge has increased in a new way, after mastering the spiritual world of eastern and Western countries, the secrets of folding history. The mature Abai rose to the top of world civilization through a methodological analysis of historical processes. In his opinion, there were several periods in the development of the history of statehood and socio-cultural changes in the everyday life and traditions of the Kazakhs, which have a basis from the Turkic-Mongolian period, as well as the influence of the Arab-Persian civilization.

Keywords: Abai, Kazakhs, Turkic, Mongolian, Arab-Persian civilization, geneology, customs, methodology

Введение

Взгляды Абая Кунанбаева на исторический процесс формирования казахской государственности и развитие в социально-экономическом и политическом строе в целом, имеет своеобразный методологический подход, где отражены его суждения о развитии культуры кочевников, быта и нравов, традиций и обычаев, особенности письменной культуры.

Абай пытался дать свои собственные видения влиянию тюркского, монгольского периода в формировании казахского этноса, влиянию арабской и персидской культуры на развитии казахской государственности.

Историография современной исторической науки Казахстана на вопрос основания казахской государственности, имеет множество и других исторических подходов ученых имеющих свои точки зрения, различные идеи и версии, где также уникальны и взгляды ученого, мыслителя конца XIX - начала XX века Абая Кунанбаева, черпавшего свои знания от легенд и «шежире» казахских сказителей, оттачивавшего свое видение в книгах Семипалатинской библиотеки и музея знаменитых уже на тот период ученых Востока и Запада. Зрелый Абай поднимался на вершину мировой цивилизации, путем методологического анализа исторических процессов, отраженных в его произведениях,

которые на современном этапе представляют интерес к изучению ученых и теряет своей актуальности.

Цель исследования

отобразить некоторые идеи и мысли Абая о влиянии тюрко-монгольского периода и арабо-персидской цивилизации на культуру и государственное развитие казахов.

Задачи исследования

- дать информацию обизученных Абаем трудов мыслителей исламского мира, русской демократии,

- провести анализ теорий и основных взглядов Абая о тюркском и монгольском периоде истории казахов, видения Абая о верованиях и некоторых обрядах и обычаях казахов доисламского периода,

- изучить теорию о постмонгольском периоде и влиянии арабо-персидской культуры и цивилизации на социально-экономическое и культурное изменение казахов,

- дать объективный анализ творческой деятельности Абая в вопросе истории казахского этноса и государственности в целом,

- подвести итоги по деятельности Абая в области науки Казахстана на рубеже XIX-XX вв., обоснованность научных взглядов

Методы исследования

анализ, синтез отобранных источников, краткий анализ источников, выведение и обсуждение новых малоизвестных фактов, подведение итогов по изучаемым вопросам. В работе использованы методы причинно-следственных связей исторических процессов.

Научная новизна

отражены ранее малоизвестные взгляды Абая об истории казахов, исторический процесс, понимание хронологически сменяемые эпохи и взгляды о влиянии тюркской, монгольской, арабской и персидской культуры на ход истории Евразийской Степи и сложении казахского этноса, дан краткий анализ и сравнительная характеристика научной деятельности Абая и Гаспралы.

Историографический и источниковедческий обзор и анализ

В основу исследования взглядов данного направления творчества Абая о влиянии тюркско-монгольского периода и арабо-персидской цивилизации на казахский этнос, были привлечены научные труды ученых Казахстана и зарубежья, такие как - исследования А.Исина «Абай мен Шәкәрім оқыған османлы тарихшылары туралы қараңыз» [1,50-54], научные ученые Искакова Б. «Орта азия мен Қазақстанның ұлы ғалымдары» [2,45], Мырзахметұлы М., «Абай және Шығыс» [3,93], сочинения А.Байтурсынова «Қазақтың бас ақыны» [4,15], даны названия книг восточной и западной философии, арабских и персидских авторов и их труды, возможно использованных при посещении Абая Семипалатинской библиотеки и музея.

Одним из первых ученых в мире был молодой Шокан, предшествовавший Абаю, «Сборник сведений о народах, населявших Среднюю Азию в древности», изданный в Санкт-Петербурге в 1851 году известным чувашским ученым Н.Бичуриным из тюркских народов, положивший начало учению в Российской империи. Несмотря на то, что Абай обширно не освоил китайские данные древних и средневековых веков, он упомянул, что «киргизские китайцы называют «бурутом», в своих «товарихах». «Я не понял, почему «бурут» - свидетельствует о знакомстве с китайской историографией и трудами Н.Бичурина [5], написавших на ее основе исследования.

Молодой Абай почитавший Абилкасыма Фердауси, одного из великих имен, прославившего доисламские эпохи эпическим чудом, поднял патриотический дух персов и турок, сделав их героическими образцами для подражания в последующих поколениях. Поэма «Шахнаме», стала эпической легендой истории мира, распространилась по всем восточным странам и среди казахов тоже. Это великое произведение, рассказывающее историю доисламской героической легенды Ирана и Турана, вдохновило молодого Абая.

Здесь много информации и исторических знаний о древней тюркской истории стран Евразийского пространства, таких как Древняя Парфия, Кушанское царство, Сасанидский Иран, Бухара, Самарканд, Согд, иль-Афрасияб (государство Караханидов в науке), Китайское государство.

В Семипалатинском медресе духовенство впитало в себя историю ислама, всемирно известные ученые и великие поэты Востока оказали особое влияние на его историческое познание. В детстве почитание великих философов Востока проявляло интерес как к искусству слова из стихотворений, так и к арабо-персидской литературе, истории тюркских народов. Среди «ученых мечети» [6,89] был Курбангали Халида, также прославившийся исторической наукой имам Ахмед-Уалиас-Семей-Пулати. Из рукописей и книг медресе он узнал историю средневековья, исламскую религию, историю халифов и ханов.

Абай ознакомился с учениями исламских мыслителей в познании истории и, признавая познавательные способности человека, опираясь на аргументированную критику. Ислам следовал курсу познания, который диктовал рациональность и способность воспринимать истину как разумом, так и чувствами (сердцем), интуицией. При этом мировоззрение Абая определяется взглядами великих средневековых мыслителей исламского мира Йакуба Аль-Кинди, Абу Насра аль-Фараби, Абу Али ибн Сины, Абу Хамида аль-Газали, Ходжи Ахмеда Ясави, Шихабуддина Сухраварди, Мухиддина ибн Араби, Маулану Желаледдина Руми, Абдрахмана ибн Халдуна, Джалаладдина Дауани (Дуани) и с историческими познаниями.

Видя ступенчатые этапы развития человеческого хозяйства и культуры, мышления, он считал, что решающую роль в этом сыграла зрелость науки и обучения. В исламской культуре, критичны к нравственным чувствам, справедливости, мудрым знаниям и бездумному увлечению. Смоделированные пропандировались добрые, справедливые дела в истории, невежественный религиозный фанатизм презирался. Абай мало что говорит о достижениях исламской культуры в изучении истории, «Үндістан тарапынан» то есть, со стороны Индии, люди с юга, образованные, принадлежащие к ранней науке и знающие, откуда они пришли [7,26].

Великие историки исламского мира ат-Табари, ибн аль-Асир, находя источники в арабских произведениях, приехали в Семипалатинск, и месяцами и неделями занимались изучением богатого духовного наследия на персидском и чагатайском языках. Великое произведение Мухаммеда ибн Жарираат-Табари «Та'рих ар-расула-л-мулук», написанное в начале X в., вышло в XIX веке в голландском городе Лейден в 1879-1890 гг., в трех сборниках, тринадцати томах и стало известно в России только по отрывкам. Абай, а затем по следам Абая Шакарим Кудайберды ознакомился с образцами и написал рукописный текст этого произведения. Шакарим начинает готовить список прочитанных книг касающихся шежере - генеалогии с этого Табари. Неизвестно, попала ли в руки казахских ученых публикация на персидском языке, изданная в Париже в 1874 году.

Произведение «Та'рих Аль-Камиль» великого историка Ибн аль-Асира написанное в 30-х годах XIII века, выпущено четырнадцатитомным изданием в полном объеме в Швеции и Голландии с 1851 по 1876 годы. В Семипалатинск это не было доставлено, хотя по хиджре 1301 / 1883-1884 гг. издание «аль-Асир» арабского происхождения в Египте (часть «Қаһира») может и было у Абая. Книги выпускаемые в Османской империи - Ислампул и Египете - были в центре внимания как Абая, так и Шакарима.

Историческая литература времен Чингисхана хорошо публиковалась и изучалась в царской России. Многие из них доберутся до Семей и получат возможность внимательно изучить «Та'рих-и Жахан Гуш-и» Жувейни начало времен (70-80-е годы XIII в.) которое еще не было издано, не распространилось по миру, стало известно исследователям лишь через небольшие отрывки Абая. А произведение великого историка Рашида ад-Дина «Джами'ат-товарих», написанное в начале XIV в., было опубликовано и распространено в

XIX веке как на персидском языке, так и в переводе. И Шокан и Абай имели возможность ознакомиться с этим «Сборником летописей» с персидским текстом, изданным востоковедом И.Березиным в октябре 1861 года. Исходя из этого, понятно что, Абай прочитал и изучил эти книги, и писал своими мысли. В начале XX века сохранился лишь малое, связанное с бытом казахской жизни, с общественными потрясениями и голодом населения в широких степях, кочующих из места на место. С персидским текстом «Сборника летописей» Рашид ад-Дин, вероятно, Абай был уже знаком через издание трудов Восточного отдела Русского Археологического общества в 1868, 1888 году [7].

Абай из Восточного научного наследия, обладающего большим историческим познанием, развивает поэзию, особенно прозу на чагатайском языке с удивительными мемуарными произведениями, изучает книги Захиретдина Бабур, которые сделали историю впечатляющим повествованием. Хотя Бабур упоминает только «Бабурнама» и не перечисляет других мусульманских авторов, из произведений Абая видно, что он изучал прошлое через восточные складчатые исторические записи. «Бабурнама» читается на чагатайском языке, как указал сам Абай. Очевидно, что и Абай, и Шакарим по следам Абая, изучали «Бабурнама»[8] на чагатайском языке, изданном в Казани Н.Ильминским в 1856 году. Мало того, что это была книга, изданная на чагатайском языке, было достаточным оригинальным текстм народов Востока, опубликованных, не считая рукописей, собранных в Семипалатинских медресе священнослужителями.

Одна из таких книг, изданная в Российской империи Сборник документов - «Материалы из истории Крымского ханства», изданного В.В. Вельяминовым-Зерновым[9]. Благодаря работе по «большой текстологической и археографической деятельности» татарского ученого Хусаина Файызханова (Хөсәен Фәезханов) [10], до сих пор хранится в фондах Семипалатинского историко-краеведческого музея. Знакомство Абая с этой книгой, сохранившейся с XIX века, не вызывает сомнений. Абай широко владеет многими религиозно-философскими, историко-познавательными книгами, изданными в Казани на арабском, персидском, старотатарском языках. Среди книг, рассмотренных Абая, назовем книгу Истории «Ассеб ус-сейяр» Сейида-Мухаммеда Ризы Крымского, переведенную в 1832 г. крупнейшим российским востоковедом азербайджанского происхождения А.Казем-беком [11]. Конечно, творчество татарского народа имеет общетюркское значение, как и исследование великой личности Шихабетдина Маржани «Мустафад Аль-ахбар фи ахуали Казан ва Булгар», напечатанное в 1885 г. тюркских народов, особенно османских турецких литераторов и историков, в том числе Мустафа Нури-паша, Ахмет Вефик-паша, Ахмет Жевдет - книги Паши также не остаются незамеченными [12].

Произведение, которое было широко распространено среди востоковедов в Российской империи и оказало сильное влияние на их взгляды на познание истории Средневековья, - это, конечно же, книга Абельгазы Бахадур хана XVII века «Шежире-и Турция». Он неоднократно публиковался в царские времена, в библиотеках даже в те времена для исследователей истории Средневековья. Замечательное издание, изданное в Казани в 1825 году с небольшим тиражом, достойное того, чтобы в этот день сказать «в подарок», на степном тюркском языке, хранится в Москве в отделе книжного музея Российской государственной библиотеки (ранее «Ленинка»). Издание книги Абилгазы хана, с которой Абай, а затем Шакарим познакомились, вышло в двух томах с переводом на французский язык востоковеда П.Демезона в 1871-1874 годах[13].

Абай познакомился с произведениями европейских мыслителей и ученых, с многочисленными шедеврами духовными сокровищами западных стран в основном в середине 80-х годов XIX века, когда ему исполнилось уже 40 лет. «Жасымда ғылым бар деп ескермедім, пайдасын көре тұра тексермедім. Ер жеткен соң түспеді уысыма, қолымды мезгілінен кеш сермедім» - то есть «...я не учел, что в мне есть способности к

науке, и повзрослев, видя что это приносит мне пользу, не проверил сви навыки» так сожалел Абай о предыдущих годах.

Объективная причина - открытие публичной библиотеки и музея в Семее также произошло в 1883 году. Абай ознакомился с библиотекой в основном через публикации, которые начали появляться в 70-х и 80-х годах. Задаются вопросы о том, какие издания читал Аракидык Абай, но изучение абаеведами этого вопроса задерживается. В частности, в руки Абая попал французский философ Огюст Конт 1851-1854 гг. хотя четыре тома «Системы позитивной политики», изданные на французском языке, были проанализированы на русском языке в философской системе и опубликованы в 1867, 1873, 1877 годах. изданные книги [14] дошли и до Семее. На формирование философской, исторической мысли Абая повлияли труды эволюционистов. Он был знаком с учением Чарльза Дарвина [16], который продемонстрировал обширное панорамное развитие земной жизни, а также с тем, что написал Томас Гексли, известный как его «лаская собака» [17]. Англичанин, следовавший своему курсу в философии, также рассматривал произведение Джорджа Льюиса [18]. Американец Джон Дрейпер 1866 года. 1873-1874 гг., переведенная на русский язык как «История развития европейской мысли».и 1880, 1885 гг. переиздание [19] создало условия для детального ознакомления Абая с этими книгами. Английский псевдоним Генри Бокла «История цивилизации в Англии», также неоднократно упоминался на русском языке - 1862-1864, 1866, 1874-1875. издано [20], стало духовным достоянием публичной библиотеки в Семее. Работа англичанина Герберта Спенсера «Социальная статика: изложение социальных законов, обеспечивающих человеческое счастье» была опубликована в 1872 году [21]. В Семипалатинской библиотеке в 1866, 1872 и 1876 годах находились несколько книг, переведенных на русский язык французом Ипполитом Тэном[22]. Через них Абай смог познакомиться с учением этого философа и эстета об искусстве и истории английской литературы. Еще предстоит изучить, какие именно издания этих произведений были прочитаны Абаем.

Абай погрузился в исследования Джона Милля, известного как «самый влиятельный англоязычный философ XIX века. Углубляя историческое познание, Абай, наряду с отдельными исследованиями, обращает внимание на исторические источники в периодической печати, журналах, издаваемых в Российской империи. Постоянным читателем Семипалатинской библиотеки был Абай в журнале «Вестник Европы» в 1873-1874 гг. есть веские основания полагать, что опубликованная серия статей О.Росселя «Джон Стюарт Милль и его школа» также изучена [23]. Здесь имеется в виду данные 1885 г., которые, отвечая на вопрос - из каких книг состояла библиотека Абая? назвали нескольких ученых, изучавших произведения Абая.

Наблюдается знакомство Абая с Василием Радловым, Григорием Потаниным, Николаем Ядринцевым и другими исследователями[24]. Хорошим тому доказательством является то, что губерния привела в пример «ясашного татара» в Минусинском уезде Енисейской губернии, или тюрков и калмыков в Бийске и Кузнецке.

Абаеведы, безусловно, называют ученого-естествоиспытателя Евгения Михаэлиса, оказавшего особое влияние среди его друзей, способствовавших выходу мысли Абая на мировой уровень. Фамилия Михаэлиса-из русифицированной немецкой семьи, которая в свое время эмигрировала в Балтию. С 1869 года получил должность помощника делопроизводителя в областном управлении, затем занимал должность младшего звена, выполнявшего индивидуальные поручения. Михаэлис оставил глубокий след в культурном развитии края в Семее. Дружба с Абаем, вероятно, началась в 1871 году в местности Кушик-Тобыкты, а в 1872 году Коныр-КокшеТобыкты. До тех пор, пока Абай не освоил русский язык, многие сведения об истории империи и ее внутреннем состоянии дошли до Абая Михаэлиса, который приехал в Семипалатинск. Е.Михаэлис после переезда в Усть-Каменогорск в 1882 году он использовал свои талантливые научные

возможности для изучения края в нескольких областях. Дружба Абая и Михаэлиса продолжилась и в Усть-Каменогорске. К внутренней и внешней политике империи относились критически, понимали колониализм как лишение народа воли. При этом в 80-е годы младший поляк С.Гросс, россиянин А.Леонтьев собирали данные о традиционном казахском праве. Более молодым из них был А.Блек, Балтийский еврей 1883-1884 и 1887-1888. Абай был найден рядом и обсуждал. Педагогика Абая, таким образом, не ограничивается учениками в его стране. Он обогатил своих европейских друзей данными о казахской истории и быте.

На знакомство Абая с исследованиями лучших мыслящих творцов мира повлияло то, что он стал постоянным читателем первой в Казахстане Семипалатинской публичной библиотеки, богатым книжным фондом. Почти все произведения, переведенные с европейских языков, прочитанные и изученные Абаем, вышли в столице Российской империи - Санкт-Петербурге.

В Семипалатинском статистическом комитете, библиотеке и музее читалась разнообразная научная литература, собранная с энтузиазмом представителей русской, еврейской, польской, немецкой интеллигенции из разнородных социальных слоев, которые участвовали в политических движениях и организациях в России, а потому преследовались в Сибири и Казахстане. Группа литературы, сформировавшая историческое познание, поступала из книг, этнографических и сибирских изданий, изданных императорскими обществами в России, особенно Российским географическим обществом. Благодаря этим публикациям Абаю были хорошо известны быт, обычаи, казахское родство тюркских народов Сибири.

Интерес Абая к истории, культуре, искусству не был замечен его доверенными друзьями. Отметим, что некоторые должностные лица, возглавлявшие Семипалатинскую область, также положительно отреагировали на свои поиски. «От военных губернаторов Семипалатинской области 60-80-х гг., до генерала Г.А.Колпаковского (1865-1867 гг.) из инфантерии, чья деятельность в Семипалатинске занимала мало времени.) в то время и после него был членом обществ естествознания, антропологии, этнографии, общества географии генерал-лейтенанта И.Ф.Бабкова (1867-1868), после чего генерал-лейтенант В.А. Полторацкий (1868-1878) и жил в городе десять лет участвовал в нескольких географических экспедициях по краю». Они внесли свой вклад в становление богатейшего библиотечного фонда в Семее, в то время в Казахстане. Генералы А.П.Троценко (1878-1883), В.С.Циклинский (1883-1887), А.Ф.Карпов (1891-1901), ставшие военными губернаторами в годы научных изысканий Абая, также имеют основания считать Семя влиятельным в обогащении книгами.

Теоритический анализ

Тюркско-монгольская цивилизация в современных казахских степях полностью относится к эпохе тюркских времен (начало V-XIII в.) и временам «Постмонгольского» периода, когда ислам не был закреплен, степной народ больше придерживался старых религиозных обрядов (XIII-первая четверть XIV в.).

Во времена Карахана в Южном Казахстане и Семиречье, после того, как ислам был подтвержден религией, с Востока приходит время Каракитая, когда «нерелигиозные тюрки» устрашили мусульман, отметивших битву при Катауане (1141 г.), разгромившую «опору ислама» султана Санджара. Абай высоко ценит наследие неизгладимого языка, слова назидания, поэзии, музыки, которое пришло от тюркско-монгольской цивилизации к казаху. Казахские бытовые обычаи тюркских времен «шілдехан» - по рождению младенца, «қынаменде» - игр молодых, по случаю приезда невесты, «беташар» - официальная церемония представления невесты роду жениха, «жоқтау» - плача по усопшему, наряду с искусством и песнями напоминают казахов в древности. «Бұрынғы

жақсылардан өрнек қалған, Биде тақпақ, мақал бар, байқап қара» - выражение осталось от прежних добрых в танце, в стихе и поговорке.

Абай видел в старине благодатную жизнь, много хитростей от предков, порядочных, честных, человеческих людей. Есть несколько сюжетов об этом в словах назидания. В стихотворении «Ескілік киімі» - одежда старины, и других произведениях казахи приводят десятки этнографических цитат из старых времен. **Многие из наследий тюрко-монгольских, ханских времен являются этнографическими, познавательными и служат примером для современников.** Кто-то из казахов это понял, а многие не опрометчивы, не знали, что времена будут очень разрушительными. Абай также занимался передачей традиционных произведений в Семипалатинский областной краеведческий музей, встречающихся внутри страны, созданных народными мастерами, дошедших из глубин веков, хотя он сам по молодости еще не понимал многие старые вещи, но видел в них наследие нации, забирают их.

В истории утраты мирного благоденствия тюркских времен объясняется усилением воинственности. Двенадцать биев во главе с Майкы би посетили Чингисхана, признали его власть, цитировали легенду о Шыңғыстау, заявив, что «на белом войлоке Чингиз был поднят ханом». Историческая основа этой легенды, которая существует как в казахском, так и в Башкирии, - это то, что когда прибыла армия Чингисхана, многие степные народы Сары Арка приклонились, не сражаясь. Известно, что на основе легенд отец Абая Кунанбай в 1846 году рассказал А.Янушкевичу том, что происхождение этой великой личности в истории было «калмыцким», то есть монгольским, далее Чингисхан отправился в Великий поход на запад с гор Шыңғыстау. Ученые признают, что произведенные ремесленные вещи для воинов Чингисхана, созданные исламскими народами, которые подчинялись монголам в сопоставительной критике изготовлены лучше.

Каган предупредил их, чтобы они учились у них, не говоря уже о том, что они победили мусульманское население. Абай также высоко ценит знания и материальные ценности общественности с Востока, Монголии и людей с Юга. Как в начале 90-х годов, когда Абай писал «кітаб тасдик», так и до него, время написания может быть 70-80-е годы, когда еще не было открыто древнетюркское письмо миру, как в научном замечании «о том, откуда взялось некоторое слово казаха». В связи с этим критик Абай отметил, что «Маңғұл жағынан» - со стороны Мангула, то есть, Монголии, народ, вытесненный с Востока, «провел большую часть времени ненаучно, глубоко не зная «товарихов» - истории, не обращая внимания на дно, удовлетворен тем, что узнал своих предков по устным сообщениям Аксакалов» [2,226].

Абай выражает свое отношение к проблеме предков казахского народа. Некоторые летописи, написанные с участием духовенства внутри Казахстана, ссылаются на рассказы, предупреждая, что представление о том, что казахи внутри страны произошли от арабов, ошибочно, и делают научный вывод, что причина «в том, что они забыли бывших предков и показали «діндестеров» - верующих рядом.

В то же время, Абай пытался объяснить начальное образование слова «қазақ» - этноним был подобен кочевому арабскому народу - «хұзағи» [2,226-230], однако не подтверждается современной наукой. Он пониманием передает культурный синтез, осуществленный в те времена. Казахский народ существует и в тюркские времена. Казахи жили в предгорьях Алатау «живущие с некоторым спокойствием», занимающиеся земледелием, торговлей, как крестьяне их соседи [2,230].

Абай приводит примеры того, как обычаи тюркских времен и доисламские верования долгое время сохранялись внутри Казахстана. Старая вера считает исчезновение позитивным явлением. Но культура, отражающая самобытность народа, также претерпела изменения под влиянием религии. В старину праздник весеннего Наурыза народ называл «Великим днем улуса». Также объясняет что, так называется и в

период начала Курбан айт. «... И разрушили прежние имена городов и рек, земли, и народа» [6,230]. Как бы критикуя, вспоминая о свободе тюркских времен. В тюркских временах общество, «просто спокойное кроткое казахское» образование, вероятно, было разрушено после Чингисхана» [8,231].

Так, Абай отметил ряд благословенных дел тюркских времен, доисламских и до монгольских времен. Абай реформатор, критик. Какое бы наследие не осталось от старых времен, оно требует пополнения, модернизации.

В последние периоды тюркской эпохи и в начале постмонгольского периода степной народ постепенно начинает интегрироваться в **арабо-персидскую культуру и устремляется к созданию общей цивилизации**. Его большой успех - это высоко оцененная Абаем письменность, книжная культура, образование и наука.

Последующие исторические времена, изученные Абаем - это времена тюркских народов, постепенно приближающиеся к арабо-персидской культуре, путем принятия ислама в тюркские времена (VIII-XIII вв.). В частности, подъем арабо-персидско-тюркской цивилизации (XIV-XVI вв.) этапы. Период застоя и упадка этой цивилизации XVII-XIX вв. Абай, который был одним из последних великих деятелей этой цивилизации, высказал свои взгляды, обратив внимание на историю тюрков и их продолжателей казахов.

Произведения мусульманских авторов, посвященные Средневековью, служили в духовном мире Абая на протяжении всей его жизни. Абай через эти произведения, в частности, убеждается, что тюркский этногенез имеет глубокие корни, сформирован исторический взгляд, опирающийся на данные о родстве тюркских народов Нового времени. Хорошо известно, что в дальнейшем «поэтический, искусный брат», поручая Шакариму изучать историю, генеалогию, советовал досконально ознакомиться с трудами восточных историков. Из истории народов Востока страна как правители называет Искандера, Чингисхана и Амира Темира [3, 236], не одобряет их расправы, дела «расправы» и завоевания земель [3, 319-325].

Восточные мыслители не сразу заметили, что застой арабо-персидско-тюркской цивилизации перерос в упадок. После того, как его конкретные проявления в международных отношениях, политической, военной борьбе переросли в непреодолимую легитимность, только с конца XVIII века начало вводить новшества в дело управления государством, армией. Подготовка духовного мира заняла еще около века. В годы зрелости Абая наступил период «пробуждения» тюркских народов после долгих колебаний. Удивительное историческое явление: тюркские народы проснулись в огромном географическом регионе.

В Российской империи в 1881 году Исмаил Гаспралы опубликовал принципы «Русское мусульманство», а в 1883 году начал издавать в Бахчасарае, в Крыму первое независимое издание тюрков на тюркском, одностраничном русском языках газету «Таржиман». А на востоке Евразийской Степи, в 1881-1883 годах на Семипалатинской земле-художественной, реалистической, мировоззренческой была поэзия великого Абая, не имеющую аналогов в тюркских народах. **То есть на просторах Евразии, простирающихся от Балканского полуострова на западе до Южной и Восточной Сибири, Монголии и Китая, инициаторами нового, мирового культурного поворота стали Абай Кунанбаев на востоке и Исмаил Гаспыралы на Западе.**

Результаты и обсуждение

Времена Абая отошли от тюркско-монгольской цивилизации казахов, еще не произошли от арабо-персидско-тюркской цивилизации, еще не вошли в восточно-славянско-тюркскую цивилизацию. Именно поэтому Абаю удалось объединить две последние цивилизации. Как он сам говорил: «я был сторонником старого», он чувствовал

требования времени к новой цивилизации с большим количеством подозрений и опасностей.

Особое влияние в формировании общественной мысли и исторических взглядов на достижения западной цивилизации оказали Огюст Конт в позитивизме, Джон Милль в политической экономии. Идея Милля о том, что должна быть миссия Милля по достижению социальной гармонии в обществе, в связи с чем государство должно максимально поддерживать малообеспеченные, слабые социальные группы.

Абай предпочитал теорию, предложившую решение социального неравенства бескомпромиссной борьбой. В советские времена, когда господствовал марксизм, эта точка зрения Абая не приветствовала идеологию классово-борьбы. Абай ограничился предположениями революционных идеологов, что ему не удалось донести сознание до своих произведений. Абай знал все, но считал, что классовая идеология - это неэффективный путь к модернизации мира, разрушающий общество, разрывающий духовную преемственность.

Проведя анализ надо отметить, что многие вспоминали слова Абая, о котором многие не обращали внимания в свое время. Многие из этих исследований посвящены мировоззрению и истории, благодаря которым Абай, наблюдая за многообразием явлений новейшей истории, стремится встать на путь развития родного народа, видит путь, для которого необходимо иметь спрос на науку и знания внутри страны. Здесь и большая трагедия Абая - народ, попавший в колониальное угнетение, «өз басына би болған өңкей кықым сикын алған» «человека находящегося безконтроля», который в свое время не был готов подняться на высоту мировой цивилизации.

Абай отмечал, что в произведениях ранних казахских жырауов не до конца дошла история, казахские поэты следовали только традиционным поэтическим выражениям и не могли быть затронуты явлениями в мировой цивилизации. Его предшественники, Дулат акын и Шортанбай акын, критиковали царский колониализм [25],[3,94].

Рассматривая пути выхода родного народа из колониального гнета, Абай в качестве предпосылок максимально осознавал необходимость духовного совершенствования через чтение-образование, науку и превозносил это в своем творчестве. Сам он был увлечен книжной культурой, говорил о реформаторстве. «Абай не следовал за покойным старым, он не очень любил старое. Из Египта вышло «төте жолмен оку шықты» короткое чтение, и у него также была жажда, освоения этого учения. Очевидно, это новая, звуковая система обучения, начатая в Крыму Гаспралы, а вместе с ней и познавательная литература из Ислама и Египта.

Если есть люди, ищущие позитивные явления, пути обновления в странах Востока, стремитесь показать пример их добрых дел. В этом контексте Абай говорит о реформаторской деятельности своего современника, из Ирана Насиреддина шаха Афшара, связывая его с историей и происхождением. В XVIII в. Надир шах Афшар происходил из племени «Насиреддин Шах кажар», а его предки, как и предки казахов, происходили из «Мангулов» [Монголии]. В науке есть предположение, что предки неизвестны, их предки прибыли во время завоевательной кампании Хулагу в Иране в середине XIII века. По той же причине Абай говорил: «нам не стыдно, что мы казахи не из Мангистау, но стыдно, что мы не образованы, без науки», «кто доберется - найдет и доберется своим искусством». Кто будет им мешать, дед калмыцкий?» [2,16], основываясь на данных истории.

Абай с начала углубленного изучения основывал свои исторические взгляды с 1871-1873 годах, в период когда его отец Кунанбай оставил в управлении волости своим детям. Увлеченные наукой поиски 70-х годов углубляются в 1883 году, когда в Семее открылась публичная библиотека. В 70-х и 80-х годах Абай сочетает Восточную науку с западной наукой, которую он практиковал много лет. Еще в 1881-1883 годах с новаторским творчеством, реформаторским подходом стал одним из лидеров современного

возрождения культуры тюркского мира. Исторические взгляды Абая позволяют максимально понять подготовку законотворческого проекта «Қарамола Ережесі» 1885-1886 гг., «Слова назидания» 1890-1893 г., поэзию, исторические поэмы и переводы 1895-1903 гг., революционных поэтов и писателей России, Германии, Великобритании..

Выводы и заключение

При изучении истории Абай, отражал ценности человечества, формировал исторические взгляды. Абай, как из Восточного, так и из Западного мира, глубоко укоренился, рационально, позитивно дав в человеческом развитии несколько свою концепцию. Времена, сменявшие друг друга из **династических историографий древнего и средневекового Китая**, видно, как их историки считают: что «колесные изменения» - это разрушение, восхождение, зрелость, застой, упадок, возрождение снова возвращаются.

Из арабской, персидской, тюркской историографии видно, что, управляя страной, единоличная, мудрая личность тянет вперед, даря благо народам, уничтожая, разрушая, расчлняя и разрушая благословения свирепой правящей власти.

В трудах европейских историков распространилось понимание технологического развития общества, последовательности военной мощи, культурной зрелости большинства, достижений просвещения и науки, которые служили империям, продвигали развитые страны вперед, держали подчиненных во тьме, а не развивали их в ряды стран без истории.

В традиционном казахском историческом понимании человек состоял из своего народа, который, помимо мирной жизни и нашествия, не менялся на постоянной исторической сцене, а только «братья предыдущей волны, братья поздней волны, по очереди умирающие, давно видимые». Через опыт истории Абай преодолел различные трудности, стоящие перед его народом, призвал к экономическому, политическому, культурному совершенству, чтобы выжить.

Сформированные идеи и концептуальные основы дадут новый толчок в развитии демократических идей образующихся на территории Казахстана в начале XX века национальной интеллигенции известных всему миру общественных деятелей - А.Букейханова, А.Байтурсынова, М.Ауезова, М.Дулатова, Ш.Кудайбердиева и др. борющихся на идеях Абая за свободу и независимость Казахстана, где на основе единства народов Тюркского мира будет подготовлены новые документы, как «Қазақ Елі» первая Конституция движения Алаш.

Проведенные научные исследования, концепции могут быть использованы для лекционных, семинарских и практических занятий в преподавании дисциплин - Абайтану, историографии Казахстана XIX-XX века, философия Казахстана и др.направлениях гуманитарных предметов, использоваться в широком кругу заинтересованных

Список литературы:

1. Исин А. Абай мен Шәкәрім оқыған османлы тарихшылары туралы қараңыз: Шәкәрім оқыған османлы түрік шығармалары. Журнал - Абай 2012. № 4-5-6. С.50-54
2. Исакова Б. Орта азия мен Қазақстанның ұлы ғалымдары. 1964. 302 стр. С.15
3. Мырзахметұлы М. Абай және Шығыс. 1996. 272 стр. С.93
4. А.Байтурсынов. Қазақтың бас ақыны. 1989. 34 стр. С.15
5. Иакинф-Бичурин Н.Я. Описание Чжунгарии и Восточного Туркестана в древнем и нынешнем состоянии. СПб., 1829; Сонікі. История первых четырёх ханов из дома Чингисова. СПб., 1829; Сонікі. Историческое обозрение ойратов или калмыков с XV столетия до настоящего времени. СПб., 1834; Сонікі. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. СПб., 1851.
6. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. II-т. Алматы.1977. С.89.

7. Березин И. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Персидский текст // Труды Восточного отдела Русского Археологического общества. Ч.VII. СПб., 1861.
8. Ilminski N. Baber-nameh: Diagatai cead fi demcodicis petropolitani / Edidid Casani, 1856.
9. Вельяминов-Зернов В.В. Материалы для истории Крымского ханства, извлечённые по распоряжению императорской Академии наук из Московского главного архива Министерства иностранных дел. СПб., 1864.
10. Фәезханов Хәсәен. Тарихи-документаль жиентык. Казань, 2006. С.23.
11. Казем-Бек А. Асеб ас-сейяр, или Семь планет, содержащий историю крымских ханов, сочинённая на турецком языке Сейид Ризою. Казань. 1832.
12. Шиһабетдин Маржани. Мөстәфад әл-ахбар фи әхуали Казан уә Булгар. Қазан, 1885.
13. Abulghasi Bahadurchani. Historia mongolor umettatar orumnun cprimum tataru ceedite auctorita teet munificentiaail lustris simicomitis Nicolai de Romanzoff. Casani, MDCCCXXV [1825].
14. Histoire de Mogolset des Tatars par Aboul-Ghazi Behadour Khan. Publiee, traduiteetannotee par Le Baron Desmaisons. T. I. Texte. T. II. Traduction. St.-Pbg., 1871-1874.
15. Полетика И. Критика философской системы Конта. СПб., 1873; Лесевич В. Опыт критического исследования основначал позитивистской философии. СПб., 1877.
16. Дарвин Ч. Происхождение видов в царстве животном и растительном... СПб., 1864; 1865; 1868; 1873.
17. Гэксли Т. О причинах явлений в органической природе. СПб., 1866.
18. Льюис Дж. Вопросы о жизни и духе. Т.1-2. СПб., 1875-1876.
19. Дрэпер [Дрейпер] Дж. История умственного развития Европы. СПб., 1866; 1873; 1874; 1880; 1885.
20. Бокль Г. История цивилизации в Англии. СПб., 1862-1864; 1866; 1874-1875.
21. Спенсер Г. Социальная статика: Изложение социальных законов, обуславливающих счастье человечества. СПб., 1872.
22. Тэн И. Философия искусства. СПб., 1866; Сонікі. Очерки современной Англии. – СПб., 1872; Сонікі.История английской литературы. СПб., 1876.
23. Россель О. Джон Стюарт Милль и его школа // «Вестник Европы». 1873. Кн.V-X; 1874. Кн. XII.
24. Радлов В. Этнографический обзор тюркских племён Южной Сибири и Джунгарии. Томск, 1867; Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. Вып. I-IV. СПб., 1881-1883; Ядринцев Н.М. Сибирь как колония. СПб., 1882; Вербицкий В.И. Алтайские инородцы. М., 1893.
25. Дулат Бабатайұлы. Өсиетнама. Қазан, 1880; Шортанбай Қанайұлы. Қисса-и Шортанбай. Шортанбайдың бала зары. Қазан, 1890.

Referens liste:

1. Isin A. Abay men Spakarim okıgan osmanlı tarihshıları turalı karanız: Shakarim okıgan osmanlı turik shıgarmaları. Jurnal - Abay 2012. № 4-5-6. S.50-54
2. Iskakova B. Orta Aziya men Kazakstannın ulı galımdarı. 1964. S.15
3. Mırzahmetuli M. Abay zhane Shıǵıs. 1994. S.93
4. A.Baytursinov. Kazaktın bas akını. 1989. S.15
5. Iakinf-Bichurin N.YA. Opisaniye Dzhungarii i Vostochnogo Turkestana v drevnem i sovremennom sostoyanii. SPb., 1829 g. Soniki; Istoriya pervykh chetyrekh khanov iz doma Chingisovoy. SPb., 1829 g. Soniki; Istoricheskiy obzor oyratov ili kalmykov s XV veka do nashikh dney. SPb., 1834 g.; Sobranie svedeniy o narodakh, zhivshikh v Sredney Azii v drevnosti. Sankt-Peterburg, 1851 god.
6. Abay (IbrahIm) Kunanbaev. Eki tomdıK Shıǵarmalardıñ tolıK jınaǵı. II-t. Almatı. 1977 j.

B.89.

7. Berezin I. Rashid ad-Din. Sbornik letopisey. Persidskiy tekst // Trudy Vostochnogo otdela Russkogo Arkheologicheskogo obshchestva. CH.VII. SPb., 1861

8. Iliminski N. Baber-nameh: Diagatai cead fi demcodicis petropolitani / Edidid Casani, 1856.

9. Vel'yaminov-Zernov V.V. Materialy dlya istorii Krymskogo khanstva, izvlechonnyye po rasporyazheniyu imperatorskoy Akademii nauk iz Moskovskogo glavnogo arkhiva Ministerstva inostrannykh del. SPb., 1864.

10. Faezhanov Xosaen. TarihiI-dokumental zhientik. Kazan, 2006. S.23.

11. Kazem-Bek A. Asseb as-seyyar, ili Sem' planet, soderzhashchiy istoriyu krymskikh khanov, sochinonnaya na turetskom yazyke Seyid Rizoyu. Kazan'. 1832.

12. Shikhabeddin Mardzhani. Mustafad al'-Akhbar fi akhuali Kazan va Bulgar. Oktyabr' 1885 goda.

13. Abulghasi Bahadurchani. Historia mongolor umettatar orumnun cprimum tatari ceedite auctorita teet munificentia il lustris simicomitis Nicolai de Romanzoff. Casani, MDCCCXXV [1825].

14. Histoire de Mogolset des Tatars par Aboul-Ghazi Behadour Khan. Publiee, traduiteetannotee par Le Baron Desmaisons. T.I.Texte. T. II. Traduction. St.-Pbg., 1871-1874.

15. Poletika I. Kritika filosofskoy sistemy Konta. SPb., 1873; Lesevich V. Opyt kriticheskogo issledovaniya osnovonachal pozitivistskoy filosofii. SPb., 1877.

16. Darvin CH. Proiskhozhdeniye vidov v tsarstve zhivotnom i rastitel'nom... SPb., 1864; 1865; 1868; 1873.

17. Geksli T. O prichinakh yavleniy v organicheskoy prirode. SPb., 1866.

18. L'yuis Dzh. Voprosy o zhizni i dukhe. T.1-2. SPb., 1875-1876.

19. Dreper [Dreyper] Dzh. Istoriya umstvennogo razvitiya Yevropy. SPb., 1866; 1873; 1874; 1880; 1885.

20. Bokl' G. Istoriya tsivilizatsii v Anglii. SPb., 1862-1864; 1866; 1874-1875.

21. Spenser G. Sotsial'naya statika: Izlozheniye sotsial'nykh zakonov, obuslovlivayushchikh schast'ye chelovechestva. SPb., 1872.

22. Ten I. Filosofiya iskusstva. SPb. Soniki, 1866; Ocherki sovremennoy Anglii. – SPb., 1872; Istoriya angliyskoy literatury. SPb. Soniki, 1876.

23. Rossel' O. Dzhon Styuart Mill' i yego shkola // «Vestnik Yevropy». 1873. Kn.V-X; 1874. Kn. XII.

24. Radlov V. Etnograficheskiy obzor tyurkskikh plemon Yuzhnoy Sibiri i Dzhungarii. Tomsk, 1867; Potanin G.N. Ocherki Severo-Zapadnoy Mongolii. Vyp. I-IV. SPb., 1881-1883; Yadrintsev N.M. Sibir' kak koloniya. SPb., 1882; Verbitskiy V.I. Altayskiye inorodtsy. M., 1893.

25. Kennan, Dzhordzh. Sibir' i ssylka. Per. s angl. SPb., 1906. S. 131-148.

26. Dulat Babatayuli. Osietnama. Kazan, 1880; Shortanbay Kanayuli. Kissa-i Shortanbay. Shortanbaydiñ bala zari. Kazan, 1890.

Сведения об авторе, ответственном за переписку (место работы, номер телефона, электронная почта) Торгаутова Шолпан Аширалиевна - магистр истории, руководитель НЦ «История и этнология», старший преподаватель НЦ «Абайтану» ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан. 8-701-647-15-14, torgautova82@mail.ru

**ТҮРКІТАНУ
ТҮРКОЛОГИЯ
TURKOLOGY**

МРНТИ: 03.20

<https://orcid.org/0000-0002-3275-6705>

Тажмуханова Н.Е.*

к.ист.н., доцент, старший преподаватель ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
ИСТОРИОГРАФИЯ ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКОВ ТЮРКОВ IX-XII вв.

*Автор-корреспондент: nagima-7@mail.ru

Аннотация: В представленной статье анализируются письменные источники тюркских народов в период «Мусульманского Ренессанса» IX-XII вв. представляют литературные памятники, являющиеся духовным наследием тюркских народов. В X-XII вв. возникли благоприятные условия для развития тюркского литературного языка. Самые известные литературные произведения средних веков - «Благодатное знание», «Подарок истины», «Словарь тюркских наречий» - написаны на тюркском языке. Тюрки были и есть единое, генетически кровнородственное сообщество племен, располагающее четкой родословной, подтверждающей единство происхождения. Поэтому слово «тюрк» не может быть политическим и искусственным термином. Генетические и этнические носители всегда существовали и существуют. Ведь в настоящее время более 126 миллионов человек в мире говорят на алтайских языках, из них 114 млн. 612 тысяч тюрко-язычные народы.

Ключевые слова: тюркология, источники, духовная культура, тюрки, религия, литература

ҒТАХР: 03.20

<https://orcid.org/0000-0002-3275-6705>

Тажмуханова Н.Е.*

тарих ғ.к., доцент, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ. Қазақстан, Шымкент
ТАРИХНАМА IX-XII ҒҒ. ТҮРКІЛЕРІНІҢ ЖАЗБАША ДЕРЕККӨЗДЕРІ

*Автор-корреспондент: nagima-7@mail.ru

Түйін: Аталған мақалада түркі халықтарының «Мұсылман Ренессанс», яғни IX-XII ғасырлардағы жазба деректері боп табылады. IX-XII ғасырларда түркі әдеби тілінің ерекше дамуына жайлы жағдай туындады. Орта ғасырлық ренессанс кезеңде жарық көрген мұраларды еске түсіретін болсақ аль-Фараби, Йғнаки, Ахмет Баласағұн, Яссауи, Махмут қашғари еске келеді. Бұл әдеби шығармалар ескі түркі тілінде жазылған. Бүгінде рухани мұраларды мақтаныш тұтып түркі халықтарының қалдырған мұралары деп білеміз. Біздікі және кәзірде түркі тілдес бауырлар тусқан бір бағыттан тараған қандастар деп білеміз. Өйткені түркілер бүгінде өздерінің бір үлкен түркі тайпадан тарағаның біледі және дәлелдейді. Сол себептен, «түрік» деген сөздің мағнасы саяси және қолдан шығарған термин емес. Генеологиялық және этникалық бірлестігі бомаса халықы болса оның болашағы дәлел. Кәзіргі таңда 126 миллион адам алтай тілдерінде сөйлейді, соның 114 млн. 612 мың адам түрі тілдес халықтар болады.

Кілт сөздер: түркітану, деректер, рухани мәдениет, түркілер, дің, әдебиет

IRSTI: 03.20

<https://orcid.org/0000-0002-3275-6705>

Тажмуханова Н.Е*.

тарих ғ.к., доцент. ОҚУ аға оқытушысы. М.Әуезов. Шымкент, Қазақстан

HISTORIOGRAPHY WRITTEN SOURCES OF THE TURKS OF THE IX-XTH CENTURIES

***Correspondent author:** nagima-7@mail.ru

Abstract: The article analyzes the written sources of the Turkic peoples during the «Muslim Renaissance» of the IX-XII centuries. They represent literary monuments that are the spiritual heritage of the Turkic peoples. In the X-XII centuries, favorable conditions for the development of the Turkic literary language appeared. The most famous literary works of the Middle Ages – «Blessed Knowledge», «Gift of Truth», «Dictionary of Turkic dialects» - are written in the Turkic language.

The Turks were and are a single, genetically blood-related community of tribes with a clear pedigree that confirms the unity of origin. Therefore, the word «Turk» cannot be a political and artificial term. Genetic and ethnic carriers have always existed and still exist. After all, currently more than 126 million people in the world speak Altaic languages, of which 114 million 612 thousand are Turkic-speaking peoples.

Keywords: turkology, sources, spiritual culture, Turks, religion, literature

Введение

Тюркские племена с раннего средневековья до настоящего времени остаются родственными народами, имеющие родственное древо происхождения. Сейчас, если посмотреть политическую и демографическую карту, то мы уверенно можем сказать, что в мире проживает более 127 миллионов людей говорящих на тюркском, из них около 115 млн. человек тюркоязычные [1].

На протяжении долгого времени можно изучать духовное наследие тюркских народов, написанное на камнях, в прикладном искусстве, отразившееся в фольклоре и сохранившееся в письменных источниках. Это период творческих достижений и расцвет тюркской культуры.

Мы знаем, что средневековье Европы имеет период расцвета, который в истории называют «Ренессансом». Этот же термин можно использовать в развитии стран Азии и Африки. Например, востоковед А.Мец в своих исследованиях применил слово «Мусульманский» [2,280], отсюда можно сказать, что все народы и культуры имеют период наивысшего расцвета, для которого применимо понятие «Ренессанс» в данном случае «Мусульманский Ренессанс».

Этому подтверждением являются духовное наследие представителей мусульманского мира, которые на различных языках того времени, то есть на фарси, персидском, арабском, старотюркском, старокипчакском языке написали свои произведения. Можно добавить, что труды авторов того времени было престижно написать на вышеназванных языках. Можно назвать аль-Фараби, Йгнаки, Бакыргани и других, оставившие след в литературе, поэзии, философии, языкознании тюрков.

Обоснование выбора темы, цели и задачи: Авторы научной статьи для достижения поставленной цели использовали общенаучные методы исследования как объективность, логичность изложения мысли, научность преподнесения изучаемого материала. Проводился анализ изучаемого материала как расчленение целостного предмета на составляющие части с целью их всестороннего изучения, то есть изучение материальной культуры, музыкальной жизни, веровании и мировоззрения кангюйских племен. Использование метода научного синтеза позволил соединить ранее выделенные части изучаемой темы в единое целое.

Источниковедческий анализ помог изучить письменные материалы на базе сопоставления и сравнения по хронологическому порядку.

Историографический метод позволил изучить работы тюркологов, определяя цели и задачи исследования, а также понять систему взглядов ученых на духовную культуру тюрков в разные хронологические периоды исследования. Метод сравнения как один из наиболее распространенных видов исследования позволил установилось, то общее, что присуще в религии, верованиях, традиции и письменной культуре тюрков, проживающих на территории Центральной Азии.

Историографический обзор

Большой вклад в исследование внесли советские и зарубежные исследователи. Видный тюрколог А.Н.Самойлович назвал М.Кашгари - «Радловым XI века», а А.Н.Баскаков считал М. Кашгари «пионером в изучении сравнительного изучения тюркских языков». Данные авторы однозначно высоко оценили научное значение произведения М. Кашгари.

Рассматривая литературные особенности тюрколог К.Броккельман в работе «Образцы тюркского фольклора» (1923), определил форму стиха как беиты и рубаи. М.Хартман в работе «Методика поэзии «Кудаткубилик» (1902 г.), находит народный стиль как в поэзии «Құтты білік». П.Пелио пишет, что форма стиха «Диуанилұғат ат-түрік» создана для аллитерации. По мнению А.Бомбачи, стихи близки к огуз-туркменскому языку, получившей совершенство в XIII в. [4, 203-205].

А.Фитрат в работе «Ең ескі түрік әдебиетінің намуналары»(Самарканд, 1927), изучая «Диуани лұғат ат-түрік», выявил арабо-персидское влияние в самой поэзии, а не в лексике. И.В.Стеблова в книге «Развитие тюркских поэтических форм в XI веке» (1971) пишет, что форма стиха сложена в форме аруза. Вышеназванные исследователи неодинаково подходят к изучению художественного стиля и формы стиха, тем самым вызывая индивидуальный научный интерес.

А.К.Боровков, В. Решетов, Х.Суюншалиев подготовили перевод и издание словарей. К.Бекетов, Н.Баскаков, А.Ибатов изучали морфологические, лексические особенности языка, содержание. Академик А.Н.Кононов, А.Конратбаев считают «Диуани лұғат ат-түрік» произведением, которое дает сведения о жизни и духовной культуре средневековых тюрков.

В исследовании духовно-нравственного наследия Яссави активное участие принимают ясавиеды Европы и Америки, такие как И.Меликофф, Анне-Марие Шиммель, Бодроглиетти и Девин Де Вис. Язык и его грамматические особенности изучали Е.Э.Бертельс, А.К.Боровков, Г.Ф.Благова, А.Наджиб. Ученые по-разному подходят к языку произведения. Например, по мнению А.К.Боровкова, язык литературного памятника огуз-кипчакский. По мнению А. Наджиба, всесторонне исследовавшего язык литературных памятников XI-XIV вв. - кипчако-огузский, т.е. в большей степени кипчакский и имеющий влияние огузского. В дальнейшем автор дополняя свое мнение в статье «Теренмамырлар» «Жулдуз», 1992, № 4,54 б.) пишет, что с наследием Х.А.Яссави заложена основа казахского литературного языка.

Казахстанские ученые как Н.Сауранбаев в своей статье в газете («Қазақ әдебиеті», 1970, 5 маусым), во взглядах Н.Келимбетова [8,166] и выводах тюрколога А. Конратбаева [9,92-93], «Диуани Хикмет» является произведением представителя тюркского народа и древнетюркского языка. Авторы исследования едины во мнении, что данный памятник является наследием тюрков. Конечно, какой бы автор не написал данное произведение, но работа принадлежит к духовной культуре тюркоязычного народа, чего нельзя отрицать и что вызывает гордость.

Большой вклад в литературное исследование внесли В.И.Зохидов, Н.М.Маллаев, Э.Р.Рустамов. В советское время в период доминирования марксистско-ленинской

философии другие взгляды и исследования игнорировались, так как ничего кроме атеизма не разрешалось изучать. Следовательно, эстетическо-религиозные труды средневековых авторов не были актуальны и ученые занимающиеся исследованием духовного наследия тюркского народа не поощрялось и даже преследовалось партией. В этих условиях критике и гонениям был подвергнут узбекский ученый Э.Р.Рустамов за желание объективно изучать средневековую культуру своего народа. Среди работ этого периода весьма показательна книга «Тень средневековья» Ю.Г.Петраш, в котором ясавизм тенденциозно объявлялся реакционным и антинародным учением. Таким образом, целый пласт тюркской культуры был вычеркнут из истории культуры тюрков.

В Казахстане Х.А.Яссави посвящены статьи Б.Бабаджанова, Р.Бердыбаева, А.Дербисалиева, М.Мырзахметова, Х.Суюншалиева и др. Хикметы [7] в литературном аспекте были изучены в Турции тюркологом М. Кепрюлю-заде в книге «Первые суфии в тюркской литературе», выпущенной в 1918 году в Турции, где автор раскрывает жизнь и творчество Яссави. Долгие годы многие ученые опирались на эту книгу.

Философские аспекты мировоззрения Х.А.Яссави рассматривались в работах Ж.А.Алиева, К.У.Альжанова, И.Е.Ергалиева, Г.Е.Есимова, А.Н.Нысанбаева, С.Е.Нурмуратова, К.Ш.Нурлановой, К.Х.Таджиковой и др. В историческом аспекте изучала Н.Д.Нуртазина. На казахский язык перевели М.Жармухаметов, С.Даутов. Как считает профессор А.Муминов, на сегодняшний день имеются около семидесяти вариантов хикметов, но до сих пор существуют вольные переводы, искажающие смысл произведения. Значит, необходим научный перевод.

По творчеству Х.А.Яссави в последнее время защищены две кандидатские диссертации: М.М.Ишмухамедовой в Ташкенте и А.К.Ахметбековой в Алматы. Первая - рукопись «Дивани хикмет» - посвящена выявлению критического текста, сборника стихов на основе анализа более ста сборников. Во второй - «Творчество Ходжа Ахмета Ясави» - в основном анализируется поэтический облик Х.А. Яссави. В 1997 году А.П. Абуов защитил докторскую диссертацию на тему: «Мировоззрение Х.А. Яссави и его место в истории казахской философии», где автор провел анализ суфийской концепции в произведении «Дивани хикмет». Автор раскрыл мировоззрение и духовно-нравственные проблемы учения Х.А.Яссави и сопоставил их с исламской религиозной доктриной, а также дал сравнительно-сопоставительное исследование учения Х.А.Яссави со взглядами других средневековых мыслителей. А.П.Абуов проанализировал философские основания концепции совершенствования человека, определил степень влияния суфизма на дальнейшее развитие этой концепции в «Книге мудрости» Х.А. Яссави, показал роль учения Х.А.Яссави в синтезе мусульманской и тенгрианской культур в контексте казахского мировосприятия.

В Казахстане Х.А. Яссави посвящены статьи Б.Бабаджанова, Р.Бердыбаева, А.Дербисалиева, М.Мырзахметова, Х.Суюншалиева и др.

Философские аспекты мировоззрения Х.А.Яссави рассматривались в работах Ж.А.Алиева, К.У.Альжанова, И.Е.Ергалиева, Г.Е.Есимова, А.Н.Нысанбаева, С.Е.Нурмуратова, К.Ш.Нурлановой, К.Х.Таджиковой и др. В историческом аспекте изучала Н.Д.Нуртазина. На казахский язык перевели М.Жармухаметов, С.Даутов. Как считает профессор А.Муминов, на сегодняшний день имеются около семидесяти вариантов хикметов, но до сих пор существуют вольные переводы, искажающие смысл произведения. Значит, необходим научный перевод.

IV тюркологическая конференция, посвященной «КутадгуБилик», подвела итоги изучения поэмы и в дальнейшем рекомендовала системно и целенаправленно изучения. Сначала изучали исторические аспекты средневекового времени: письменные, культурные, научные достижения и взаимосвязь автора со своим периодом: например появления политической системы халифата. Эту концепцию высказал немецкий ученый О.Альбертсу.

По его мнению связь во взглядах Авиценны и Баласагуни исходит от приемственности

в культуре своего времени. Далее он сравнивает Аристотеля и Юсуфа в формировании их этических взглядов. А исследователь Р.Деверо предлагал книгу Юсуфа Баласагуни почитать международникам, так как отдельные разделы полезны в решении дипломатических отношений.

Тюркологи России А.Кононов и С.Иванов в своих выводах отмечают, что в произведении имеет место в более выраженной форме мусульманская философия и идеология и остается доминирующей, написанной на разновидности тюркского языка. [5]. А казахстанский ученый А.Касымжанов утверждает, что в период выхода поэзии общество являлось тюркским, поэтому в содержании прослеживается религия, духовность и традиция, впитанная через психологию, философию и образ жизни своего народа, то есть автор является носителем культуры этой атмосферы [6,29-32].

По творчеству Х.А.Яссави в последнее время защищены две кандидатские диссертации: М.М.Ишмухамедовой в Ташкенте и А.К.Ахметбековой в Алматы.

В 1997 году А.П.Абуов защитил докторскую диссертацию на тему: «Мировоззрение Х.А. Яссави и его место в истории казахской философии», где автор провел анализ суфийской концепции в произведении «Дивани хикмет». Автор раскрыл мировоззрение и духовно-нравственные проблемы учения Х.А.Яссави и сопоставил их с исламской религиозной доктриной, а также дал сравнительно-сопоставительное исследование учения Х.А.Яссави со взглядами других средневековых мыслителей. А.П. Абуов проанализировал философские основания концепции совершенствования человека, определил степень влияния суфизма на дальнейшее развитие этой концепции в «Книге мудрости» Х.А. Яссави, показал роль учения Х.А.Яссави в синтезе мусульманской и тенгрианской культур в контексте казахского мировосприятия.

Теоретический анализ

Источниковедческий анализ

«Словарь тюркских наречий» М.Кашгари - кропотливый поиск, в котором даны взгляды, грамматические указания и консультации по основным проблемам языкознания. Именно «Словарь» позволил расшифровать, изучить древние письменные тюркские памятники. Словарь не дошел до нас в подлиннике. Переписанная рукопись «Дивана» была найдена в начале XX в. Один из вариантов переписанной рукописи подлинника хранится в библиотеке Фатих в Стамбуле. Впервые «Словарь» в трех томах был опубликован в Стамбуле в 1915-1917 гг.

Одним из представителей этого времени был М.Кашгари, являвшимся автором «Диван лугатат-турк». Работа данного автора не является философским трудом, но ценный труд по языкознанию. В переводе на русский язык называется «Словарь тюркских наречий». Безусловно, Махмуд Кашгарий средневековый и, наверно первый тюрколог, составивший словарь на тюркском языке. Автору для того чтобы написать эту работу на протяжении долгого времени изучал и жил в тюркоязычной среде, что в будущем автору позволило глубоко изучить устное народное творчество, образ жизни, обычаи, традиции, язык и происхождение народа, давшие неоценимый материал для исследования.

Следовательно, через него можно получить представление:

- 1) о языковой базе тюркских народов;
- 2) исторические данные о расселении, проживающих племен;
- 3) изучить классификацию тюркских языков;
- 4) определить особенности формирования фонетики и грамматики тюркских языков данного периода;
- 5) а также получить информацию об истории, географии, этнографии, поэзии и фольклоре тюрков.

На взгляд исследователя, М.Кашгари и его труд надо переводить с комментариями и сделать доступным не только для научных работников, но и для широкого круга с целью

познания и популяризации творчества средневекового ученого их тюркской среды.

Один их представителей средневекового тюркского мира Юсуф Баласагуни, который проживал в XI веке. Его называют известным философом Азии, человеком с энциклопедическими знаниями. Он исследовал различные отрасли знаний, но мы имеем возможность наслаждаться только одним его произведением - «Кутадгубилиг» - «Благодатное знание», написанное им в 1070 году [5].

Ю.Баласагуни отмечает в своей поэме, что до него было написано много книг на арабском, персидском языках, но именно он впервые в Караханидском государстве создал подобное произведение на тюркском языке. В названии книги «Кутадгубилиг» содержится большой философский смысл. Древнетюркское слово «билиг» имеет два значения.

Первое - знание, второе - управление, правление, а слово «кут» означает счастье, достоинство. Поэтому ученые, изучавшие поэму, по-разному подошли к переводу заглавия. Например, В.В.Бартольд предложил перевод заглавия как «Знание дарующее счастье», «Знание, образующее царей». С.Е.Малов дал свой вариант перевода - «Книга счастья», «Осчастливливающее управление». Наиболее удачно выражает основную идею произведения перевод заглавия поэмы, сделанный С.Н.Ивановым, автором первого полного русского поэтического перевода «Кутадгубилиг» - «Благодатное знание».

В настоящее время имеются три варианта работы «Благодатного знания» Ю. Баласагуни. Первоначальный был назван «венский» или еще говорится «гератским», который находится в главной, Королевской библиотеке города Вены. Гератским его называют потому, что рукопись была найдена. Первый вариант был обнаружен в Герате в 1439 году и он написан уйгурским алфавитом.

Следующий был найден в Каире на арабском языке. В конце 19 века, то есть в 1896 году он был найден Б.Морицем (ученый из Германии) в редком фонде среди книг одной из каирских библиотек. Данная работа вызвала интерес тюркологов и всеми известный ученый России В. Радлов попросил подготовить ему копию этой рукописи (для дальнейшего использования в Азиатском музее Санкт-Петербургской Академии наук).

И, наконец, последний вариант был найден в Намангане, написанный на арабском. Этот вариант считается самым содержательным и полным «Кутадгубилиг». В начале XX века, точнее в 1913 году обнаружил ученый З.Валиди в городе Наманган. В настоящее время данный вариант находится в Институте Востоковедения им. Абу Райхан Бируни АН Республики Узбекистан.

Западный мир познал поэму научного интереса востоковеда фон Хаммера – Пургштала (Австрия). Средневековая поэма в 1796 году в Турции (Стамбуле) через Хаммера была преподнесена в дар центральной библиотеке города Вены. Впервые на немецкий язык перевод подготовил ученый-востоковед Вамбери Г.В. Радлов в 1891-1900 годах, полный текст с комментариями ввел наряду с немецким переводом. В России на русский язык частично с необходимыми разделами перевел С.Малов.

Свободная интерпретация была дана как «Наука быть счастливым» в подготовке Н.Гребнева в 1971 году. В 1947 году научно-достоверное содержание в трех вариантах было представлено Р.Аратом. Далее полный текст на русском языке вышел в переводе С. Иванов в 1983 году в Москве. На академическом уровне издана поэма А.Н. Кононов и С. Иванов по-разному, изучив язык источника, но издали поэму на академическом уровне.

Исследователи разносторонне изучали поэму, например, С.Е.Малов изучив язык произведения отнес его к древнеуйгурскому, а А.М. Щербак полагает, что поэма написана на карлуцком языке. Языковед и филолог Г.Благова считает, что работа написана на карлуко-кипчакском языке, тюрколог А.Валиди утверждает наличие караханидского. Тюрколог Э.Н.Наджиб пишет, что поэма «Кудатғу білік» написана карлуко-уйгурским языком. По данному вопросу ученые не пришли к единому мнению, следовательно, мы можем предположить, что поэма, при наличии широкого применения в обществе древнеуйгурского литературного языка вполне возможно, говорить об использовании

карлуко-уйгурского литературного языка.

Казахстанский профессор Р.Сыздыкова утверждает, что «Құдатғу білік» является первым трудом, написанным на тюркском литературном языке. Поиски А. Егеубаева натолкнули на мнение, что прослеживается взаимосвязь текста поэмы с устным народным творчеством казахского народа, то есть как крылатые слова, поговорки, пословицы, переданные в духе фольклорной традиции. Данные исследователи изучали литературные особенности этих произведений.

«Подарок истин» Ахмад Югнаки написал на тюркском языке средневекового периода, хотя заглавие дал на арабском **«Хибатул хакайк»**. До нас дошли три варианта рукописи этой книги. Первый - обнаружил в 1906 году турецкий ученый Наджип Асим. Этот вариант хранится сейчас в библиотеке Стамбула. Позднее был найден другой вариант «Подарка истин», переписанный в 1480 году каллиграфом Шейх-заде Абдразаком, который сейчас хранится в отделе редких книг в городской библиотеке Берлина.

В 1916 году Наджип Асим издал отдельной книгой данный вариант рукописи, снабдив его переводом на турецком языке. Турецкий ученый Рашид Арат Рахмат, тщательно изучив все варианты рукописи, подготовил научно обоснованный полный текст книги Ахмада Югнаки и в 1951 году издал его на основе латинской графики. Е.Э. Бертельс, Ж.Дени, В.В.Радлов, С.Е.Малов изучали языковые особенности, занимались переводом книги на русский, немецкий, французский языки. Литературные достоинства ее были изучены А.Курьшжановым. Б.Сагиндыков перевел книгу на казахский язык.

На наш взгляд, значение книги А.Югнаки велико: мудрые наставления, этические нормы, заложенные в ее основе, стали правилами человеческого общежития, прочно вошли в сознание носителей языка. Поэтому как этико-моральный трактат надо включить в программы всех учебных заведений и школ с целью познания и пропаганды.

Ахмад Яссуи является представителем из тюрко-язычной среды, известный мыслитель исламского мира, один из основоположников суфистической литературы. **«Дивани-хикмет» - «Книга изречений»** или «Книга мудрости» Ахмада Яссави - литературный памятник тюрко-язычных народов, сохранившийся с XII в. Подлинник «Книги изречений» до нашего времени не дошел. Сегодня мы имеем копию, переписанную в XV в. арабской графикой. Данная рукопись издавалась несколько раз - в Казани (1887 г., 1901 г.), в Стамбуле (1901 г.), Ташкенте (1902 г., 1911 г.). Наиболее полным считаются казанские издания, которые содержат 149 хикматов (назиданий). Первая - рукопись «Дивани хикмет» - посвящена выявлению критического текста, сборника стихов на основе анализа более сто сборников. Во второй - «Творчество Ходжа Ахмета Ясави» - в основном анализируется поэтический облик Х.А. Яссави.

В столице Турции в начале XX (1928г.) века впервые была напечатана первоначальная рукопись книги. Интерес к Яссави в Турции обоснован тем, что турецкое общество приняло суфизм, а Яссави как родоначальник этого направления являлся основой и турецкого суфизма на протяжении нескольких столетий, то есть это можно назвать как приверженность к суфизму на основе религиозных корней. В Турции явлению суфизма проявляют много внимания как часть турецкой культуры. За последние четверть века по данной проблеме написано около 200 научных публикации, много издано тематических книг, часто эта тема освещается в средствах массовой информации, а также проведены несколько научных конференции с выпуском научных сборников.

Результаты и обсуждение

Из вышеизложенного можно констатировать в процессе анализа изучаемого средневекового периода необходимо знать не только методику конкретного источника, но и чтобы понять произведение надо быть и историком, и культурологом, и философом и политиком. Ведь духовная традиция опирается и состоит из разных направлений очень взаимосвязанных между собой и для того чтобы понять поэта нужно знать историческое,

тюркское общество с его разносторонней идеологией и взглядами на эту жизненную парадигму, ибо только во взаимосвязи единой духовной традиции можно прочувствовать смысл переданного. Современный человек должен объективно оценивать и понимать дух литературного, поэтического смысла поэмы через призму познания мира средневекового человека и формирования его мировоззрения взглядов, имеющего полноценную оценку только в комплексном изучении. Чем глубже будем понимать Баласагуни и его эпоху, тем ярче изучим содержание эстетического произведения, являющегося одним из разделов духовно-литературной традиции тюрков, тем самым поймем эволюцию поэтической культуры мусульманского возрождения!

Данное произведение и дальше будет привлекать молодых исследователей к поиску и размышлению, ведь, изучение хронологического времени, подход к поэме как источнику духовному, а не как литературному даст новые ростки в познании философии Ю.Баласагуни как духовное наследие представителей Центральной Азии и тем самым определит произведение как вклад человечества мировую культуру! Выдающиеся тюркологи, у которых научный интерес к произведению мыслителя проявлялся преимущественно в историко-филологическом плане подчеркивали, что «значение этого памятника в лингвистическом, литературоведческом, историческом и культурно-историческом отношении весьма велико, а потому крайне необходимо обеспечить расширение масштабов и углубления его исследования».

Абид Ахмад ибн Югнаки - выдающийся поэт, живший в конце XII - начале XIII вв. Он был крупным ученым своего времени и поэтому его называли «Абид Ахмад». Родился поэт недалеко от города Туркестана и от рождения был слепым.

Выводы и заключение

На наш взгляд, изучать историю и культуру тюркского народа той эпохи вне рамок суфийского исламского контекста было бы несостоятельным. А учет этого контекста возможен только в комплексе достижений результатов исследований ученых гуманитарных наук соседних центрально-азиатских республик, которые сейчас свободны от идеологических штампов прошлого, имеющие научное желание и чувство патриотизма в изучении духовно-культурной истории своего народа. Еще будут специальные исследования и публикации и возможно, по каждому вопросу необходим индивидуальный, а также комплексный подход в изучении [10]. То есть свою лепту еще внесут специалисты гуманитарного направления и смежных профессий, определяя наследие Яссави как вклад в мировую культуру!

Резюмируя, данную статью можно добавить, что духовная культура тюркских народов изучается зарубежными представителями и местными авторами, но приоритет даем выходцам их тюркского народа, потому что они писали то, что видели глазами, познавали, что происходило вокруг и их сведения носили локальный характер. Следовательно, тюркские источники обладают более достоверными сведениями о религии, культуре, этнических процессах имеющих место в тюркском обществе.

Список литературы:

1. Население мира // Демографический справочник. Москва. Мысль, 1989. 391-392
2. Мец А. Мусульманский Ренессанс. Москва, 1966. 332 с.
3. Кашгарский М. Диван лугат-ат-турк. Ташкент, 1960. Т.1.489 с.; Махмуд Кашгари. Түбі бір түркі тілі. («Диуанилұғатат-түрк»). Алматы, 1993. 192 б.
4. Бомбачи А. Тюркские литературы. Введение в историю и стиль // Зарубежная тюркология. 1986. Вып.3. С.203-205.
5. Кононов А.Н. Слово о Юсуфе Баласагуни и его поэме «Кутадгубилик» // Советская тюркология. 1970. № 4. С.11-12.
6. Касымжанов А.Х. Портреты. Алматы, 1995. 127 с.

7. Қожа Ахмет Иасауи. Диуани хикмет (Ақылкітабы). Алматы, 1993. 272 б.
8. Келімбетов Н. Қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірі. Алма-Ата, 1988.255б.
9. Қоныратбаев Ә., Қоныратбаев Т. Көне мәдениет жазбалары. Алматы, 1991. 400 б.
10. Тажмуханова Н.Е. Научные взгляды тюркологов в изучение духовно-культурных проблем истории древнего и средневекового Казахстана. Алматы, 2018, 240с.

Referens list:

1. Naseleniye mira // Demograficheskiy spravochnik. Moskva. Mysl', 1989. 391-392
2. Mets A. Musul'manskiy Rennans. Moskva, 1966. 332 s.
3. Kashgarskiy M. Divan lugat-at-turk. Tashkent, 1960. T.1.489 s.;_Tubi bir turki tili. («Diwanilgat-turik»
4. Bombachi A. Tyurkskiye literatury. Vvedeniye v istoriyu i stil' // Zarubezhnaya tyurkologiya. 1986. Vyp.3. S.203-205.
5. Kononov A.N. Slovo o Yusufe Balasagune i yego poeme «Kutadgubilik» // Sovetskaya tyurkologiya. 1970. № 4. S.11-12.
6. Kasymzhanov A.KH. Portrety. Almaty, 1995. 127 s.
7. Kozha Ahmet Iasavi. Divani hikmet (Aqılkitabı). Almatı, 1993. 272 b.
8. Kelimbetov N. Qazaq adebietinin ezhelgi dauiri. Alma-Ata, 1988.255b
9. Konıratbaev A., Konıratbaev T. Kone madeniet jazbaları. Almatı, 1991. 400 b
10. Taymukhanova N.Ye. Nauchnyye vzglyady tyurkologov v izuchenii dukhovno-kul'turnykh problem istorii drevnego i srednevekovogo Kazakhstana. Almaty, 2018, 240 s.

Сведения об авторе, ответственном за переписку (место работы, номер телефона, электронная почта) Тажмуханова Наги́ма Ергалиевна – кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры «Всеобщая история и музейное дело» ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан. 8-701-647-15-14, nagima-7@mail.ru

**ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР
МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ
INTERNATIONAL WEARING**

FTAXP: 30.06

<https://orcid.org/0000-0001-5856-8561>

Рахымбаева А.Б.*

«Тарих» кафедрасының докторанты, Хаджеттепе Университеті. Анкара, Түркия
**ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ - ЕУРОПА МЕН АЗИЯНЫ БАЙЛАНЫСТЫРАТЫН
НЕГІЗГІ САУДА ЖОЛЫ РЕТІНДЕ**

*Автор-корреспондент: zhan_0509@mail.ru

Түйін: Орта ғасырлардағы сауда мемлекет қазынасын құрайтын маңызды элементтердің бірі болды. Ол кезеңде сауда және экономикалық қатынастардың дамуының маңызды шарттарының бірі көлік жолдарының қолжетімді көлік құралдарымен және сауда нарықтарымен қамтамасыз етілуі еді. Қомақты табыстан қазынасын айырғысы келмеген билеушілер сауда-саттықтың лайықты жағдайда жүргізілуі үшін барлық сақтық шараларын жасады. Жібек жолы Қытайдан Жерорта теңізіне дейін созылып жатқан керуен жолдарының жүйесі болып, ғасырлар бойы «еуразияшылдық» концепциясын жасауға және Азия мен Еуропаның экономикасын біріктіруге ықпалын тигізді. Шығыс Еуропаға моңғолдар келгеннен кейін бұл аймақтағы сауда-экономикалық қатынастар біраз уақытқа үзілсе де, сайып келгенде, моңғолдар аймақтағы түркі тайпаларын орталықтандырылған және қуатты мемлекеттік басқаруға біріктіріп, сауданың дамуына жаңа серпін берді. XIII ғасырдың II-жартысынан бастап Батыс Еуропа мен Шығыс Азияны байланыстыратын негізгі сауда жолдары, ең алдымен, Жібек жолының керуен жолдары солтүстікке қарай жылжып, Шығыс Еуропа аумағынан өте бастады. Сауда жолдарының Таяу Шығыстан солтүстікке өтуіндегі ең маңызды фактор XII-XIII ғасырлардағы крест жорықтары және одан кейінгі илхандардың мамлүктермен күресі екені сөзсіз.

Кілт сөздер: Ұлы Жібек жолы, орта ғасыр, сауда, Шығыс Еуропа, Азия

MPHTI: 30.06

<https://orcid.org/0000-0001-5856-8561>

Рахымбаева А.Б.

докторант кафедрасы «История», Университет Хаджеттепе. Анкара, Турция

**ВЕЛИКИЙ ШЕЛКОВЫЙ ПУТЬ –
КАК ГЛАВНЫЙ ТОРГОВЫЙ ПУТЬ СОЕДИНЯВШИЙ ЕВРОПУ И АЗИЮ**

*Автор-корреспондент: zhan_0509@mail.ru

Аннотация: Торговые сделки были характерны для средневекового общества во все века его существования. В данный период, одним из наиболее значимых условий роста торгово-экономических связей являлась безопасность транспортных маршрутов с доступными средствами транспортировки и торговыми рынками. Правители, которые не хотели лишать свою казну столь значимых доходов, шли на всевозможные меры предосторожности, чтобы дать возможность осуществления торговой деятельности в надлежащих условиях. «Шелковый путь» представляла собой систему, образованную караванными маршрутами, простирающимися от Китая до Средиземного моря, способствующую созданию концепции «евразийства» и объединению экономики Азии и Европы на протяжении веков. Несмотря на тот факт, что прибытие монголов в Восточную Европу в XIII веке имела негативные экономические и социальные последствия, монголы смогли объединить тюркские племена в регионе в централизованную и мощную государственную администрацию в связи с чем торговля получила новый импульс для развития. Начиная со второй половины XIII столетия основные торговые путисоединявшие Западную Европу и Восточную Азию, в первую очередь караванные дороги Шелкового пути, переместились

на север и начали пересекать территорию Восточной Европы. Важнейшим фактором перехода торговых путей с Ближнего Востока на север, несомненно, являются крестовые походы XII-XIII веков и последующая борьба Ильханов с Мамлюками.

Ключевые слова: Великий Шелковый путь, средневековье, торговля, Восточная Европа, Азия.

IRSTI: 30.06

<https://orcid.org/0000-0001-5856-8561>

Rakhymbayeva A.B.*

doctoral student of the Department of History, Hacettepe University. Ankara, Turkey

THE GREAT SILK ROAD –

AS THE MAIN TRADE ROAD CONNECTING EUROPE AND ASIA

***Corresponding author:** zhan_0509@mail.ru

Abstract: Trade in the Middle Ages was one of the most important elements that made up the state treasury. During this period, one of the most significant conditions for the growth of trade and economic relations was the security of transport routes with accessible means of transportation and trade markets. The rulers, who did not want to deprive their treasury of such significant income, took all possible precautions to enable trading activities to be carried out in proper conditions. The Silk Road was a system of caravan routes stretching from China to the Mediterranean, helping to create the concept of "Eurasianism" and unify the economies of Asia and Europe over the centuries. Upon the arrival of the Mongols in Eastern Europe, commercial and economic relations in the region were disrupted for some time. Ultimately, the Mongols united the Turkic tribes in the region into a centralized and powerful state administration, and therefore trade received a new impetus for development. Beginning in the second half of the 13th century, the main trade routes connecting Western Europe and East Asia, primarily the caravan roads of the Silk Road, moved north and began to cross the territory of Eastern Europe. The most important factor in the transition of trade routes from the Middle East to the north is undoubtedly the crusades of the 12th-13th centuries and the subsequent struggle of the Ilkhans with the Mamluks.

Keywords: The Great Silk Road, the Middle Ages, trade, Eastern Europe, Asia.

Кіріспе

Экономикалық тарих кез келген саяси органның тарихының негізгі аспектілерінің бірі болып табылады. Соңғы кездері ғалымдар мен жалпы жұртшылықтың бұл мәселеге деген қызығушылығының айтарлықтай артуы байқалады. Ғылыми тұрғыдан алғанда, әртүрлі елдер арасындағы тұрақты сауда қатынастарының қалыптасуы мен дамуын зерттеуге бет бұру - бұл елдердің экономикаларының өзара әрекеттесуінің және тіпті өзара бейімделуінің нақты бейнесін жаңадан құрудың қажетті шарты болып табылады. Бұл тарихтың әртүрлі кезеңдерінде адам қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қолданылатын қаражат пен объектілердің жиынтығын анықтау үшін де маңызды.

Тарихи тұрғыдан орта ғасырлардың басты магистралі болған Ұлы Жібек жолы қазіргі уақытта заманауи зерттеу нысанына айналууда. Ұлы Жібек жолының дүниежүзілік тарихтағы маңыздылығы соншалықты, соңғы уақытта оны елдер мен халықтардың игілігі үшін пайдалану мақсатында оны заманауи жағдайда қайта құру туралы ұсыныстар жиі айтылууда. Оның мәдениет тарихындағы ең маңызды рөлін бағалау бұл феноменнің кейбір нысандарын ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік мұра тізіміне енгізу туралы шешім қабылдауға мүмкіндік берді. Жоғарыда айтылғандар Ұлы Жібек жолын зерттеу тұжырымдамасы ретінде зерттеу аясындағы жұмысымыздың өзектілігін айқындайды. Тақырыптың өзектілігі және Жібек жолына деген қызығушылықтың артуы оның қайта жанданып, қоғам дамуы үшін пайдалану мүмкіндігіне байланысты.

Бүгінгі таңда Қазақстан ғылымының алдында тұрған өзекті мәселелердің кең ауқымында Ұлы Жібек жолының тарихын зерттеу, оның негізгі бағыттарын және сауда жолдарының түрлерін, сауда ауқымы мен кезеңдерін талдау міндеттері тұр. Өйткені онсыз

жаңа мыңжылдықта оның мәдени, рухани және экономикалық әлеуетін жаңғыртуға байланысты өзекті мәселелерді шешу мүмкін емес. Сонымен қатар, Орталық Азияның Қытай, Шығыс Азия мемлекеттері, Ресей және Еуропа арасындағы байланыстырушы буын ретіндегі маңызының ұдайы артуы Ұлы Жібек жолы мемлекеттері арасындағы қарым-қатынастар тарихын жаңаша түсінуді талап етеді.

XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басында Жібек жолы бағыттарын зерттеуге байланысты бірқатар ірі жобалар жүзеге асырылды, ғылыми семинарлар мен конференциялар өткізілді. Ұлы Жібек Жолы мәселесі бойынша докторлық диссертациялар, көптеген ғылыми мақалалар мен монографиялар, энциклопедиялар жазылып, қорғалды. Мұндай тақырыпты зерттеудің екі жағы бар: бір жағынан, әдебиеттердің көптігі тақырыпты толық қамту үшін кең дереккөз базасы мен материалдарға ие болуға мүмкіндік береді, екінші жағынан, бұл кең дереккөз базасында «адаспай», мәселенің негізгі өзегін айналып өтпеу қиын. Ұлы Жібек жолының тарихын және оған арналған зерттеулерді зерделеу үшін барлық белгілі дереккөздерді жинақтау және жүйелеу, талдау жүргізу және ғылыми жетістіктерді сыни тұрғыдан түсіну үшін шетел әдебиетін барынша қамту маңызды.

Зерттеу - тарихи үрдістер мен құбылыстарды, олардың дамуын, динамикасын, әлеуметтік-саяси және этномәдени құрамдас бөліктермен байланыстыра зерттеуді көздейтін тарихшылық принциптеріне және ең алдымен, жан-жақты талдауға бағытталған объективтілікке негізделген. Мыңдаған жылдар бойы сауда жолдары діннің, тілдің, жазудың, мемлекеттіліктің, қолөнер өндірісіндегі жаңа технологиялардың таралуында маңызды рөл атқарды.

Сөздің кең мағынасында сауда - ел ішінде (ішкі сауда) немесе сыртында (сыртқы сауда), өндірушілер мен тұтынушылар арасындағы арнайы делдалдардың (саудагерлер) ақша арқылы немесе заттай айырбас арқылы жүзеге асырылатын тауарларды, қызметтерді және құндылықтарды айырбастау процесі. Яғни, сауда - тауарды алу-сатумен байланысты кәсіпкерлік қызметтің түрі.

Сауда - тауарлар мен материалдарды айырбастау процесі ретінде тас дәуірінен белгілі. Ежелгі дәуірде де, орта ғасырларда да, жаңа және қазіргі заманда да сауданың мәні - пайда көру мақсатында тауар-материалдық, сонымен қатар материалдық емес құндылықтарды сатуға ұсыныс жасау болып табылады. Сауда еңбек бөлінісінің пайда болуымен, артық өнімді айырбастау қажеттілігімен пайда болды. Айырбас бастапқыда табиғи сипатқа ие болды; ақшаның пайда болуымен тауар-ақша қатынастарын орнатудың алғы шарттары пайда болды.

Теориялық талдау

Орта ғасырларда Азия мен Еуропа арасындағы сауда ауқымы әр түрлі болғандықтан, азиялық тауарлар еуропалық тауарларға қарағанда нарықта әлдеқайда көп орын алды [1,8]. Сауда жолдарының негізгі бағыты Шығыстан Батысқа қарай болғанын анық айтуға болады.

Орта ғасырларда сауда жолдарының үш түрі болған: құрлық (керуен), өзен және теңіз арқылы. Азияны Еуропамен байланыстыратын негізгі сауда жолы Ұлы Жібек жолы - ежелгі дәуірінде және орта ғасырларда Жерорта теңізінен Қытайға Еуразияны кесіп өтетін керуен жолдары жүйесі болып қала берді. Бұл бағыттың жекелеген учаскелерінің жұмыс істей бастауы қола дәуіріне (б.з.б. III–II мыңжылдықтар) жатады. Геродот та Азов теңізінен Орталық Азияға баратын жолды атап өтеді. Бұл жайында ол Ахеменидтер империясындағы Кіші Азиядан Иранға дейінгі ұзындығы 2000 км-ден асатын «Корольдік жол» туралы жазады. Одан әрі шығысқа қарай «Лазурит жолы» (лазурит Бадахшан тауларынан Ассирия мен Мысырға, сондай-ақ Қытайға жеткізілді) және «Нефрит жолы» (нефрит тастары Яркент өзенінің жоғарғы ағысында, оның батыс пен шығысқа жолы басталған жерде өндірілді) қызмет етті. Солтүстікке қарай Цинь дәуірінде Орталық Азия

мен Оңтүстік Сібірді Қытаймен байланыстыратын «Дала жолы» орын алды. Бұл жол Шығыс Түркістаннан Арал теңізі мен Төменгі Еділ бойы арқылы Қара теңіздегі грек отарларына дейін созылған. Трансеуразиялық байланыстардың тұрақты жүйесі Қытайдағы Хань әулетінің Батыс елдермен дипломатиялық қатынас орнатып, жібек саудасының негізін салған кезде, яғни б. з. б. II ғасырда түпкілікті қалыптасты. Б. з. б. I ғасырда жібек саудасы Александрияға еніп, Рим жібекпен танысады [2,38].

Б.з.б. 43 жылы Рим географы Помпоний Мела «О положении мира» атты еңбегінде Үндістанның солтүстігінде және Бактрия мен Соғдының шығысында орналасқан «жібек елі» халқын сипаттаған [3,13]. Сақтарды қытайлармен байланыстыратын Ұлы сауда (немесе Ұлы Жібек) жолы атауының өзі IV ғасырда Аммиан Марселлиннің «Рим тарихында» [4,298] кездеседі. Түрлі дереккөздерге, ең алдымен қытай жылнамаларына және ежелгі және ортағасырлық авторлардың деректеріне, сондай-ақ археологиялық деректерге сүйене отырып, «Ұлы Жібек жолы солтүстікте Лоб-Нор көлінен Куча мен Қарашар арқылы Тянь-Шань бойымен және Тарым өзені бойымен Қашқарға, Терсекдіван арқылы Ферғанаға, одан әрі Сырдариябойымен Оңтүстік Оралға, Төменгі Еділ мен Солтүстік Қара теңіз аймағына немесе Ферғанадан Самарқандқа, одан әрі Әмударияға бойымен және ең соңында, Иран мен Алдыңғы Азияға дейін ұзаған. Оңтүстік жол Лоб-Нордан Куенлунь тауларының солтүстік беткейлерімен Памирдегі Ташқорғанға дейін және Үндістанға Гилгит пен Кашмир арқылы Гандхараға өтетін асулар арқылы өтіп, Инда сағасында аяқталды [5,9]. Бұл жолдың ең маңызды бөлігі Орталық Азияның солтүстік аймақтары мен Еуразия далаларын қамтыды, олардың халықтары Қытайдан Еуропаға дейінгі ұлан-ғайыр аймақтың мәдени байланыстарына белсенді қатысушылар және делдалдар болды.

Ұлы Жібек жолының (Солтүстік Жібек жолы) қызмет ете бастауын кейбір авторлар шартты түрде дипломат және барлаушы Чжан Цзяннің қытайлықтар үшін Орталық Азия елдерін алғаш ашқан уақытымен, яғни б.з.б. II ғасырдың екінші жартысына жатқызады. Осылайша, бұрын белгісіз елдерге апарған екі ұлы жол бірікті: біреуі батыстан Жерорта теңізі елдерінен Орталық Азияға апаратын, Александр Македонский және Селевкидтердің қолбасшысы Демодам жорықтарында эллиндер мен македондықтардың басып өткен жолы; екіншісі, шығыстан Хань империясынан Орта Азияға келетін, Чжан Цзянның бұл аймақты солтүстіктен оңтүстікке Даван (Ферғана), Кангюй және Бактрия арқылы өткен жолы [6,196]. Археологиялық деректерге сәйкес, солтүстік Жібек жолы оңтүстік жолға балама ретінде пайда болды [7,27].

Б.з.б. II - б.з. V ғасырларда Жібек жолы шығыста Қытайдың ежелгі астанасы Чаньань қаласынан басталып, Ланьчжоу аймағындағы Хуанхэ өзенінің өткеліне дейін, одан кейін Тянь-Шаньның солтүстік сілемдері бойымен Ұлы Қытай қорғанының батыс шетіне дейін созылды. Бұл жерде жол солтүстіктен және оңтүстіктен Такламакан шөлімен шектесіп, тармақталды. Солтүстік жағы Хами, Тұрфан, Бешбалық, Шихо оазистері арқылы Іле өзен аңғарына дейін барды; оңтүстігі - Дунхуан, Хотан және Яркенд арқылы Бактрияға, Үндістанға және Жерорта теңізіне, сонымен қатар Қашқардан - Ферғанаға және одан әрі Самарқанд, Бұхара, Мерв арқылы Хамадан, Сирия, Мысырға созылды.

VI-VII ғасырларда ескі жол (Ферғана арқылы) қысқарақ әрі ыңғайлы болғанына карамастан, Қытайдан батысқа Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан арқылы қатынайтын бағыт жандана бастады. Бұның себебін Жетісуда Орта Азия арқылы өтетін сауда жолдарын бақылайтын Түрік қағандарының қорғандарының болғаны, сонымен қатар, VII ғасырда Ферғана арқылы өтетін жолдың жиі болатын қақтығыстардың салдарынан қауіпті болғанымен түсіндіруге болады болды. Түрік қағандары мен олардың төңірегіндегілер шетел тауарларының ірі тұтынушыларына айналғанын да айта кеткен жөн. Осылайша бірте-бірте бұл жол басты жолға айналды: елшілік және сауда керуендерінің негізгі бөлігі XV ғасырға дейін осы жерден өтті.

Жібек жолының бағыттары ғасырлар бойы оның ең алдымен бір, содан кейін басқа

бөлгелері мен тармақтары кезектесіп үлкен мәнге ие болып отырды; кейбіреулері мүлде құрып, қалалары мен сауда бекеттері күйзеліске ұшырады. Осылайша, VI-VIII ғасырларда негізгі бағыт Сирия - Иран - Орталық Азия - Оңтүстік Қазақстан - Талас аңғары - Шу аңғары - Ыстықкөл ойпаты - Шығыс Түркістан болды. Бұл жолдың бір тармағы, дәлірек айтсақ, тағы бір бағыт Византиядан Дербент арқылы Каспий бозқырлары, Маңғыстау, Арал өңірі және Оңтүстік Қазақстанға жоғарыда аталған бағытқа шықты. Бұл жол Сасанилік Иранды айналып өтіп, Иранға қарсы Батыс Түрік қағанаты мен Византия арасында сауда және дипломатиялық одақ жасалған кезде пайда болды. IX–XII ғасырларда бұл жол аз қарқындылықпен пайдаланылды, бірақ XIII–XIV ғасырларда Еуразияда Моңғол империясының пайда болуына байланысты қайтадан жанданды [8, 36-37].

Ұлы Жібек жолындағы саудада жетекші рөлді Орталық Азияның егіншілік оазистерінің тұрғындары соғдылықтар атқарды. Жол бойында олар өздерінің сауда және қолөнер орталықтарын құрды. Соғды отарлары Алтайда, Балқаш өңірінде және Байкал өңірінде белгілі. Соғдылықтар бірнеше ғасыр бойы дала әлеміндегі өркениеттердің айналасындағы мәдени жетістіктердің жетекшілері болды. I мыңжылдықтың екінші жартысында соғды тілінің хотан диалектісі іс қағаздарын жүргізу, сауда және қарым-қатынас тілі ретінде қолданылды. I мыңжылдықтың аяғында Орталық Азия оазистеріне түркі компонентінің енуі және түрік мемлекеттерінің құрылуының арқасында мұндағы этнолингвистикалық жағдай өзгере бастады: түркі диалектілері үстемдікке ие болды. Бұл кезде Ұлы Жібек жолы Араб халифатының қол астына өтіп, Ұлы Жібек жолындағы сауда араб және еврей көпестерінің монополиясына айналды. Сауданың дамуында көшпенділер де үлкен рөл атқарды: олар керуен саудасымен айналысты, керуендерге ілесіп, малды көлік пен азық ретінде қамтамасыз етті [2,156].

Географиялық картаға қарасақ, ОртаАзияның ежелгі дәуірдегі ұлы өркениеттер белдеуінде орталық орын алғанын байқау қиын емес. Ол Сары және Шығыс Қытай теңіздерінен оның шығыс шекараларына дейін (шамамен 4200-4300 км: Атлант мұхитынан Каспий теңізіне дейін 5100–5200 км) үлкен кеңістікті алып жатты.

Орта ғасырларда бір ғана сауда магистралі - Ұлы Жібек жолы болған, ал қалған барлық Еділ, Днепр, Кама, Бұлғардан Киевке дейінгі сияқты сауда жолдары - Жібек жолының тармақтары және құрамдас бөліктері болып табылады. Қысқасы, Ұлы Жібек жолы Еуразияның барлық сауда жолдарын байланыстыратын жүйе болды.

Әрине, Ұлы Жібек жолының әлемдік өркениет тарихындағы маңызын тек жібек саудасымен өлшеу дұрыс болмас еді. Оның рөлі анағұрлым кеңірек және алуан түрлі болды, өйткені керуендер ол арқылы әртүрлі шығыс пен батыс тауарларымен ғана емес, сонымен қатар рухани құндылықтар мен діни идеялардың тасушылары болды [6,196]. Саудагерлер, дипломаттар, жеңіл ақша мен шытырман оқиға іздеушілер, қолөнершілер мен егіншілер, сондай-ақ қажылар керуендермен Ұлы Жібек жолы арқылы Батыс пен Шығысқа сапар шекті. А.М. Петров атап өткендей, Ұлы Жібек жолы – «ежелгі дәуірде және орта ғасырларда Азияның шеткі шекарасынан батыс елдеріне халықаралық байланысы болған орасан зор, тарихи-мәдени кеңістік» [5,11]. Бұл жол Еділ жолы аумағында орналасқан халықтар, мемлекеттер, аймақтар арасындағы сауда және мәдени байланыстардың пайда болуына және дамуына үлес қосты.

Ұлы Жібек жолы арқылы тек жібек емес, басқа да көптеген тауарлар тасымалданды. Орталық Азия мен Шығыс Жерорта теңізібөлгелерінен Қытайға жүн және зығыр маталар мен кілемдер жеткізілді. Қытайлықтар болса, қытай фарфорын, аң терісі мен піл сүйегі, құлдар мен асыл тұқымды жылқыларды саудалады. Сауданың арқасында Қытайдың ең үлкен өнертабысы - қағаз басқа елдерге келді. VIII ғасырда қағаз Орта Азияда шығарылып, Батыс елдеріне жіберіле бастады [9,167]. Ұлы Жібек жолы өнер (би, музыка, бейнелеу өнері, сәулет өнері), дін (христиандық, буддизм, ислам, манихейизм), технология (жібектің өзі, сондай-ақ мылтық және қағаз т.б. өндіру) сияқты түрлі жаңалықтардың арнасы болды.

Орта ғасырларда Азия мен Еуропа арасындағы сауда ауқымы теңгерілмегендіктен, азиялық тауарлар еуропалық тауарларға қарағанда нарықта әлдеқайда көп орын алды. Сауда жолдарының негізгі бағыты Шығыстан Батысқа қарай жүргенін анық айтуға болады.

Орта ғасырлардағы Ұлы Жібек жолының тарихы және оның қызмет ете бастауының ескі кезеңдері бірқатар жазба деректерде сипатталған. Ең ескі деректердің бірі - Сюань Цзяньның «По Шелковому пути - к буддийским святыням» [10, 326] еңбегі. 629 жылы буддист қажы Сюань Цзянь Қытайдан (Орта Азия арқылы) Үндістанға «қасиетті жерлерді көру және теологияны шындап үйрену үшін» сапар шегеді. Ол Қытайды Батыспен байланыстыратын халықаралық керуен жолымен жүрді. Оның қалалар мен елді мекендер туралы баға жетпес мәліметтерінің арқасында өткен ғасырдың өзінде бұл саяхатшының мәліметтерін растайтын көптеген археологиялық жаңалықтар ашылды.

922 жылы Еділ Бұлғарларына келген Бағдат саяхатшысы Ахмад ибн Фадланның жол жазбалары бұлғарлардың тек қоғамдық-саяси құрылымы ғана емес, сонымен бірге барлық басқа аспектілерін де зерттеу үшін таптырмас дереккөз болып табылады. Ахмад Ибн Фадланның «Еділ Бұлғарына саяхат» еңбегінде Бағдад елшілігінің құрлық жолы туралы құнды мәліметтер, X ғасырдың басындағы араб және басқа саудагерлер игерген керуен жолдарының сипаттамасы бар [11, 346]. Елші керуені Үстірт үстіртімен Еділ даласына, оғыздар мен башқұрттардың жері арқылы Бұлғарға дейін барды. Бұдан басқа, Үргеніштен Маңғышлақ түбегіне дейін Каспий теңізі мен Еділ бойымен одан әрі ілгерілеуші құрлық жолы болды. Балтық және скандинавия тайпаларының, соның ішінде викингтердің Солтүстік Каспий маңындағы жерлермен (Маңғышлақ түбегі) байланыстары да археологиялық түрде бекітілген [12, 27-29].

В.П. Даркевичтің айтуынша, Шығыспен транзиттік сауда бірнеше кезеңнен тұрған. Керуендер бір жергілікті базардан екіншісіне шектеулі қашықтықта жүрді. Сауда операциялары әртүрлі елдердің көпестері кездесетін маршруттар торабындағы аралық орталықтарда жүргізілді. Еділ Бұлғарларының сауда тарихының кезеңдік сипаты араб деректерінде жазылған. Атап айтқанда, Ибн Хаукәл шығыс көпестерінің бұлғар базарларына тауар әкелетінін, «Бұлғар көпестері Чулыманға, ал Чулыман көпестері солтүстікте Югра жерлеріне барады» деп жазған [13, 199].

Ұлы Жібек жолының жаңа гүлдену кезеңі XIII-XIV ғасырларда басталды, ол алып Моңғол империясының құрылуымен және сауда жолдарындағы қатынастардың тұрақтануымен байланысты болды [2, 137]. XIV ғасырдың екінші жартысында Моңғол империясының мұрагерлері арасында моңғол мемлекеттерінің бөлшектенуімен Ұлы Жібек жолы қайтадан құлдырайды. XIV ғасырдың аяғында Орталық Азияда Темір империясы пайда болды. Ол барлық оңтүстік сауда жолдарын біріктіруге тырысты. Бірақ Темірдің Алтын Ордаға жорықтары кезінде Ұлы Жібек жолында орналасқан Солтүстік Қара теңіз аймағы мен Каспий маңы аймағының көптеген қалалары қирады. Солтүстіктегі жол тоқтатылып, ал Тимурдың өлімінен кейін, оңтүстік бағыттағы жол пайдаланылуын тоқтатты [9, 168].

Сауда жолдарының орасан зор қашықтығы арнайы жүк тиеу пункттерін, яғни керуен сарайларды ұйымдастыруды талап етті. Олар сонымен қатар қонақ үйлер және қоймалар рөлін де атқарды. Бұл қабырғалары шамамен 80 м болатын төртбұрышты аула болды, оның ішінде периметрі бойынша саудагерлерге арналған бөлмелер мен қоймалар орналасты. Ортасы ашық алаң болды. Бұл жерде демалысқа тоқтап қана қоймай, тауарларды сатуға немесе сатып алуға, бағалар мен соңғы жаңалықтарды білуге болатын еді.

Белгілі бір қашықтықта орналасқан көптеген керуен сарайлары, құдықтары, күзет бекеттері бар жақсы сақталған сауда жолдары - белгілі бір дәрежеде қоғам мен мемлекеттің әлеуметтік-саяси және экономикалық тұрғыдан даму дәрежесінің көрсеткіші. Сауда жолдары бойындағы көне қалалар өркендеп, жаңа қалалар пайда болды.

Оңтүстік Қазақстан аумағындағы ең ірілері Испиджаб (Сайрам), Тараз, Төменгі Барысхан, Суяб, Алмалық, Отырар (Фараб), Түркістан (Йасы), Сауран, Сығанақ, Жанкент (Янгикент) болды.

Көптеген деректер, соның ішінде археологиялық деректер, сауда жолдары қоғамның толыққанды қызмет етуін қамтамасыз етуге, шикізатқа, барлық тауарларға және жұмыс күшіне деген қажеттіліктерді қанағаттандыруға қызмет еткенін көрсетеді. Сайып келгенде, олар экономикалық прогреске, жеке аймақтар мен мемлекеттер үшін жаңа қолөнер технологияларының таралуына және кейбір жағдайларда қолөнер өндірісі мен саудасының синтезіне негізделген, ең алдымен халықаралық, нақты әлеуметтік-экономикалық формациялардың қалыптасуына ықпал етті.

Әдебиеттер тізімі:

1. Attman A. The Flow of Precious Metals Along the Trade Routes Between Europe and Asia upto 1800. Asian Trade Routes: Continental and Maritime. London, 1991, 7-20p.
2. Tashagil, Ahmet. İpek Yolu, İstanbul: Turk Kulturune Hizmet Vakfi, 2015, 528 s.
3. Петров А.М. Великий Шелковый путь: о самом простом, но мало известном, Москва: Восточная лит., РАН, 1995, 127 с.
4. Аммиан Марцеллин. Римская история. Перевод с латин. Ю.А. Кулаковского и А.И. Сони. 3-е изд., СПб.: Изд-во Алетейя, 2000, 288 с.
5. Кузьмина Е.Е. Предыстория Великого Шелкового пути. Диалог культур Европа-Азия, Отв. ред. Г.М. Бонград-Левин, Москва. Ком Книга, 2011, 240 с.
6. Ртвеладзе Э. Цивилизации, государства, культуры Центральной Азии, Ташкент, 2005, 288 с.
7. Haussig H.W. İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi, chev. M. Kayayerli, İstanbul: Otügen Neşriyat, 2001, 300 s.
8. Байпаков К. Великий Шелковый путь на территории Казахстана. Алматы, 2007, 502 б.
9. Yereli, Ahmet Burçin. Yeniden Canlanan İpek Yolunda Ekonomik Stratejiler, İpek Yolu'nda Türk Kültür Mirası Sempozyumu Bildiriler, Ankara: Türk Yurdu Yayınları, 2014, s. 161-168.
10. Wriggins S.H. Xuan Zang: A Buddhist Pilgrim on the Silk Road, Colorado: Westview Press, 1996, 292 с.
11. Ковалевский А.П. Книга Ахмада Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг., Харьков, 1956, 347 с.
12. Галкин Л.Л. Балтийские лады у побережья Каспия. Austrvegr. Восточный путь. Таллинн, № 2. (1996), 27-29.
13. Даркевич В.П. Художественный металл Востока VIII–XIII вв., Под ред. Т.В. Николаевой, Москва. 1976, 199 с.

Әдебиеттер тізімі:

1. Attman A. The Flow of Precious Metals Along the Trade Routes Between Europe and Asia upto 1800. Asian Trade Routes: Continental and Maritime. London, 1991, 7-20p.
2. Tashagil, Ahmet. İpek Yolu, İstanbul: Turk Kulturune Hizmet Vakfi, 2015, 528 s.
3. Petrov A.M. Velikiy Shelkovyy put': o samom prostom, no malo izvestnom, Moskva. Vostochnaya lit., RAN, 1995, 127 s.
4. Ammian Martsellin. Rimskaya istoriya. Perevod s latin. YU.A. Kulakovskogoi A.I. Soni. 3-ye izd., SPb.: Izd-vo Aleteyya, 2000, 288 s.
5. Kuz'mina Ye.Ye. Predystoriya Velikogo Shelkovogo puti. Dialog kul'tur Yevropa-Aziya, Otв. red. G.M. Bongrad-Levin, Moskva: Kom Kniga, 2011, 240 s.
6. Rtveldadze E. Tsivilizatsii, gosudarstva, kul'tury Tsentral'noy Azii, Tashkent, 2005, 288 s.

7. Haussig H.W. İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi, çev. M. Kayayerli, İstanbul: Otuken Neşriyat, 2001, 300 s.
8. Baypakov K. Velikiy Shelkovyy put' na territorii Kazakhstana. Almaty, 2007, 502 b.
9. Yereli, Ahmet Burçin. Yeniden Canlanan İpek Yolunda Ekonomik Stratejiler, İpek Yolu'nda Türk Kültür Mirası Sempozyumu Bildiriler, Ankara: Türk Yurdu Yayınları, 2014, s. 161-168.
10. Wriggins S.H. Xuan Zang: A Buddhist Pilgrim on the Silk Road, Colorado: Westview Press, 1996, 292 c.
11. Kovalevskiy A.P. Kniga Akhmada Ibn-Fadlana o yegoputeshestviina Volgu v 921–922 gg., Khar'kov, 1956, 347 s.
12. Galkin L.L. Baltiyskiye lad'i u poberezh'ya Kaspiya Austrvegr. Vostochnyy put'. Tallinn, № 2. (1996), 27-29.
13. Darkevich V.P. Khudozhestvennyy metall Vostoka VIII–XIII vv., Podred. T.V. Nikolayevoy, Moskva. Nauka, 1976, 199 s.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) **Рахымбаева Айжан**, «Тарих» кафедрасының докторанты, Хаджеттепе Университеті. Анкара, Түркия. Tel: 87058023103 , zhan_0509@mail.ru

**САЯСАТТАНУ
ПОЛИТОЛОГИЯ
POLITICAL SCIENCE**

FTAXP: 11.15.87

<https://orcid.org/0009-0009-3390-8908>

<https://orcid.org/0000-0002-2461-2488>

Нонова А.Е.*, Турекулова Ж.Е.

«Саясаттану» білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты,

М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

PhD доктор, доцент М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

**ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ САЙЛАУ ЖҮЙЕСІ
ЖӘНЕ ОНЫҢ НЕГІЗГІ ҮРДІСТЕРІ**

*Автор-корреспондент: aigul.esen@icloud.com

Түйін: Сайлау жүйесі негізінен, сайлау науқандары мен референдумдардың өткізілу тәртібі мен нәтижелерінің ережелер жиынтығын білдіреді және демократиялық дамудың басты көрсеткіші болып табылады. Сайлау жүйесі – қоғамның таңдауын білдіретін, мемлекеттің дамуын айқындайтын маңызды мәселе. Саяси сайлау биліктің бөлінісімен айқындалатын, мемлекеттің саясатына ықпал жасаумен тығыз байланысты ұғым және мемлекеттік билік органдарын қалыптастыратын процесс. Сонымен қатар, саяси зерттеу нысаны ретінде, сайлау жүйесі үнемі түрлі ғылыми қауымдастықтың назарында болатын бағыт. Мәселені ғылыми түрде тұжырымдаудың қажеттілігі, әлемдегі демократиялық үдерістердің дамуымен және отандық сайлау жүйесін жетілдіру үрдісімен тығыз байланысты. Осы ретте, мақалада сайлау жүйесі, оның теориялық мәселелері, сайлаудың түрлері ғылыми тұрғыда қарастырылады. Әлемдегі қалыптасқан сайлау жүйелері зерделеніп, сайлау жүйелерінің ерекшеліктеріне, Қазақстан Республикасының сайлау жүйесіндегі маңызды өзгерістерге салыстырмалы талдау жасалынады.

Кілт сөздер: демократиялық даму, сайлау жүйесі, электорат, өкілді органдар, сайлау процесі, қоғам

MPHTI: 11.15.87

<https://orcid.org/0009-0009-3390-8908>

<https://orcid.org/0000-0002-2461-2488>

Нонова А.Е.*, Турекулова Ж.Е.

магистрант 2 курса образовательной программы «Политология».

ЮКУ им М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

PhD доктор, доцент, ЮКУ им М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

**ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ СОВРЕМЕННОЙ ИЗБИРАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН**

*Автор-корреспондент: aigul.esen@icloud.com

Аннотация: Избирательная система представляет собой свод правил проведения и результатов избирательных кампаний, референдумов и является основным показателем демократического развития любой страны. Избирательная система – ключевой вопрос, который отражает выбор общества и определяет дальнейшее развития государства. Также, как предмет политических исследований, избирательная система постоянно находится в центре внимания различных научных сообществ. Необходимость научной разработки проблемы тесно связана с развитием демократических процессов в мире и тенденцией совершенствования отечественной избирательной системы. В статье рассматриваются теоретические вопросы и основные типы

избирательных систем. Дается сравнительная характеристика избирательных систем и проведен сравнительный анализ важных изменений в избирательной системе Республики Казахстан.

Ключевые слова: демократическое развитие, избирательная система, электорат, представительные органы, избирательный процесс, общество

IRSTI: 11.15.87

<https://orcid.org/0009-0009-3390-8908>

<https://orcid.org/0000-0002-2461-2488>

Nonakova A.E.*, Turekulova Zh.E.

master's student of the educational program «Political Science»,

M.Auyezov SKU. Shymkent, Kazakhstan

PhD doctor, associate professor, M.Auyezov SKU. Shymkent, Kazakhstan

MAIN TRENDS OF THE MODERN ELECTORAL SYSTEM OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

***Corresponding author:** aigul.esen@icloud.com

Abstract. The electoral system is a set of rules for the conduct and results of election campaigns and referendums and is the main indicator of the democratic development of any country. The electoral system is a key issue that reflects the choice of society and determines the further development of the state. Also, as a subject of political research, the electoral system is constantly in the focus of attention of various scientific communities. The need for scientific development of the problem is closely related to the development of democratic processes in the world and the tendency to improve the domestic electoral system. A comparative description of electoral systems is given and a comparative analysis of important changes in the electoral system of the Republic of Kazakhstan is carried out.

Key words: democratic development, electoral system, electorate, representative bodies, electoral process, society

Кіріспе

Заманауи сайлау жүйесін жетілдіру және тиімділігін арттыру, сонымен қатар азаматтардың сайлау процесіне қатысты көзқарастарын қалыптастыру бойынша мәселелердің теориялық және тәжірибелік шешімін іздестіру, **зерттеу тақырыбының өзектілігін** айқындайды.

Халықаралық саясаттың барлық субъектілері демократияны нығайту жолында, сайлау науқанын демократиялық негізде ұйымдастырып, өткізуге ұмытылады. Қазіргі кездегі Қазақстан Республикасы үшін маңызды мәселе – елдің саяси тұрақтылығын қамтамасыз ету, саяси қайшылықтарды болдырмаудың ықтималды модельдерін іздестіру, азаматтық қоғамның жетік түрін қалыптастыру болып табылады, осы аталған мәселелердің шешімін табу және сайлау жүйесін қалыптастыру және жетілдіру бойынша ғылыми зерттеулер аса қажетті дүние.

Зерттеу нәтижесі бойынша, халық билігін жүзеге асыруға бағытталған Қазақстан Республикасының сайлау жүйесінің негізгі проблемалары айқындалып, сайлау жүйесіндегі өзгерістердің маңыздылығы дәйектелді, бұл өз кезегінде зерттеу тақырыбының ғылыми жаңалығын көрсетеді.

Мақаланың негізгі мақсаты – сайлау жүйесі бойынша озық теориялар мен тұжырымдарға талдау жасау арқылы, Қазақстан Республикасының сайлау жүйесіндегі оң бағыттарды зерделеу болып табылады.

Зерттеудің міндеттеріне: сайлау жүйесінің негізгі ұғымына саяси тұрғыда талдау жасау, мажоритарлы, пропорционалды және аралас сайлау жүйелерінің ерекшеліктерін қарастыру, сонымен қатар, Қазақстан Республикасының сайлау жүйесіндегі негізгі проблемаларға талдау жасап, сайлау туралы заңнаманың мазмұны мен орындалу барысын

анықтау жатады.

Зерттеудің әдіснамалық негізі батыс зерттеушілері Дж.Хоган, Э.Лейкман, Дж.Ламбер еңбектеріне және М.Дюверже және Дж.Сарторилардың электоралдық заңдылықтары теорияларына негізделеді. Зерттеудің нормативтік негізіне, Қазақстан Республикасының Конституциясы және Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 28 қыркүйектегі N 2464 Конституциялық заңы алынды. Мақалада, тарихи-саяси және теориялық-саяси тәсілдер, саяси жүйенің институционалдық талдауы *әдістері* қолданылды.

Теориялық талдау

Халықтың саяси еркін білдіру, қоғамның мүдделері мен қажеттіліктерін билік органдарында айқындау үшін, озық тәжірибеге негізделген сайлау жүйесін және көппартиялық саяси жүйені құру барлық қоғам үшін маңызды мәселе. Өкілдік демократияның негізгі құрамдас бөліктерінің бірі болып табылатын сайлау жүйесін жүзеге асырмай, демократиялық конституциялық құқықтық мемлекетті қалыптастыру мүмкін емес.

Ғылыми әдебиеттерде сайлау жүйесі екі мағынада дәйектеледі. Кең мағынадағы сайлау жүйесі - бұл мемлекеттік және жергілікті өзін-өзі басқарудың сайланбалы органдарын құру тәртібі, сайлауды ұйымдастырудың нысандары мен тәртібін айқындау. Екінші жағынан, сайлау жүйесі ретінде дауыс беру нәтижелеріне қарай депутаттық мандаттарды кандидаттар арасында тікелей бөлу жүйесі қарастырылады. Қазіргі кездегі саяси ғылымдары бойынша әдебиеттерде, «Сайлау жүйесі» ұғымына қатысты бірыңғай көзқарастар және ортақ термин қалыптаспаған. Саяси зерттеулердегі аталған ұғымға қатысты анықтамаларда, биліктің өкілді органдарын сайлаумен байланысты қоғамдық қатынастар жүйесі ретінде қарастырылады. Жалпы, сайлау жүйесі бойынша түрлі құқықтық аспектідегі ғылыми әдебиеттер мен нормативтік негіздер ауқымы өте кең болғанымен, саяси тұрғыда теориялық жағынан зерттеуді жетілдіруді қажет ететін бағыт.

Сайлау жүйесінің тұжырымдамалық негізін Батыс әлемі зерттеушілерінің тұжырымдамалары аясында қарастыру аса маңызды. Ең алдымен, бұл демократиялық даму жолына қатысты еңбектер. Бұл еңбектердің шеңберінде сайлаудың демократиялық қағидаларға сәйкестігі қарастырылады, сонымен қатар, демократиялық азаматтық қоғамның талаптары мәселелеріне ерекше назар аударылады. Атап айтқанда, Сидней университетінің профессоры Джон Кин өзінің еңбегінде демократиялық үкімет құрудың мәселелеріне шолу жасайды [1]. Британдық зерттеуші Хэлд Дэвидтің зерттеуінде ежелгі Афиныдан бастап жаһандану дәуіріндегі демократиялық үлгілер қарастырылады [2].

Сайлау жүйесінің ерекшеліктеріне саяси талдау жасалынған еңбектердің ішінен, Дуглас Рэйдің «Сайлау заңының саяси салдары» атты еңбегін негізгі ғылыми еңбектердің қатарына жатқызамыз [3]. Зерттеуде, сайлау заңнамасы мен саяси партиялар жүйелерінің арақатынасы талданады. Йель университетінің зерттеушісі Ричард Кац өзінің «Партиялар және сайлау жүйелерінің теориясы» атты еңбегінде автор [4], саяси партиялар мен сайлау үрдісін заманауи демократиялық үдерістердің негізгі қозғаушы күші ретінде қарастырады және сайлау жүйесінің саяси партиялардың рөліне, партия мүшелерін сайлау тәртібіне ықпалына талдау жасайды. Э. Лейкман және Д.Д. Ламберт еңбегінде, сайлау жүйесі ретінде дауыс беру жүйесі мен берілген дауыстарды есептеу үрдісі айқындалады [5]. К. Боун тұжырымдамаларына сәйкес, сайлау жүйесі –бұл дауыстың маңызын, сондай-ақ дауыстарды есептеу тәртібін және алынған дауыс үлесін мандаттарға бөлу [6]. Жария билік органдарын сайлауға, сайлауларды ұйымдастыруға және оның нәтижелерін тануға байланысты қалыптасқан саяси-құқықтық ережелер, тәсілдер, процедуралар, қоғамдық қатынастар жүйесі, деген ұтымды анықтаманы ресейлік зерттеуші Ю.М. Носкова ұсынады [7]

Жалпы, «сайлау жүйесі», «сайлау құқығы» және «сайлау процесі» демократиялық

мемлекеттің институционалдық негізі болып табылады. Сайлау жүйесінде негізгі мажоритарлы, пропорционалды және аралас жүйелер ажыратылады. Сайлау жүйесінің жіктемесін Э. Лайкмен және Д.Д. Ламберт төмендегідей түрде ұсынған:

- мажоритарлық және балама дауыс беру (мажоритарлы-преференциалды);
- жартылай пропорционалды;
- пропорционалды [5, б.26].

Мажоритарлық жүйеде сайлау нәтижесінде үміткерлердің ішінен барынша көп дауыс алған тұлға сайланған болып есептеледі. Мажоритарлық жүйе – бір мандатты сайлау округтерін құру арқылы, әрбір округтен бір ғана депутат сайланатын оңтайлы түр. Мажоритарлық сайлау жүйесі – Америка Құрама Штаттарында, Ұлыбританияда, Үндістанда қолданысқа енгізілген. Мажоритарлық жүйенің басты оң үрдісі – бұл сайлаушылар арасында танымалдылыққа жету үшін үміткердің жеке сайлау науқанын ауқымды түрде жүргізуі мақсатында сайлаушылармен тікелей танысуы. Бұл жүйе бойынша үміткердің қоғам алдындағы жеке жауапкершілігі артады және үміткер халық тарапынан легитимді қолдауға ие болады. Сонымен қатар, мажоритарлы жүйенің кемшіліктері ретінде зерттеушілер, жеңген кандидаттарға қарсы берілген дауыстардың жоғалуын көрсетеді, бұл сайланған үкіметтің бүкіл халықтың пікірін білдірмеуін, дәлірек айтсақ, оның толық қолдауының жоқтығын көрсетеді, деген пікірлер ұсынады. М. Дюверже теориясына сәйкес, мажоритарлы жүйе партиялық жүйенің және плюрализмнің қалыптасуына оң бағыт береді. Өйткені, бастапқыда партиялардың коалициялары құрылып, бір мандатты округтерде жеңіске жетудің қиындығына байланысты кейіннен партиялар біріктіріледі, нәтижесінде парламент құрылымын анықтайтын екі бәсекелес партия құрылады [8].

Пропорционалды жүйе барысында дауыс беру көп мандатты сайлау округтерінде жүзеге асырылады. Мұнда басты бәсеке, жекелеген үміткерлер арасында емес, саяси партиялар ұсынған үміткерлер тізімі бойынша жүреді. Сайлаушы тікелей үміткерге емес, партиялар немесе қоғамдық қозғалыстарға дауыс береді. Партиялық тізім бойынша сайлау жүйесінде, сайлауға қатысатын әрбір саяси партияға биліктің өкілді органынан орын алу мүмкіндігін қамтамасыз етуден тұрады және партия алған мандаттар саны сайлау кезінде оның тізімі үшін берілген дауыстардың санына пропорционалды болады. Пропорционалды жүйенің маңызды шарты – қоғамдағы саяси партиялардың қызметі және партиялар заң шығарушы органдарға өз өкілдерін ұсынуға құқығы бар бірегей легитимді субъект ретінде болуы. Кейбір жағдайда, пропорционалды жүйенің қарсыластары, бұл сайлау жүйесінің кемшіліктерін айқындайды. Сайлаушылар партияға дауыс беру арқылы, өз үміткерін таңдау мүмкіндігінен айрылатынын, партияға дауыс беру барысында, партия тарапынан ұсынылатын үміткердің сайлануын алға тартады.

Аралас сайлау жүйесі, пропорционалды және мажоритарлық жүйелердің ұштасуын білдіреді. Яғни, екі жүйенің оңтайлы жақтарын алу, сайлау жүйесін жетілдірудің жолы болып табылады.

Нәтижелер және талқылау

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасы саяси-құқықтық салаларда ұтымды реформалар жүргізу үстінде. Елдің сайлау жүйесіне де біраз өзгерістер енгізілген. Жалпы, Қазақстан Республикасында «Республика Президентін, Парламенті Мәжілісінің және мәслихаттарының депутаттарын, аудандар, облыстық маңызы бар қалалар, аудандық маңызы бар қалалар, ауылдар, кенттер, ауылдық округтер әкімдерін, өзге де жергілікті өзін-өзі басқару органдарының мүшелерін сайлау жалпыға бірдей, тең және төте сайлау құқығы негізінде жасырын дауыс беру жағдайында өткізіледі.» [9]. Қазақстан Республикасындағы сайлау жүйесіне өзгерістердің бірі, ауыл әкімдерін жергілікті халықтың дауыс беру арқылы сайлау мүмкіндігіне ие болуын ерекшелейміз.

Мемлекет басшысы Қ.Тоқаевтың, «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы»

Жолдауында, «Депутаттардың бір бөлігі партиялық тізіммен, қалғаны бір мандатты округтен сайланатындығы» айтылды [10]. Яғни, мажоритарлық жүйе негізінде Қазақстан Республикасының әрбір аймағы Парламент төменгі палатасына өз үміткерлері арасынан 1 депутаттарды сайлау мүмкіндігіне ие болды. Мәжіліс депутаттарының 70 пайызы партия атынан яғни пропорционалды жүйе арқылы сайланатын болса, қалған 30 пайызы мажоритарлық жүйе негізінде сайланады. Сонымен қатар, аралас сайлау жүйесі облыстар мен республикалық маңызы бар қалалардағы мәслихаттарға сайлану барысында қолданылатын болды. Парламент Мәжілісі мен мәслихаттардағы аралас сайлау жүйесіне көшуге байланысты бүкіл сайлау жүйесі қайта құрылды.

Сайлау жүйесіндегі басты өзгерістердің бірі – императивті мандатқа көшу бағыты. Депутаттың императивтік мандаты, депутаттың сайлаушылармен қарым-қатынасын сипаттайтын халық өкілінің құқықтық мәртебесінің элементі ретінде еркін мандаттан бұрын пайда болған. Ол депутаттың сайлаушылардың нұсқаулары мен талаптарын міндетті түрде орындауын болжайды. Императивті мандат арқылы депутатқа өз іс-әрекеттері үшін жауапкершілік жүктеледі және егер халықтың талабы орындалмаған жағдайда депутатты кері қайтару мүмкіндігі. Бұл өзгерістер - мемлекеттік билік құрылымын, партиялық жүйені жаңа тұрғыда қалыптастыруға бағытталған қадамдар және мемлекет, қоғам, саяси партиялар арасындағы үндестікке жетелейтін саяси іс-шаралар.

Қорытынды

Жалпы, сайлау жүйесі халық билігін жүзеге асырудың құралы болып табылады және халық өкілдігі институты арқылы сайлаушылар парламент қызметіне тікелей ықпал жасауға мүмкіндікке ие. Сайлау құқығының демократиялық принциптеріне сайлау еркіндігі, таңдау мүмкіндігінің болуы, балама үміткерлер, бәсекеге қабілеттілік, жарыстастық, сайлаудың кезеңділігі мен жүйелілігі, сондай-ақ саяси партиялар мен кандидаттардың мүмкіндіктер теңдігі жатады. Сайлау жүйесі арқылы елдің парламентінің партиялық құрамы анықталады. Тұрақты саяси даму барысында оң бағытта ұйымдастырылған сайлау жүйесі қоғамды демократияландыруға ықпал ететін маңызды фактор. Сондықтан, сайлау жүйесінің түрін таңдау, саяси мақсаттар мен конституциялық-құқықтық жағдайларға, елдің діліне, саяси дәстүрлеріне қатысты туындайды.

Қазақстан Республикасының сайлау жүйесінің басты ерекшелігі – жалпы елдің саяси жүйесінің өзгерісі, сонымен қатар сайлау жүйесінің конституциялық және заңмен бекітілген принциптері мен механизмдеріндегі өзгерістер. Мемлекет басшысының бастамасы және қолдауы нәтижесінде жүргізіліп отырған экономикалық және саяси реформаларға қол жеткізу үшін мемлекет және қоғамның сындарлы диалогы қажет және осы реформаларды жүзеге асыруға бағытталған ортақ күш-жігерді талап етеді.

Мақаланың тұжырымдарын тәжірибелік түрде, «Саясаттану» және «Халықаралық қатынастар» мамандығының студенттері үшін арнайы курс өткізуде және оқу құралдарын дайындауда пайдалануға болады. Сонымен қатар, сайлау науқандарын өткізуде, сайлау бойынша халыққа түсіндіру жұмыстарын жүргізу барысында қолдануға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Keane John. The Life and Death of Democracy. New York: W.W. Norton & Company, 2009, 958p.
2. Held David. Models of Democracy. Stanford, CA: Stanford University Press, 2006, 544p.
3. Douglas W. Rae The Political Consequences of Electoral Laws. Yale University Press, 1971, 203p.
4. Richard S. Katz A Theory of Parties and Electoral Systems. Johns Hopkins University Press, 2007, 166p.

5. Лейкман Э., Ламберт Д.Д. Исследование мажоритарной и пропорциональной избирательных систем: Москва: Изд-во иностр. лит., 1958, 366с.

6. Bown K. The Logic of Institutional Preferences: German Electoral Law as a Social Choice Outcome // Amer. J. Political Sci. 1993, Vol. 37, № 4., P. 966

7. Носкова Е.Ю. Теоретические основы понятия «избирательная система» условие функционирования демократической политической системы // Обозреватель - Observer. 2019. №3 (350). Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/teoreticheskie-osnovy-ponyatiya-izbiratelnaya-sistema-uslovie-funktsionirovaniya-demokraticheskoy-politicheskoy-sistemy> (03.11.2023).

8. Дюверже М. Политические партии / Пер. с франц. - Москва: Академический Проект, 2000, 538 с

9. Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 28 қыркүйектегі N 2464 Конституциялық заңы. Мына сілтемеде: // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z950002464> (20.11.2023)

10. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы» Мына сілтемеде: // <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyн-kazakstan-halkyna-zholdauy-1622340> (20.11.2023)

References liste:

5. Lejkman E., Lambert D.D. Issledovanie mazhoritarnoj i proporcional'noj izbiratel'nyh sistem: Moskva: Izd-vo inostr. lit., 1958, 366s.

7. Noskova E.YU. Teoreticheskie osnovy ponyatiya «izbiratel'naya sistema» uslovie funkcionirovaniya demokraticheskoj politicheskoy sistemy // Obozrevatel' - Observer. 2019. №3 (350). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/teoreticheskie-osnovy-ponyatiya-izbiratelnaya-sistema-uslovie-funktsionirovaniya-demokraticheskoy-politicheskoy-sistemy> (03.11.2023).

8. Dyuverzhe M. Politicheskie partii / Per. s franc. - Moskva: Akademicheskij Proekt, 2000, 538 s

9. Kazakstan Respublikasyndagy sajlau turaly Kazakstan Respublikasynyn 1995 zhylgy 28 kyrkujektegi N 2464 Konstituciyalyk zany. // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z950002464_ (20.11.2023)

10. Memleket basshysy Kasym-ZHомart Tokaevtyң Kazakstan halkyna ZHholdauy «ZHana Kazakstan: zhanaru men zhangyru zholy» // <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyн-kazakstan-halkyna-zholdauy-1622340> (20.11.2023)

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) **Нонакова Айгүль Есенбаевна** - М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің «Саясаттану» білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты. E-mail: aigul.esen@icloud.com. тел: +77753670859

FTAXP: 11.09.09

<https://orcid.org/0009-0003-5581-356X>

<https://orcid.org/0000-0002-2461-2488>

Жолшыбек М.М.* , Турекулова Ж.Е.

«Саясаттану» білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты.

М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан,

PhD доктор, доцент М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТ ЖӘНЕ АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ АРАСЫНДАҒЫ ӨЗАРА ЫҚПАЛДАСТЫҚ МӘСЕЛЕСІ

*Автор-корреспондент: madiinaa017@gmail.com

Түйін: Қазіргі әлемнің саяси архитектурасы өзінің күрделілігімен, қайшылыққа толы бағыттарымен ерекшенеді. Жаһандық даму деңгейінің сын-қатерлері, барлық адамзат дамуына ортақ. Осы орайда, әрбір мемлекет сол сын-қатерлерге қарсы тұру, ішкі жағдайда орын алған қайшылықтарды еңсеру бойынша өзіндік ұстанымын айындап, саяси-экономикалық дағдарыстардың алдын алу үшін жедел шаралар өткізуі заман талабынан туындайтын қажеттілік. ХХІ ғасырдағы әрбір мемлекеттің табысты түрде дамуы, қоғам мен мемлекеттік органдардың халықаралық жүйенің өзгермелі жағдайына бейімделе білуінен және ұтымды өзара ықпалдастықтың орнауымен айқындалады. Сонымен қатар, мемлекеттік қызметтің және басқарудың тиімділігін арттыру мен оның оңтайлы да ұтымды моделін іздестіру аса маңызды бағыт болып табылады. Ұсынылып отырған мақалада, азаматтық қоғам идеясы және оның теориялық негізі қарастырылады, мемлекет және қоғам арасындағы диалог және өзара ықпалдастықтың негізгі мәселелеріне талдау жасалынады және халықтың үніне құлақ асатын мемлекет тұжырымдамасының мәні мен оның жүзеге асыру барысындағы негізгі мәселелеріне зерттеу жүргізілінеді.

Кілт сөздер: мемлекеттік қызмет, азаматтық қоғам, модернизация, саяси жүйе, «Халықтың үнінен құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасы

МРНТИ: 11.09.09

<https://orcid.org/0009-0003-5581-356X>

<https://orcid.org/0000-0002-2461-2488>

Жолшыбек М.М., Турекулова Ж.Е.

магистрант 2 курса образовательной программы «Политология».

ЮКУ им М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

PhD доктор, доцент, ЮКУ им М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЫ И ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

*Автор-корреспондент: madiinaa017@gmail.com

Аннотация: Современная политическая архитектура мира отличается сложностью и противоречивостью и глобальные вызовы являются общими для всего человеческого развития. В связи с этим каждому государству необходимо подготовить собственную позицию для решения и преодоления различных внутренних проблем, и принятия срочных мер по предотвращению политических и экономических кризисов. Эффективное развитие государства в ХХІ веке определяется способностью общества и государственных органов адаптироваться к меняющимся условиям международной системы и налаживанию эффективного взаимодействия. При этом, повышение эффективности государственной службы и государственного управления, поиск ее оптимальной и рациональной модели также является особо важным направлением. В статье

рассматриваются теоретические основы идеи гражданское общество, анализируются основные проблемы диалога и взаимодействия государства и общества, изучаются значение концепции слышащего государства и основные проблемы в ее реализации.

Ключевые слова: государственная служба, гражданское общество, модернизация, политическая система, концепция «Слышащее государство».

IRSTI: 11.09.09

<https://orcid.org/0009-0003-5581-356X>

<https://orcid.org/0000-0002-2461-2488>

Zholshybek M.M.*, Turekulova Zh.E.

master's student of the educational program «Political Science».

M.Auyezov SKU. Shymkent, Kazakhstan

PhD doctor, associate professor, M.Auyezov SKU. Shymkent, Kazakhstan

**PROBLEMS OF INTERACTION BETWEEN
THE PUBLIC SERVICE AND CIVIL SOCIETY**

***Corresponding author:** madiinaa017@gmail.com

Abstrac: The modern political architecture of the world is complex and contradictory, and global challenges are common to all human development. In this regard, each state needs to prepare its own position to solve and overcome various internal problems, and take urgent measures to prevent political and economic crises. The successful development of each state in the 21st century is determined by the ability of society and government agencies to adapt to the changing conditions of the international system and establish effective interaction. At the same time, increasing the efficiency of the civil service and public administration, the search for its optimal and rational model is also a particularly important area. The article examines the theoretical foundations of the idea of civil society, analyzes the main problems of dialogue and interaction between state and society, studies the meaning of the concept of a listening state and the main problems in its implementation.

Key words: public service, civil society, modernization, political system, concept of a «Listening state»

Кіріспе

Қазақстан Республикасында жүзеге асырылып отырған «Халықтың үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасының аясында, мемлекеттік қызмет жүйесін жетілдіру және мемлекеттік қызмет институты мен азаматтық қоғам арасындағы өзара ықпалдастықты арттыру, қазіргі таңда өміршең мәселелердің қатарына кіреді. Мемлекет пен азаматтық қоғамның өзара ықпалдастығын ұйымдастырудың және жүзеге асырудың әлемдік тәжірибесі көрсетіп отырғандай, әлеуметтік-экономикалық ортақ мақсаттарға жету үшін мемлекеттік органдар мен азаматтық қоғамның өзара іс-қимылы, тиімді нәтиже беретіндігі айқын. **Мақала тақырыбының өзектілігі,** мемлекеттік әлеуметтік-экономикалық бағдарламаларды жүзеге асыру барысында мемлекет пен азаматтық қоғам арасындағы өзара іс-қимыл үдерісін тиімді басқарудың, оның механизмдері мен негізгі бағыттарын айқындауға байланысты туындайды.

Мемлекет басшысы ұсынған «Халықтың үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасын, қоғам және билік арасындағы сындарлы диалогты орнатуға бағытталған бағыт ретінде анықтай отырып, қазіргі кездегі жүзеге асырылу жолдары мен негізгі үрдістерінің айқындалуы, **мақаланың ғылыми жаңалығын** білдіреді. Теориялар мен тұжырымдар негізінде «азаматтық қоғам» және «мемлекеттік қызмет» ұғымдарына талдау жасалынып, қоғам және билік арасындағы келісімді жүзеге асыру жолдары дәлелденді.

Зерттеудің мақсаты - азаматтық қоғам және мемлекеттік қызмет ұғымдарына теориялық тұрғыдан талдау жасай отырып, Қазақстан Рсепубликасындағы саяси тәжірибе

ретінде жүзеге асырылу үрдістерін зерделеу болып табылады.

Мақаланың негізгі міндеттері, азаматтық қоғам түсінігінің мәні мен ерекшеліктерін зерделеу, қоғам және билік арасындағы сындарлы диалог орнату жолдарына талдау жасау.

Зерттеудің негізгі әдістері. Азаматтық қоғам дамуының негізгі бағыттарын айқындау мақсатында негізгі теорияларға талдау жасау әдісі, «Халықтың үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасының жүзеге асырылу бағытын зерттеу жасау үшін нормативті-құқықтық және бағдарламалық ресми құжаттарға сараптамалық-талдау әдісі қолданылды.

Теориялық талдау

Мақала тақырыбына қатысты теориялар мен тұжырымдарға талдау жасау мақсатында, ғылыми еңбектер мен көзқарастарды үш негізгі бағытқа бөліп қарастырамыз. Біріншісі, мемлекеттік басқару мәселесіне қатысты тұжырымдамалар мен еңбектер болса, екіншісі, азаматтық қоғам мен билік органдары арасындағы өзара ықпалдастық мәселесі, ал үшінші бағытқа «Халықтың үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасына қатысты ғылыми көзқарастарды ерекшелейміз.

Жалпы, қазіргі таңда мемлекеттік басқару мәселесіне қатысты тұжырымдар мен парадигмалар ауқымы өте кең. Түрлі модельдер мен басқарудың ұтымды жолдары зерттеушілер тарапынан теориялық тұрғыда кеңінен талданған мәселелер қатарына енеді. Мемлекеттік органдар қызметінің мақсаттары, әдістері мен басымдықтары азаматтың мүдделері мен қажеттіліктеріне бейімделген басқару жүйесін құру, әкімшілік реформаның басты мақсаты болып табылады. Мемлекеттік басқарудың озық тұжырымдарының бірі ретінде, XX ғасырдың 80-90 жылдары Солтүстік Америкада, Еуропада, Австралияда және Азия-Тынық мұхиты аймағында әкімшілік жүйелерді жаңғыртудың басым бағыты болып табылатын «New Public Management» (Жаңа мемлекеттік менеджмент) тұжырымдамасы ұсынылды. Британдық зерттеушілер С.Доусон мен Ш.Дарги жаңа мемлекеттік басқарудың үш түсінігін анықтайды:

- біріншіден, атқарушы билік пен мемлекеттік қызмет нысандарының қызметі және тиімділігі бойынша саяси тұжырымдардың жиынтығы;

- екіншіден, мемлекеттік қызметтің нәтижелілігі мен тиімділігін арттыруды зерттеу бойынша бағыт;

- мемлекеттер тарапынан жүргізілетін әкімшілік реформалар барысында жүзеге асырылған саяси іс-шаралар жиынтығы [1, б.34].

Зерттеу тақырыбымызға қатысты екінші маңызды бағыт – бұл билік органдары мен азаматтық қоғамның өзара ықпалдастығы. XX-XXI ғасырларда азаматтық қоғам идеясы жаңа мәнге ие болып, саяси ойлармен толықтырылды. Флорида университетінің қызметкерлері Стивен Кляйн және Чхоль-Сон-Ли зерттеуінде, азаматтық қоғам мен мемлекет және экономика арасындағы өзара ықпалдастық мәселесіне талдау жасалынады [2,б.62]. Мемлекеттік басқару саласы мен азаматтық қоғам мәселелері бойынша АҚШ сарапшысы Роберт Лонглидің «Азаматтық қоғам: анықтама және теория» атты зерттеуінде, азаматтық қоғам ұғымы аясына автор, түрлі қауымдастықтар мен топтарды, үкіметтік емес ұйымдарды, кәсіподақтарды, байырғы халықтардың өкілдерін, қайырымдылық қорларын, діни ұйымдарды топтастырады және олар өз қызметтерін үкіметтен тыс түрде қоғамдағы негізгі мәселелерді шешуге, қолдау көрсетуге арнайды, деген тұжырымдар жасайды [3]. Қазіргі таңда, әлемдік саясаттың жаңа құбылысы ретіндегі жаһандық азаматтық қоғам тұжырымдамасы кеңінен қолдануда. Атаған тұжырымдама, американдық халықаралық қауіпсіздік мәселелері бойынша зерттеушісі Ронни Лепсхетцтің «Әлемдік саясатты қайта құру: жаһандық азаматтық қоғамның пайда болуы» атты мақаласында қолданылған [4,б.395].

Мемлекет және азаматтық қоғам арасындағы ықпалдастық мәселесі бойынша соңғы жылдары жарық көрген еңбектердің ішінен, Утрехт университетінің қызметкері Майкл Варденбургтың «Үкімет және азаматтық қоғам арасындағы қатынастардың негізі» атты зерттеуінде [5, б.554], жергілікті басқару органдары және азаматтық қоғам институттары арасындағы тығыз байланыс қоғамның тұрақты дамуының кепілі деген тұжырымдар ұсынылады. Батыс зерттеушілері, өз азаматтарын тыңдай және шынайы түсіне алмайтын мемлекеттік аппарат сөзсіз сәтсіздікке ұшырайтын саясат жүргізеді және ақпараттық дәуірде, тиімді басқару саясатын қамтамасыз ету үшін, мемлекет халықты тыңдаудың жаңа тәсілін қабылдауы керек [6], деген көзқарастарды ұсынады.

Нәтижелер және талқылау

Кез келген мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық қайта құрылымының өзегі – билік басында тұрған, аталған қайта құрылымдарды ұтымды түрде жүргізе білетін тұлғалар мен институттарға байланысты. Мемлекеттік қызмет азаматтық қоғам мен мемлекет арасындағы ажырамас негізгі буыны және мемлекет пен азаматтық қоғам институттарының өзара әрекеттесу органы болып табылады.

Мемлекеттік қызметтің негізгі принциптері:

- адам және азамат құқықтары мен бостандықтарының басымдылығы;

- азаматтық қоғам институттарымен, қоғамдық бірлестіктермен және азаматтармен өзара әрекеттесу.

Мемлекеттік қызмет, азаматтық қоғамның әртүрлі қолданыстағы институттарымен тығыз байланысты, өйткені ол мемлекет пен азаматтық қоғамның өзара әрекеттесу жүйесінің маңызды аралық элементі болып табылады. Мемлекеттік қызмет өз функцияларын жүзеге асыра отырып, бір жағынан, қоғамдық процестерді мемлекеттік реттеу функцияларын, оның ішінде азаматтық қоғам институттарының қызметін реттеу функцияларын жүзеге асыратын жеке институт ретінде әрекет етеді, ал екінші жағынан, ол азаматтық қоғам және оның институттары тарапынан қоғамдық бақылау объектісі болып табылады.

Мемлекет пен азаматтық қоғам арасындағы өзара іс-қимылдың заман талабына сәйкес келесідей маңызды бағыттарын анықтауға болады:

- қоғам мүшелерінің мүдделері аясында ізгілік, әділдік және құқық басымдылығы қағидаттарына негізделген, ел дамуының маңызды әлеуметтік-экономикалық мәселелерін шешуге негізделген мемлекет пен азаматтық қоғам бір-бірімен тығыз қарым-қатынаста және ынтымақтасатын мемлекеттіліктің түбегейлі жаңартылған түрін қалыптастыру;

- биліктің ашықтығын дамыту және маңызды мемлекеттік даму бағдарламаларын, ұлттық жобаларды талқылауға, заң жобаларын талқылауға азаматтық қоғамның белсенді қатысуы үшін жағдай жасау, қоғамда нақты пікірлер плюрализмін қалыптастыру және мемлекеттік шешімдерді қабылдау кезінде оларды есепке алу;

- қалыптасқан азаматтық және саяси мәдениеттігі қайшылықтарды еңсеру, бекітілген конституциялық кепілдіктерге сәйкес азаматтық бейбітшілік пен келісім негізінде қоғамдық қатынастарды тұрақтандыру мен үйлестіруге қол жеткізу.

Мемлекеттік органдар мен қоғамдық институттардың өзара іс-қимылы, Батыс елдерінің озық тәжірибесі көрсеткендей, бірқатар бағыттар бойынша жүзеге асырылады, оның ішінде:

- заң жобаларын талқылауға бұқара халықты кеңінен қатыстыру;

- мемлекеттік органдардың қызметін бақылаудың мемлекеттік және мемлекеттік емес нысандарының үйлесімді нысаны;

- қоғамдық бірлестіктер үшін әлеуметтік саясат бағдарламаларын әзірлеу мен іске асыруда ашықтық режимін қамтамасыз ету;

- азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыруға қатысты ақпараттық алмасуды жолға қою;

- азаматтық қоғам институттарының әлеуметтік маңызы бар бастамаларына мемлекеттік қолдау таныту тетіктерін әзірлеу.

Тәуелсіздіктің бастапқы жылдарында Қазақстан Республикасының алдында, мемлекеттік басқару жүйесін жетілдіріп, заман талабына сай келетін мемлекеттік қызмет институтын құру және дамыту міндеті өзекті мәселелердің қатарында болды. Қазақстан Республикасы мемлекеттік басқарудың оңтайлы жолдарын іздестіру ісінде, мемлекеттік қызметкерлердің бойында жария құндылықтардың, әлеуметтік жауапкершіліктің, коммуникативті құзыреттіліктің, рухани бағдардың болуына, қызметтік этиканың қатаң сақталуына басты назар аударып, дәйекті түрде реформалауды жүзеге асыру үшін, тұжырымдалған, мақсатты саясатын жүзеге асыруға ұмтылып отыр. Осы мақсатқа жету үшін Үкімет реформалар жүргізуде, заңнаманы жетілдіруде, түрлі жобаларға инвестиция салуда.

Мемлекеттік билік және азаматтық қоғам арасындағы ықпалдастықты жандандыру және халық пен билік арасындағы сындарды диалог орнатуға бағытталған шаралар, Қазақстан Республикасы тарапынан басты назарға алынып, тұжырымдамалар жасалынып, саяси тәжірибеде жүзеге асырылуда. 2019 жылғы Мемлекет басшысының «Сындарлы қоғамдық диалог-Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты Қазақстан халқына Жолдауында «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасы ұсынылды [7].

Мемлекет басшысы ұсынған тұжырымдаманың негізгі өзегі - мемлекеттік аппараттың азаматтар мүдделеріне сай қызмет атқару мәселесіне негізделген. Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы Заңның 4 бабына сәйкес, «азаматтардың құқықтары мен еркіндіктері және заңды мүдделерінің басымдығы» мемлекеттік қызметтің негізгі қағидаттары болып табылады [8]. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасы Президентінің 27 тамыз 2020 жылғы № 390 Жарлығымен «Қазақстан Республикасында азаматтық қоғам құрудың Тұжырымдамасы» бекітілген.

Қазірдің өзінде мемлекет тарапынан қоғаммен байланыс орнату платформасы құрылғанын, халықпен кері байланыс арналарының қызметін және олардың қоғам тарапынан бақылауды жүзеге асыруға қолайлы жағдай тудырып отырғанын айқындау қажет. Мысалы:

- мемлекеттік органдарға онлайн тұрғыда ресми өтініш жасауға мүмкіндік беретін <https://eotinish.kz> сервисінің қызметі;

- мемлекеттік органдардың бірінші басшыларының блог-платформасы <https://dialog.egov.kz> іске қосылған, ол «Ашық диалог» порталының құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады және кез келген азаматты тікелей әкімге немесе мемлекеттік органның басшысына маңызды сұрақты қоюға мүмкіндік береді;

- нормативтік құқықтық актілердің жобаларын қоғамдық талқылау алаңы «Ашық құқықтық нормалар» және әкімдіктің немесе мемлекеттік органның бюджетімен танысуға мүмкіндік беретін «Ашық бюджеттер» порталдары ашылған;

- онлайн режимінде сұрақтар қоюға немесе сұрау салуға мүмкіндік беретін Интернет-конференциялар мен «Ашық диалог» порталының қызметі;

- <http://gov.kz/> бірыңғай платформасындағы Қазақстанның мемлекеттік органдарының интернет ресурстары ашылған.

Азаматтық қоғамды орнату және мемлекеттік органдар мен қоғам арасындағы өзара ықпалдастықты жетілдіру, еліміз үшін маңызды бағыт болып табылады. Қазақстанның адам құқықтарын сақтау және заң үстемдігін қамтамасыз ету жөніндегі мақсатты саясатының нәтижелерінің бірі ретінде, Қазақстан Республикасының қоғамды одан әрі демократияландыру және адам құқықтарының негізгі принциптері мен нормаларын қорғау мен сақтауға жәрдемдесу жөніндегі қызметіне жаңа серпін беретін қадам – 2022-2024 жылдарға БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі кеңесінің мүшесі болып қайта сайлануын айқындаймыз.

Тәуелсіз Бұқаралық ақпараттық құралдары – азаматтық қоғамның ажырамас бөлігіне айналып отыр. Ақпараттық құралдар қоғам үшін маңызды мәселелерді бұқара халықтың талқысына салудың ежелгі институты болып табылады және заманауи технологиялар заманында қоғам мен билік арасындағы көпір ретінде дамып отыр. Мемлекеттік билік және қоғам арасындағы өзара ықпалдастықтың негізгі құралы – сөз еркіндігі, ашықтық, қазіргі кездегі Қазақстан Республикасының дамуындағы саяси басымдық болып табылады. Журналистердің құқығын, сөз бостандығын сақтау заңнама түрінде бекітілген және қоғамдық ұйымдардың бақылауына қойылған. Олардың ішіндегі маңызды ұйым – «Әділ сөз» сөз бостандығын қорғау халықаралық қоғамдық қорының басты мақсаты – еркін, объективті және прогрессивті журналистиканы орнату арқылы ашық азаматтық қоғам орнату.

Соңғы жылдарда, еліміздің ұлттық мемлекеттік қызмет жүйесіне шетел мемлекеттерінің мемлекеттік басқару саласындағы озық үлгілерін зерделей келе, оңтайлы тәжірибелерін енгізіп, ұлттық менталитетпен, ерекшеліктермен ұштастыру нәтижесінде Қазақстандық мемлекеттік қызмет моделі қалыптасты. Меритократиялық принципке, мансаптық жоғарылауға, құзыреттілік арқылы мемлекеттік қызметшілердің тиімділігін арттыруға бағытталған, қазақстандық модель шетелдік зерттеушілер, заңгерлер, ғалымдар тарапынан үлкен бағаға ие болды. Шетел тәжірибесін рационалды тұрғыдан зерделеп, оны отандық тәжірибеге енгізу арқылы, кадрлық шешімдер және қаржылық шығындармен байланысты өрескел қателіктерді азайтуға мүмкіндік алдық. Мемлекеттік қызметті реформалау барысында қалыптасқан қазақстандық үлгінің төмендегідей негізгі сипаттарын ерекшелейміз:

- мемлекеттік қызметтің саяси және әкімшілік түріндегі бөлінісі;
- мемлекеттік қызметшіні қызметке қабылдау және жоғарылату барысындағы меритократиялық принципті бекіту;
- мемлекеттік қызмет жүйесіне мансаптық жоғарылау моделінің енгізілуі;
- кадрларды басқару және бақылау ісінде озық технологияларды қолдану.
- сыбайлас жемқорлықтың алдын алу тетіктерінің бірі ретінде саяси мемлекеттік қызметшілерді ротациялау институты енгізілді;
- мемлекеттік қызметшілердің адамгершілі мен моральдық жауаптылығын арттыруға бағытталған әдеп кодексі енгізілді.

Қорытынды

Мақаланы қорытындылай келе, танымал ғалымдардың зерттеулері және Қазақстан Республикасының саяси тәжірибесі мен заңнамалары негізінде, қазіргі азаматтық қоғам мен мемлекеттік қызмет арасындағы ықпалдастықтың негізгі мәселелеріне арналған төмендегідей тұжырымдар жасауға мүмкіндік аламыз:

Біріншіден, азаматтық қоғам - қоғам мүшелерінің мүмкіндіктері мен мүдделерін жүзеге асырудың тиімді құралы. Қазақстанның қазіргі саяси жүйесінде, азаматтық қоғам мен мемлекет, өзара байланыстағы, ықпалдасушы дербес екі институт ретінде әрекет етеді. «Азаматтық қоғамның мәні мен құрылымы, оның ықпал ету аясы өзгеруде, және бұл өзгерістерді дамытудың маңызды факторы – цифрландыру, әлеуметтік желілер арқылы ақпараттың үлкен көлеміне қол жеткізу, әр адамның Интернетте өзінің жеке платформасын пайдалану мүмкіндігіне ие болуы және адам мен қоғам арасындағы алшақтықты азайту.

Екіншіден, азаматтық қоғам мен мемлекеттің өзара ықпалдастығы – бұл экономикалық, әлеуметтік-саяси және рухани қатынастар саласындағы азаматтардың, әлеуметтік топтардың мүдделері мен қажеттіліктерін қорғау мақсатында билік органдары мен азаматтық қоғам институттары бірлесе жүзеге асыратын іс- әрекеттер және қызметтер жүйесі.

Мақаланың тұжырымдарын тәжірибелік түрде, «Саясаттану» және «Халықаралық қатынастар» мамандығының студенттері үшін арнайы курс өткізуде және оқу құралдарын

дайындауда пайдалануға болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Dowson S., Dargie C. New Public Management: A Discussion with Special Reference to UK Health // The New Public Management: Current Trends and Future Prospects / Ed. by K. McLaughlin, S. Osborne, E. Ferlie. London: Taylor & Francis, 2002, 368p.
2. Steven Klein and Cheol-Sung Lee Towards a Dynamic Theory of Civil Society // Sociological Theory, 2019, Vol. 37, No. 1, P.62-88. <https://doi.org/10.1177/073527511983>
3. Longley R Civil Society: Definition and Theory, 2022. Available at: <https://www.thoughtco.com/civil-society-definition-and-theory-5272044> (15.11.2023)
4. Lipschutz R. Reconstructing world politics: The emergence of global civil society. // Millennium: Journal of International Studies, 1992, Vol. 21, № 3, P.389–420.
5. Waardenburg M. Understanding the Microfoundations of Government-Civil Society Relations // Voluntas. 2021, Vol.32(3), P.548-560. doi: 10.1007/s11266-020-00221-w.
6. Christian Madsbjerg The Listening State. Available at: https://www.researchgate.net/publication/304801195_The_Listening_State (17. 11. 2023ж.)
7. Сындалы қоғамдық диалог - Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі Мемлекет Басшысының 2019 жылғы 2 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауы. Мына сілтемеде: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1900002019> (20.11. 2023 ж.)
8. Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 23 қарашадағы № 416-V ҚРЗ. Мына сілтемеде: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000416> (20.11. 2023 ж.)

References liste:

7. Syndarly қоғамдық dialog - Kazakstannyn turaktylygy men orkendeuinin negizi Memleket Basshysynyn 2019 zhylygy 2 kyrkujektegi Kazakstan halkyna Zholdauy. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1900002019>
8. Kazakstan Respublikasynyn memlekettik kyzmeti turaly Kazakstan Respublikasynyn Zany 2015 zhylygy 23 karashadagy № 416-V KRZ. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000416>

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) Жолшыбек Мадина Маратқызы - М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің «Саясаттану» білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты, тел: +77472745771, E-mail: madiinaa017@gmail.com

FTAXP: 11.15.37

<https://orcid.org/0009-0003-9229-1502>

<https://orcid.org/0009-0003-8696-5208>

¹Сабырхан А.*, ²Турекулова Ж.

¹«Саясаттану» білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты,
М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

²мұғалім, М.Әуезов атындағы ЖОББМ. Шу, Жамбыл облысы

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК САЯСАТЫ: НЕГІЗГІ ҮРДІСТЕР, ЖЕТІСТІКТЕР ЖӘНЕ МӘСЕЛЕЛЕР

*Автор-корреспондент: Sabyrkhan.aizhan@mail.ru

Түйін: Мемлекетаралық қақтығыстар, пандемия, идеологиялық қайшылықтар, ақпараттық соғыстар түріндегі жаһандық өзгерістер мен мәселелердің салдарын еңсеру үшін тұрақты дамудың саясаты және стратегиясын заман талабына сай әзірлей білу, оны ұтымды іске асыру мемлекеттер үшін басты мақсат болып табылады. Білім беру саласы – бұл барлық мүдделі тараптардың өзара байланысын қамтитын көп деңгейлі күрделі жүйе болып табылады. Сондықтан, тиімді білім беру саясатын жүргізу – дәйектілікті, білім берудің міндеті мен мазмұнын айқындауды, халықаралық саясаттың өзгермелі жағдайына бейімдеуді талап етеді. Ұсынылып отырған мақалада, білім беру жүйесінің ерекшеліктері әлеуметтік - саяси институт ретінде қарастырылып, мәселенің теориялық негіздеріне талдау жасалынады. Білім беру жүйесіндегі қалыптасқан жағдайға талдау жасауға және білім беруді жүзеге асырудағы мемлекеттік саясаттың маңызды мәселелерін, негізгі бағыттарын зерделеуге басты назар аударылған.

Кілт сөздер: мемлекеттік саясат, стратегия, білім беру жүйесі, интеграция, Болон үрдісі, реформа

МРНТИ: 11.15.37

<https://orcid.org/0009-0003-9229-1502>

<https://orcid.org/0009-0003-8696-5208>

¹Сабырхан А.*, ²Турекулова Ж

¹магистрант 2 курса образовательной программы «Политология»,
ЮКУ им М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

²учитель, СОШ имени М.Ауэзова. Шу, Жамбылская область

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ: ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ, ДОСТИЖЕНИЯ И ПРОБЛЕМЫ

*Автор-корреспондент: Sabyrkhan.aizhan@mail.ru

Аннотация: На современном этапе развития страны мира сталкиваются глобальными проблемами такими как межгосударственные конфликты и последствия пандемии, идеологические противоречия, информационные войны. Для преодоления данных глобальных проблем необходимо своевременная разработка новых стратегии и политики устойчивого развития. Сфера образования представляет собой многоуровневую сложную систему, включающую взаимодействие всех заинтересованных сторон. Поэтому, проведение эффективной образовательной политики, требует последовательности, определения задач и содержания образования, успешной адаптации к меняющимся условиям международной политики. В данной статье, система образования рассматривается как социально - политический институт и анализируются теоретические основы проблемы. Основное внимание уделено анализу текущей ситуации в системе образования и изучению важных вопросов и основных направлений реализации государственной политики в

сфере образования.

Ключевые слова: государственная политика, стратегия, система образования, интеграция, Болонский процесс, реформа

IRSTI: 11.15.37

<https://orcid.org/0009-0003-9229-1502>

<https://orcid.org/0009-0003-8696-5208>

¹Sabyrkhan A.*, ²Turekulova Zh.

¹master's student of the educational program «Political Science»,

M.Aueyevov SKU. Shymkent, Kazakhstan

²teacher, M.Aueyevov Secondary School. Shu, Zhambyl region

STATE POLICY OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN IN THE FIELD OF EDUCATION: MAIN TRENDS, ACHIEVEMENTS AND PROBLEMS

***Correspondent-author:** Sabyrkhan.aizhan@mail.ru

Abstract: At the present stage of development, the countries of the world are faced with global problems such as interstate conflicts and the consequences of the pandemic, ideological contradictions, and information wars. Timely development of new strategies and policies for sustainable development is required to overcome global challenges. The education sector is a multi-level complex system, including the interaction of all interested parties. Therefore, carrying out an effective educational policy requires consistency, defining the objectives and content of education, and successful adaptation to the changing conditions of international politics. In this article, the education system is considered as a socio-political institution and the theoretical foundations of the problem are analyzed. The main attention is paid to the analysis of the current situation in the education system and the study of important issues and main directions for the implementation of state policy in the field of education.

Key words: public policy, strategy, education system, integration, Bologna process, process of reforming educational systems.

Кіріспе

Білім саласы - бұл барлық мемлекеттердің саясатындағы негізгі бағыт және қоғамның мәдениеті мен рухани құндылықтарын қалыптастырудағы маңызды буын болып табылады. Білім беру жүйесі арқылы, қоғамның болашақтағы дамуын, оның рухани бағдарын айқындайтын құндылықтар жүйесі қалыптасады және оқу бағдарламалары мен әдістеріне жаңа идеялар мен тұжырымдамаларды енгізу арқылы қоғамның идеологиялық қондырғыларының дамуына ықпал етіледі.

XXI ғасырдың басынан бастап, Қазақстан Республикасында білім беру жүйесі түбегейлі өзгертіліп, орнына әлемдік білім кеңістігіне интеграцияланған жаңа бағыттар мен үрдістер енгізіліп отыр. Мемлекет тарапынан білім беру жүйесіне ерекше назар аударылуда, қоршаған ортаның өзгермелі жағдайына бейімделген білім беру жүйесін жетілдірудің жолдары іздестірілуде. Осы мәселелер аясында, білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың мәнін, негізгі бағыттарын, үдерістері мен болашақтағы даму жолын айқындау бойынша зерттеулер жүргізу және тұжырымдарды негіздеу *өзектілігімен ерекшеленеді.*

Зерттеудің ғылыми жаңалығы - Қазақстан Республикасы білім беру жүйесінің қалыптасуындағы заманауи бағыттар мен мемлекеттік білім беру саясатының жүзеге асырылу ерекшеліктеріне, ағымдағы жағдайды талдауға қатысты ғылыми тұжырымдамалар мен ұсыныстар жасаумен анықталады.

Зерттеудің мақсаты - Қазақстан Республикасының білім беру саласындағы реформалар аясында, мемлекеттік саясаттың қалыптасуы мен жүзеге асырылуының ерекшеліктеріне талдау жасау және мемлекеттің білім саласындағы саясатын жетілдіру бойынша тұжырымдар ұсыну.

Зерттеудің міндеттеріне, мемлекеттік саясат, білім саласындағы саясат ұғымдарына теориялық талдау жасау және Қазақстан Республикасының білім саласындағы реформалық бағыттарына сараптамалық талдау жасау кіреді.

Зерттеудің әдістері ретінде, институционалды, тарихи, салыстырмалы талдау және жүйелі талдау тәсілдері алынды. Сонымен қатар, білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттарын айқындау мақсатында, Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңының [1] негізгі ережелері пайдаланылды.

Мақала теориялық тұрғыда, Бертран Расселдің білім беру философиясына негізделеді. Б. Рассел, ағартушылық идеяларға басты назар аударып, тұлғаның қалыптасуындағы білім беру және тәрбиенің рөлін ерекше негіздеген. Философ өз еңбектерінде, жеткіншектерді тәрбиелеуде қысымшылық көрсетуге болмайды және олар қорқыныш дегеннің не екенін білмей өсуі тиіс, деген ой қорытады [2] және оның идеялары, діни білім беру жүйесіне қарсы шыққан утопиялық социализм бағытының өкілдері Ш. Фурье және Р. Оуэндердің көзқарастарына негізделеді. Рассел, өзінің негізгі ойларын, педагогикалық теорияны талдауға және педагогика бағытындағы бюрократияның ықпалына, таптық ерекшеліктерге арнаған және білім беру жүйесін демократияландыруға бағытталған еңбектерінде баяндайды [3].

Сонымен қатар, мақаланың негізгі тұжырымдары, Ұлыбританиялық профессорлар Лес Белл және Говард Стивенсондардың, білім беру - бұл саяси мәселе деген пайымдауларына негізделеді. Ғалымдар ұсынған еңбекте, білім беру мекемелеріндегі үдеріс іргелі саяси мәселе болып табылады және білім беру жүйесі қоғамдағы жағдаймен, елдің саяси жүйесімен тікелей байланыста қарастырылады. Олар, мектеп басшылары мен мұғалімдерінің қызмет ортасы білім беру саясатымен қалыптасады. Саясат, өз кезегінде, кез келген уақытта үстем саяси идеологиялардан туындайды. Идеология мен саясаттың арақатынасы білім беруді жалпы ұйымдастыруды және мектеп қызметкерлерінің іс-тәжірибесі мен тәртібін қалыптастырады. Саясаттың табиғатын, оның саяси идеологиядағы көрінісін және саясаттың ұлттық, деңгейінде білім беру жүйесін қалыптастырудағы рөлін түсініп, ұтымды қолдана білу, білім беру мекемелерінің басшыларына саяси өзгерістерге сәйкес қызмет атқаруға көмектеседі, деген ұсыныстар жасайды [4].

Білім беру саласындағы мемлекеттік саясатты теориялық тұрғыдан зерттеу, «Мемлекеттік саясатты» зерттеу бойынша жалпы әдістемелік тұжырымдама шеңберінде қарастырылады. Ол мемлекеттің, қоғамның дамуындағы ортақ мақсаттарды өз билігі шеңберінде жүзеге асыруды білдіреді. М. Коган, мемлекеттік саясаттың төрт негізгі құндылықтарын: білім беру, әлеуметтік, экономикалық және институционалдық түрінде жіктеп көрсетеді [5].

Мемлекеттік саясатты зерттеудегі маңызды тәсіл - институционалды тәсіл болып табылады. Бұл арқылы зерттеушілер, мемлекеттік институттарды, заңнамаға негізделген, процедуралар мен нұсқауларда көрініс тапқан, мемлекеттік саясатты қалыптастыру және жүзеге асыру үдерісіндегі негізгі қатысушылар ретінде айқындайды [6,738]

Зертеушілер, мемлекеттік саясатты - мемлекеттік билік органдарының, азаматтық қоғам институттарымен бірлесе отырып, қоғамның мақсаттары мен міндеттерін, басымдықтарын, принциптерін, стратегиялық бағдарламаларын және іс-шаралар жоспарларын әзірлеуі және жүзеге асыру, деген пікірлер ұсынады [7,71]. Яғни, мемлекеттік саясат - бұл мемлекеттік органдардың қоғамдық мәселелерді шешу, бүкіл қоғамды немесе оның жекелеген салаларын дамыту үшін жалпы маңызды мақсаттарға қол жеткізу және жүзеге асыру жөніндегі мақсатты қызметін білдіреді.

Теориялық талдау

Білім беру саласындағы мемлекеттік саясат - бұл мемлекеттік органдардың және мемлекеттің, білім беру жүйесінің дамуы саласындағы қызметі. Мемлекеттік саясаттың ең

айқындаушы факторы - білім сапасын қамтамасыз ету саясаты.

Қазақстан Республикасының білім беру саласындағы мемлекеттік саясаты төмендегідей принциптерге негізделеді:

- сапалы білім алуға тең құқықтың болуы;
- білім беру жүйесін дамытудың басымдығы;
- әрбір адамның жеке ерекшеліктерінің ескеріле отырып, барлық деңгейдегі білімге қол жеткізуге мүмкіндігі;
- білім беру жүйесінің зайырлы, гуманистік сипаты, азаматтық құндылықтардың, адам өмірі мен денсаулығының, жеке адамның еркін дамуының басымдығы;
- адамның құқықтары мен бостандықтарына құрмет таныту;
- білім беру деңгейлерінің сабақтастығын қамтамасыз ететін білім беру процесінің үздіксіздігі; оқыту мен тәрбиенің бірлігі;
- білім беруді басқарудың демократиялық сипаты, білім беру жүйесі қызметінің ашықтығы;
- білім беру ұйымдарының меншік нысандары, оқыту мен тәрбиенің нысандары, білім беру бағыттары бойынша алуан түрлі болуы [1].

Нәтижелер және талқылау

2010 жылғы наурызда Қазақстан Республикасы Болон декларациясына ресми түрде қосылып, Еуропалық жоғары білім беру аймағының 47-ші мүшесі және Еуропалық білім беру кеңістігінің толыққанды мүшесі болып танылған алғашқы Орталық Азия мемлекеті болды. Болон процесіне қосылғаннан кейін Қазақстанның Жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру жүйесінде елеулі өзгерістер болды, атап айтқанда:

- Болон декларациясының қағидаттарына негізделген кадрларды даярлаудың үш деңгейлі моделіне көшу жүзеге асырылды: бакалавр - магистр - PhD докторы;
- жоғары оқу орындарының оқу процесіне оқытудың озық технологиялары мен жүйелері енгізілді. Модульдік білім беру бағдарламаларын әзірлеу Дублин дескрипторларына сәйкес жүзеге асырылады, ұлттық біліктілік шеңбері құрылды;
- студенттердің академиялық ұтқырлығы барысында кредиттік бірліктерді қайта есептеу негізіне ECTS (European Credit Transfer System) қабылданды;
- ҚР ҒЖБМ, ПОҚ мен білім алушылардың академиялық ұтқырлығына қаражат бөледі, Жоғары оқу орындарының өздері академиялық ұтқырлыққа қаражат бөледі.
- сапаны қамтамасыз етуде Еуропалық ынтымақтастықтың талаптарына сәйкес келу үшін ҚР ҒЖБМ салыстырмалы межелері мен әдіснамаларын әзірлеу мақсатында аккредиттеу агенттіктерінің ұлттық тізілімі құрылды;
- білім беру бағдарламаларының сапасын арттыру мақсатында университеттерге академиялық дербестік берілді. Жоғары оқу орындары білім беру бағдарламаларын дербес әзірлеуге көшті;
- Қазақстанда сапаны қамтамасыз ету бойынша еуропалық стандарттар (ESG) енгізілуде. Жоғары білімнің ұлттық біліктілік шеңбері Еуропалық біліктілік шеңберімен өзін-өзі аттестаттау рәсімінен сәтті өтті. Осы жұмыстың нәтижесінде Қазақстанның жоғары оқу орындарының Еуропадағы дипломдарын тануды қамтамасыз етуге қол жеткізілді;
- институционалдық және бағдарламалық аккредиттеу стандарттарына сәйкес білім беру сапасын қамтамасыз етудің ЖОО - ішілік жүйелерін енгізу және білім алушылар мен жұмыс берушілерді ЖОО қызметін сыртқы бағалауға тарту жүзеге асырылды;
- ҚР барлық жоғары оқу орындарында ISO 9001 сәйкес сапа саласындағы саясат әзірленді, сондай-ақ «Русский регистр» және IQNet сертификаттары алынды. Сапаны Ішкі қамтамасыз ету жүйесінің қызметтері құрылды, еуропалық жоғары білім беру кеңістігінде (ESG-исиджи) жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру сапасын қамтамасыз ету үшін халықаралық стандарттар мен нұсқаулықтарға негізделген ішкі құжаттар

әзірленді.

Білім беру жүйесі үнемі түзетіліп, жаңартылып отыр. Білім беру сапасының проблемасы Қазақстандық білім беру жүйесін қазіргі заманғы реформалау мен жаңғыртудың жаһандық проблемаларының бірі болып табылады. ЖОО-лар өз түлектеріне ғылым жетістіктерін ескере отырып, білімді, кәсіптік іскерлікті, дағдылар мен құзыреттілікті тиімді толықтыру және жаңарту қабілетін көздейтін сапалы білім беруге, ал өзінің білім беру қызметін ұйымдастыруда жұмыс берушілердің, мемлекеттің, қоғамның, білім алушылардың өздері мен олардың ата-аналарының талаптарын ескеруге міндетті. Қазақстан Орталық Азия елдері арасында алғашқылардың бірі болып оқу процесіне өндірістен практикалық қызметкерлерді тартуға кірісті. Осылайша, білім беру қызметінің сапасын қамтамасыз етудің тиімді жүйесін әзірлеу қазіргі білім беру қызметтері нарығында жоғары оқу орындарының жұмыс істеуі мен дамуының қажетті шарты болып табылады.

Қорытындылар

Сонымен қатар, білім беру сапасына ықпал ететін проблемалық аспектілерді де ерекшелеу арқылы, авторлар төмендегідей тұжырымдар мен ұсыныстар жасайды:

1. Білім беру сапасын қамтамасыз етудегі маңызды мәселе- оқуға қабылдау рәсімінің ашықтығы мен әділдігін қамтамасыз ету. Еліміздің жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру жүйесінің проблемасы, бір академиялық кезең аяқталғаннан кейін Ресей Федерациясының жекешеленген жоғары оқу орындарынан білім алушыларды ҚР жоғары оқу орындарына жаппай қабылдау болып табылады. Яғни, бакалавриатқа қабылданған білім алушылар ҰБТ нәтижелері бойынша шекті балл жинамастан, оқуға қабылданады, ал магистратураға қажетті емтихандар тапсырмастан, ауысу арқылы қабылданады. Бұл тұрғыда білім сапасы туралы мәселе бірінші орынға шығады, өйткені бұл жағдайда білім алушылардың саны, сападан басым болады.

2. Инновациялық әдістерді енгізу, әдістемелік көмек көрсету, үздік идеялар мен тәжірибелерді тарату мәселелері кейбір жағдайларда декларативті сипатта. Әдістемелік жұмыс саласында инновациялық, зерттеу және болжау қызметін жүргізу мәселесінде оқытушылардың белсенділігін арттыру маңызды бағыт. Оқу-әдістемелік қызметін атқару барысында, университеттердегі оқу-әдістемелік бөлімдер негізінен бақылау-қадағалау функциясын орындауы да жиі кездеседі. Ал, әдістемелік бірлестіктердің жұмысы барлық педагогикалық кадрлар іс-шараларға белсенді қатысып, қажетті әдістемелік және кеңес түріндегі көмек алатындай етіп құрылуы тиіс.

3. Әлемдік тәжірибеге сәйкес ҚР барлық жоғары оқу орындарында жеке білім беру траекториясын қалыптастыру кезінде, білім алушылардың тәлімгері болып табылатын эдвайзер функциясы енгізілді. Сондай-ақ, ҚР жоғары оқу орындарында кураторлық институт табысты жұмыс істейді. Алайда, жас оқытушыларға қатысты тәлімгерлік мәселесі нақтылауды талап етеді. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2020 жылғы 24 сәуірдегі № 160 бұйрығымен, тәлімгерлікті ұйымдастыру Қағидалары және орта білім беру үшін тәлімгерлікті жүзеге асыратын педагогтерге қойылатын талаптар бекітілді. Алайда, жоғары білім беру жүйесі үшін тәлімгерлік тетігі заңнамалық және институционалдық тұрғыдан әзірленбеген. Сондықтан, ЖОО жас оқытушылардың қызметін сапалы ұйымдастыруға және оқу сабағын өткізуге дайындау бойынша жұмыстар кешенін жүргізу қажет. Тәлімгердің қызметі жас оқытушының педагогикалық қызметіне тұрақты мотивацияны қолдауға, сондай-ақ жаңа білімді, дағдылар мен құзыреттерді бекітуге қолдау көрсетуге бағытталуы керек. Осыған байланысты Беларусь Республикасының тәжірибесі назарға алатын бағыт, онда жоғары оқу орындарының оқытушыларының кәсіби құзыреттерін арттыру мақсатында, жоғары оқу орнынан кейінгі психологиялық-педагогикалық қайта даярлаудың арнайы факультеттері құрылған [8]. Қазақстан Республикасында тәлімгерлік институт орта мектептерде енгізілген және бұл

ақылы қызмет түрі болып табылады.

5. Жетекші шетелдік және отандық жоғары оқу орындарының тәжірибесіне талдау жасау арқылы, білім жүйесінің жетістігі негізінен оқытушылардың оқу қызметінің сапасына байланысты екенін көрсетеді. Оқу сабақтарын өткізу сапасын арттырудың тиімді тетіктерінің бірі, ПОҚ сабақтарына өзара қатысу болып табылады. Алайда, еліміздің жоғары оқу орындарында оқытушылардың оқу сабақтарына өзара қатысуға, оқу сабағының барысын талдауға және қатысатын оқытушының педагогикалық шеберлігін бағалауға, оқу сабақтарына өзара қатысу туралы пікірлер жазуға формальды көзқарасы жиі байқалады. Негізгі себеп - оқытушылардың шамадан тыс аудиториялық және қағаз жүктемесі. Жетекші шетелдік университеттердегі оқытушылардың аудиториялық жүктемесі қазақстандық жоғары оқу орындарына қарағанда едәуір төмен: зерттеу университеттерінде (research universities) жылына 100-200 сағат және студенттерді оқытуға бағытталған университеттерде (teaching universities) жылына 300-400 сағат. Әлемнің үздік жоғары оқу орындарында сағаттарды бөлу кезінде оқытушының семестр ішінде екі пәннен артық болмауына назар аударылады, ал сабақтарға дайындық, білім алушылардың СӨЖ тексеру, кеңес беру, ғылыми-зерттеу жұмысы және басқа да міндеттер университеттегі жұмыстың толыққанды бөлігі болып саналады [9].

Алайда, ҚР жоғары оқу орындарында оқытушылар үшін оқу жүктемесінің бұл түрлері аудиториялық сағатқа қосымша болып табылады. Мұндай жүктеме кезінде мұғалімде кәсіби өсу, педагогикалық шеберлікті арттыру, оқу процесін ұйымдастырудың прогрессивті формаларын меңгеру және тарату, оқытудың инновациялық формалары мен әдістерін енгізу мақсатында тәжірибе алмасуға күш пен уақыт қалмайды. Сондай-ақ, профессорлық-оқытушылық құрамның өзара сабаққа қатысуының формальды сипатын түсіндіретін себептердің бірі - бұл қызмет түрі оқытушының оқу жүктемесіне кірмеуіне байланысты, сонымен қатар, өзара сабаққа қатысу, толыққанды кері байланыс орнатып, сапалы пікір жазу үшін белгілі бір уақыт ресурстарын қажет етеді. Шамадан тыс аудиториялық жүктемелері көп оқытушыларға бұл қиындық туғызады. Білім беру сапасын ішкі қамтамасыз ету жүйесі сабақтарға өзара қатысу нәтижелерін мұқият талдауға, оларды сапа контекстінде қарауға, шаралар қабылдауға және ПОҚ-ның өзара қатысуына мониторинг жүргізуге кепілдік беруі тиіс. ПОҚ өзара қарым-қатынас жасау кезінде формальды тәсілді болдырмаудың бір әдісі американдық тәжірибені негізге алу, онда тұрақты келісімшартқа үміткер оқытушыны жылына 1 рет сарапшы әріптесі бағалайды. Сарапшы әріптес бірнеше сабақтарға қатысады, олардың нәтижелері алқалы түрде талқыланады. Кейіннен сарапшының жазбаша есебі оқытушының портфолиосына енгізіледі [10].

6. Білім беру сапасы, ең алдымен, оқытушылардың кәсіби біліктілігіне тікелей байланысты. Білім туралы Заңның 45-бабына сәйкес, ПОҚ жұмысқа қабылдау конкурстық негізде жүзеге асырылады. Қазақстанның жоғары оқу орындары осы талапты ұстанады және әр 5 жыл немесе 3 жыл сайын оқытушылар арасында конкурс өткізеді. ЮНЕСКО-ның ұсынымдарына сәйкес білім беру, оқыту және зерттеу қызметіне құқық тек жоғары білім беру мекемелерінің академиялық еркіндігі мен автономиясы жағдайында ғана толық көлемде жүзеге асырылуы мүмкін. ҚР жоғары білім беру жүйесінде бұл талаптар мүлтіксіз орындалады. Дегенмен, ЖОО оқытушыларының кәсіби қасиеттеріне, білімдеріне, құзыреттеріне қойылатын талаптар, университеттердің әрқайсысының даму стратегиясына сәйкес нақты айқындалуы және жазылуы тиіс. Білім туралы заңның 43 бабына сәйкес, әрбір университет өз оқытушыларының біліктілігін дербес айқындайды және қажетті құжат әзірлейді. Дегенмен, көп жағдайларда бұл біліктілік талаптарында, нақты оқытушының құзыреттілігі толық айқындалмай, тек қана, жоғарғы немесе Жоғары оқу орнынан кейінгі білімі, 3-немесе 5 жылдық еңбек өтілі түріндегі сияқты жалпы талаптарды ғана қамтиды. Осыған байланысты, ПОҚ-ның қойылатын талаптарға сәйкестігін растау мақсатында олардың кәсіби қызметінің нәтижелерін бағалау арқылы

аттестаттау рәсімін енгізген жөн. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2016 жылғы 27 қаңтардағы № 83 бұйрығына сәйкес, мектеп мұғалімдерін аттестаттау рәсімі толық заңнамада қарастырылған, ал ЖОО оқытушыларын аттестаттау процедуралары жоқ. Сондықтан, кадрларды аттестаттау рәсімін өткізу кезінде сыбайлас жемқорлық құрамдас бөлігін болдырмау үшін нақты нормалар мен ережелерді, ашық рәсімдерді әзірлеу қажет. Білім саласындағы уәкілетті органның жоғары оқу орындарының ПОҚ аттестаттау рәсіміне қатысуы заң жүзінде регламенттелуге тиіс.

Сондай-ақ, оқытудың сапасын арттырудың бір жолы-оқытушылардың осы пәнді оқытуға жеткілікті құзыреттілікке ие болуына кепілдік беретін оқытушының қызметін сертификаттау. Сертификаттау процесінде өмір бойы оқыту тұжырымдамасының талаптарын ескеру қажет, өйткені Төртінші өнеркәсіптік революцияға байланысты әлемдік еңбек нарығының негізгі проблемаларының бірі «дағдылардың тез ескіруі» болып табылады.

Зерттеудің тәжірибелік маңыздылығы оның нәтижелерін, оқулықтар, элективті курстар бағдарламаларын дайындауда пайдалану мүмкіндігінен туындайды. Қазақстан Республикасында білім беру саласын жетілдіру бойынша теориялық ережелерді, диплом жұмыстары мен магистрлік диссертацияларда пайдалану мүмкіндігіне негізделеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Білім туралы Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319 Заңы. // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319>
2. Russell B. Education and the Social Order. London: Unwin, 1967, 150 p.
3. Russell B. On Education: Especially in Early Childhood. London: George Allen & Unwin, 1973, 254p
4. Bell, L., & Stevenson, H. Towards an analysis of the policies that shape public education: Setting the context for school leadership. // Management in Education, 2015, 29(4), pp. 146-150. <https://doi.org/10.1177/0892020614555593>
5. Kogan, M. Educational policy-making: A study on interest groups and parliament. London: George Allen and Unwin Ltd, 1975 https://books.google.kz/books?hl=ru&lr=&id=1X1aDwAAQBAJ&oi=fnd&pg=PT10&ots=BWYtqkLMP&sig=0qDkgnNPjpfzRNZymYKPCY0Q64&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false
6. March J.G., Olsen J.P. The New Institutionalism: Organizational Factors in Political Life // American Political Science Review. 1984. Vol. 78. P. 734-749.
7. Lasswell H. D. Power and Society/ H. D. Laswell, A. Kaplan-New Haven: Yale University Press, 1970. 561 p.
8. Организация учебно-воспитательной работы преподавателя вуза: Учебно-методическое пособие начинающему преподавателю / Г.А. Матин, А.С. Федоренчик, Л.И. Шумская. Минск. БГТУ, 2004, 138с.
9. Тугускина Г.Н. Анализ условий труда научно-педагогических кадров в вузе // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Экономические науки, 2017, №1 (5), URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/analiz-usloviy-truda-nauchno-pedagogicheskikh-kadrov-v-vuze> (дата обращения: 9.12.2023).
10. Барабашева И. Взаимопосещение занятий в российских и зарубежных вузах // В мире научных открытий, 2013, № 7.2 (43), С. 165-175.

References liste:

1. Bilim turaly Kazakstan Respublikasynyn 2007 zhylygy 27 shildedegi № 319 Zany. // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319>
2. Russell B. Education and the Social Order. London: Unwin, 1967, 150 p.
3. Russell B. On Education: Especially in Early Childhood. London: George Allen & Unwin, 1973, 254p

4. Bell, L., & Stevenson, H. Towards an analysis of the policies that shape public education: Setting the context for school leadership. // Management in Education, 2015, 29(4), pp. 146-150. <https://doi.org/10.1177/0892020614555593>

5. Kogan, M. Educational policy-making: A study on interest groups and parliament. London: George Allen and Unwin Ltd, 1975
https://books.google.kz/books?hl=ru&lr=&id=1X1aDwAAQBAJ&oi=fnd&pg=PT10&ots=BWYtqkLMPr&sig=0q-DkgnNPjpfzRNZymYKpcY0Q64&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false

6. March J.G., Olsen J.P. The New Institutionalism: Organizational Factors in Political Life //

American Political Science Review. 1984. Vol. 78. P. 734-749.

7. Lasswell H. D. Power and Society/ H. D. Laswell, A. Kaplan-New Haven: Yale University Press, 1970, 561 p.

8. Organizaciya uchebno-vospitatel'noj raboty prepodavatelya vuza: Uchebno-metodicheskoe posobie nachinayushchemu prepodavatelyu / G.A. Matin, A.C. Fedorenchik, L.I. SHumskaya.

Minsk. BGTU, 2004, 138s.

9. Tuguskina G.N. Analiz usloviy truda nauchno-pedagogicheskikh kadrov v vuze // Izvestiya vysshih uchebnyh zavedenij. Povolzhskij region. Ekonomicheskie nauki, 2017, №1 (5), URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/analiz-usloviy-truda-nauchno-pedagogicheskikh-kadrov-v-vuze> (data obrashcheniya: 9.12.2023)

10. Barabasheva I. Vzaimoposeshchenie zanyatij v rossijskikh i zarubezhnyh vuzah // V mire nauchnyh otkrytij, 2013, № 7.2 (43), S. 165-175.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) Сабырхан Айжан Ибрагимқызы - М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің «Саясаттану» білім беру бағдарламасының магистранты, Sabyrkhan.aizhan@mail.ru; 7-705-489-97-48

МРНТИ:13.11.46

<https://orcid.org/0009-0005-7517-4835>

<https://orcid.org/0009-0005-4911-2673>

Жамелов Б.А.*, Зулпыхар Г.Б.

магистр, преподаватель ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

магистр, преподаватель ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

АНАЛИЗ ИЗМЕНЕНИЙ МЕНТАЛИТЕТА КАЗАХСТАНСКОГО ОБЩЕСТВА В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ

Автор-корреспондент: zhamelov1989@mail.ru

Аннотация: Данная статья представляет анализ изменений в менталитете Казахского общества, произошедших в период после получения страной независимости в 1991 году. Автор проводит исследование с помощью методов социологии и политологии, основываясь на обзоре научных статей, анализе данных опросов общественного мнения и исторических материалов. В статье рассматриваются изменения в ценностях, традициях и культуре Казахского общества, а также восприятие национальной идентичности и роли государства в жизни граждан. Автор приходит к выводу, что период независимости оказал существенное влияние на менталитет Казахского общества, приведя к изменению отношения к традициям, образу жизни и политической ситуации в стране. Эта статья имеет важное значение для понимания исторического и культурного контекста Казахстана, а также для разработки эффективных стратегий развития общества и поддержки национальной идентичности в современных условиях.

Ключевые слова: нормы, ценности, обычаи, культура, общество, социокультура, менталитет.

ГТАХР:13.11.46

<https://orcid.org/0009-0005-7517-4835>

<https://orcid.org/0009-0005-4911-2673>

Жамелов Б.А.*, Зулпыхар Г.Б.

магистр, оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Казахстан

магистр, оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Казахстан

ҚАЗАҚСТАН ҚОҒАМЫНДАҒЫ ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢІНДЕГІ МЕНТАЛИТЕТТЕГІ ӨЗГЕРІСТЕРДІ ТАЛДАУ.

Автор-корреспондент: zhamelov1989@mail.ru

Түйін: Бұл мақала 1991 жылы ел тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде болған Қазақстандық қоғамның менталитетіндегі өзгерістерге талдау ұсынады. Автор зерттеуді әлеуметтану және саясаттану ғылымдарының әдістері арқылы ғылыми мақалаларға шолу, сауалнама деректері мен тарихи материалдарды талдау негізінде жүргізеді. Мақалада Қазақстандық қоғамның құндылықтарындағы, дәстүрлері мен мәдениетіндегі өзгерістер, сондай-ақ азаматтардың өміріндегі ұлттық бірегейлік пен мемлекеттің рөлін қабылдау қарастырылады. Автор тәуелсіздік кезеңі қазақстандық қоғамның менталитетіне елеулі әсер етіп, елдегі дәстүрлерге, өмір салтына және саяси жағдайға деген көзқарастың өзгеруіне алып келді деген қорытындыға келеді. Бұл мақала Қазақстанның тарихи және мәдени мән-мәтінін түсіну үшін, сондай-ақ қазіргі жағдайда қоғамды дамытудың және ұлттық бірегейлікті қолдаудың тиімді стратегияларын әзірлеу үшін маңызды мәнге ие.

Кілт сөздер: нормалар, құндылықтар, әдет-ғұрыптар, мәдениет, қоғам, әлеуметтік-мәдени, менталитет

Zhamelov B.A. *, Zulpikhar G.B.

master's degree, lecturer at M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

master's degree, lecturer at M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

ANALYSIS OF CHANGES IN MENTALITY KAZAKH SOCIETY DURING THE PERIOD OF INDEPENDENCE

Автор-корреспондент: zhamelov1989@mail.ru

Abstract: This article presents an analysis of the changes in the mentality of Kazakh society that occurred in the period after the country gained independence in 1991. The author conducts research using the methods of sociology and political science, based on a review of scientific articles, analysis of public opinion polls and historical materials. The article examines changes in the values, traditions and culture of Kazakh society, as well as the perception of national identity and the role of the state in the lives of citizens. The author comes to the conclusion that the period of independence had a significant impact on the mentality of Kazakh society, leading to a change in attitude to traditions, lifestyle and political situation in the country. This article is important for understanding the historical and cultural context of Kazakhstan, as well as for developing effective strategies for the development of society and support of national identity in modern conditions.

Keywords: norms, values, customs, culture, society, sociocultural, mentality.

Введение

Казахстан - это государство с богатой историей и культурой, которая претерпела значительные изменения в период независимости. В течение почти трех десятилетий с момента обретения независимости, Казахстан *пережил значительные экономические, социальные и политические изменения*, которые оказали влияние на менталитет казахстанского общества. На смену социалистическому способу производства, пришла рыночная экономика. В начале было тяжело, но постепенно казахстанцы начали осваиваться. Появились частные предприниматели, коммерсанты, бизнесмены, стали нормально воспринимать частную собственность на средства производства. В социальном отношении на смену двум дружеским социальным классам (рабочий класс и колхозное крестьянство), появились три социальных класса: высший, средний и низший социальный класс. В политическом отношении на смену однопартийной системе пришла многопартийная система. Эти изменения повлияли на ментальность и национальную идентичность казахстанского общества.

Цель данного исследования - сделать выводы о том, какие факторы способствовали изменениям в менталитете казахстанского общества и какие последствия они принесли. Проанализировать изменения в менталитете Казахского общества в период независимости. Для этого мы будем рассматривать различные аспекты менталитета, такие как социальные и культурные изменения, роль молодежи в этих изменениях, а также влияние политических реформ на менталитет граждан Казахстана. Надеюсь, что данное исследование будет полезно для понимания изменений, произошедших в менталитете Казахского общества в период независимости и их влияния на жизнь людей в этой стране.

В процессе изучения данной темы, перед исследовательской группой были поставлены следующие задачи:

1. Изучить историю Казахстана в период независимости и выявить основные этапы его развития, которые оказали влияние на менталитет Казахского общества.

2. Рассмотреть социальные и культурные изменения, произошедшие в казахстанском обществе в период независимости, и оценить их влияние на менталитет граждан.

3. Проанализировать роль молодежи в изменениях менталитета Казахстанского общества и определить, какие факторы способствовали изменению мировоззрения и ценностей молодежи.

4. Изучить влияние политических реформ на менталитет Казахстанского общества и оценить их влияние на жизнь граждан.

5. Сделать выводы о том, какие факторы оказали наибольшее влияние на изменения в менталитете Казахстанского общества в период независимости и какие последствия они принесли.

6. Подтвердить наши выводы на основе результатов исследований, анализа данных статистики и цитат из публикаций и статей.

Выполнение поставленных задач позволит достичь поставленной цели и более глубоко понять изменения, произошедшие в менталитете казахстанского общества в период независимости и их влияние на жизнь людей в этой стране.

Материалы и методы

1. Литературные источники, в том числе научные статьи, монографии, книги и другие издания, посвященные истории, культуре и социальной сфере Казахстана.

2. Данные статистики, предоставленные государственными органами и агентствами, такие как Национальный статистический комитет, Министерство образования и науки, Министерство здравоохранения и другие [1, стр 5].

3. Интервью с представителями различных слоев казахстанского общества, включая молодежь, старшее поколение, представителей различных социальных групп. Анализ средств массовой информации, в том числе статей в газетах и журналах, репортажей, интервью и других материалов, посвященных изменениям в менталитете Казахстанского общества.

4. В качестве методов исследования, не нужно, нужно автор, исследовательская группа, использовали методы анализа, сравнительного анализа, синтеза, индукции и дедукции, а также метод интервью и опроса. Также провели сравнительный анализ данных исследований, проведенных другими учеными в области истории и социологии Казахстана.

Историографический обзор

В современной научной литературе выделяются различные подходы к изучению менталитета и социокультурных изменений в Казахстане в период независимости. Один из таких подходов - это антропологический подход, который позволяет изучать культурные и социальные феномены через призму поведенческих норм, ценностей и обычаев людей.

Одним из ключевых исследователей, посвятивших свои работы проблемам менталитета Казахстанского общества, является социолог Шералин Мукашев. В своих исследованиях Мукашев подчеркивает важность изучения культурных особенностей казахского народа и их влияния на общественные процессы в Казахстане [2,9].

В теоретической части работы мы также обратили внимание на работы других ученых, которые рассматривают социокультурные изменения в Казахстане, таких как Калдыбаев Бакыт [1,5], Кабдулова Бибигуль [2,9], Имашева Гульмира [3,10]. Они затрагивают различные аспекты, такие как изменения в менталитете казахстанцев, роль государства в формировании культуры, социально-экономические факторы, влияющие на культурные трансформации и др.

Теоретическая часть

История Казахстана как независимого государства является достаточно молодой, однако за это время произошли значительные изменения в различных аспектах жизни общества, включая менталитет и культуру.

Анализ изменения менталитета Казахстанского общества в период независимости проявляется в различных аспектах жизни населения, таких как политическая и социальная сферы, экономика, образование и культура.

В политической сфере были проведены значительные изменения, которые повлияли на менталитет Казахстанцев. Одним из таких изменений было переход от тоталитарной системы к демократической форме правления. Это привело к изменению мышления и поведения людей, в том числе к появлению новых ценностей и требований к государству.

В социальной сфере изменения также произошли. В условиях рыночной экономики люди стали более конкурентоспособными и мобильными. Это привело к появлению новых форм поведения и мышления, таких как предпринимательство, индивидуализм и активность. Однако это также привело к неравенству в обществе, что оказало влияние на менталитет Казахстанцев [3,10].

Экономические изменения в период независимости также повлияли на менталитет общества. Рыночные отношения привели к появлению новых потребностей и ценностей. Люди стали более материалистичными и ориентированными на успех в бизнесе. Однако это также привело к неравенству в обществе и ухудшению социальной защищенности.

В образовательной сфере также произошли изменения. Появилось больше возможностей для обучения за границей, что привело к появлению новых знаний и ценностей. Однако это также привело к неравенству в доступе к образованию и оказало влияние на менталитет казахстанцев. Культурные изменения в период независимости также являются важным аспектом анализа изменения менталитета общества. Казахстан является многонациональной страной, что приводит к смешению культур и созданию новых традиций. Это привело к появлению новых ценностей, обычаев и поведению.

Результаты и обсуждение

Важным фактором в изменении менталитета казахстанского общества является воздействие глобализации и развитие информационных технологий. Быстрое распространение новых технологий и доступность информации в Интернете привели к тому, что казахстанцы стали более информированными, образованными и открытыми к миру. Это в свою очередь повлияло на их взгляды, ценности и образ жизни.

Одним из проявлений этих изменений является рост интереса к различным культурам и языкам, что отражается в увеличении числа людей, изучающих иностранные языки и культуры. Кроме того, казахстанцы стали более толерантными к другим культурам и общественным группам, что важно для развития мульти-культурной общественной жизни.

Однако, несмотря на положительные изменения, некоторые аспекты менталитета казахстанского общества продолжают оставаться консервативными. Кроме того, сохраняются традиционные роли мужчин и женщин в обществе, что может приводить к дискриминации женщин и ограничениям в их развитии.

Глобализация и развитие информационных технологий играют важную роль в этом процессе, однако сохранение некоторых консервативных аспектов менталитета указывает на необходимость более глубокого и комплексного изучения данной проблематики.

Заключение

В заключении можно отметить, что изучение изменений в менталитете Казахстанского общества в период независимости является важной и актуальной задачей для современной науки. Различные теоретические подходы, такие как антропологический

подход, позволяют получить более полное понимание культурных и социальных процессов в Казахстане. Кроме того, исследования ученых, таких как Шералин Мукашев, Калдыбаев Бакыт, Кабдулова Бибигульи Имашева Гульмира, являются ценным вкладом в изучение данной проблематики.

Приведу несколько цитат, отражающих важность изучения менталитета и социокультурных изменений в Казахстане:

«Изучение менталитета Казахстанского общества является ключевым фактором для понимания культурных и социальных изменений в период независимости» (Шералин Мукашев)

«Культурные трансформации в Казахстане являются многоаспектным явлением, которое определяется как внутренними, так и внешними факторами» (Бибигуль Кабдулова)

«Менталитет казахстанского общества меняется под воздействием различных социально-экономических факторов, таких как модернизация, глобализация, миграция и др». (Гульмира Имашева)

XXI век становится для казахов временем ценностей либерального характера, основанных на рыночной экономике, информационных и цифровых технологий. Не менее важно и то, что защита независимости напрямую связана с поведением нынешнего поколения, уровнем мотивации и качеством профессий. Известно, что этот век внес свои изменения в казахский менталитет.

В частности, казахский народ сумел овладеть тонкостями рыночной экономики, ее механизмами и методами. Их деловая, профессиональная активность возросла. Овладев такими рыночными экономическими понятиями, как: «прибыль», «богатство», «доход», «деньги», «обмен», «предложение», «спрос», «интерес», «эффективность», как общая экономическая свобода, предпринимательство конкурентноспособность и т.д. Соответственно повысился прагматический характер менталитета нации, укрепились ее экономические позиции.

Выводы и заключение

Таким образом, изучение изменений в менталитете Казахстанского общества в период независимости является важным направлением научных исследований, так как оно позволяет лучше понимать социокультурные процессы, происходящие в современном Казахстане. Антропологический подход к изучению культуры и поведенческих норм людей является наиболее эффективным в этом контексте, так как он позволяет рассматривать менталитет как комплекс социальных явлений, включающий в себя обычаи, традиции, ценности, мировоззрение и многое другое.

В настоящее время многие исследователи продолжают работу в этой области, а их исследования позволяют получать более глубокое понимание социокультурных процессов, происходящих в Казахстане. Однако, несмотря на достигнутые результаты, все еще остается много проблем, которые требуют дальнейшего изучения.

Изучение изменений в менталитете Казахстанского общества является важным направлением научных исследований в современном Казахстане. С использованием антропологического подхода исследователи могут получать более глубокое понимание социокультурных процессов, происходящих в обществе, а также лучше понимать взаимосвязь между культурой, менталитетом и общественными изменениями.

Однако, необходимо отметить, что изучение менталитета и социокультурных изменений является сложным и многогранным процессом, требующим использования различных теоретических подходов и методов исследования. Также важно учитывать контекстуальные особенности изучаемого общества и не ограничиваться лишь теоретическими аспектами, но учитывать практические последствия изучения менталитета и культуры для развития Казахстана как независимого государства.

Список литературы:

1. Мукашев Ш.А. Культурная идентичность как фактор модернизации общества (на примере Республики Казахстан) / Ш.А.Мукашев // Вестник КазНУ. 2007. № 2 (35). С.204-208.
2. Калдыбаев Б.Б. Трансформация менталитета казахстанцев в условиях глобализации / Б.Б. Калдыбаев // Вестник КазНУ. 2014. № 3 (78). С.227-231.
3. Кабдулова Б.С. Влияние государственной политики на культурные трансформации в Казахстане / Б.С.Кабдулова // Современные тенденции развития науки и технологии: материалы Международной научной конференции (г.Астана, 11-12 октября 2018 г.). Астана, 2018. С.70-72.

References liste:

1. Mukashev Sh.A. Cultural identity as a factor of modernization of society (on the example of the Republic of Kazakhstan) / Sh.A.Mukashev // Bulletin of KazNU. 2007. № 2 (35). Pp. 204-208.
2. Kaldybaev B.B. Transformation of the mentality of Kazakhstanis in the conditions of globalization / B.B. Kaldybaev // Vestnik Treasury. 2014. № 3 (78). Pp. 227-231.
3. Kabdulova B.S. Influence of state policy on cultural transformations in Kazakhstan / B.S. Kabdulova // Modern trends in the development of science and technology: Materials of the International Scientific Conference (Astana, October 11-12, 2018). Astana, 2018.pp. 70-72.

Сведения об авторе, ответственном за переписку (место работы, номер телефона, электронная почта) **Жамелов Бауыржан Алтаевич** - преподаватель кафедры «Политиология», 8-775-35-48-33-03 zhamelov1989@mail.ru

**ТҰЛҒАТАНУ
ПОЗНАНИЕ ЛИЧНОСТИ
PERSONAL COGNITION**

FTAXP: 17.82.94

<https://orcid.org/0000-0875-2454-198X>

Бибулова М.*

филология магистрі, «Абайтану» Ғылыми орталығының аға оқытушысы,
М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан.

**ЖАС ҰРПАҚТЫ РУХАНИ АДАМГЕРШЛІККЕ ТӘРБИЕЛЕУДЕ
АБАЙДЫҢ «ТОЛЫҚ АДАМ» ІЛІМІ**

*Автор-корреспондент: bibulova79@bk.ru

Түйін: Бұл мақалада Абайдың Толық адам тұжырымына кіретін таным - түсініктер зерделенеді. Ғасырлар бойы қалыптасып, ұлттық санада қордаланған ой - пікірлердің бүгінгі қоғамдағы әлгінде кескінді адамды тәрбиелеудегі мәні айтылады. Адамзаттық құндылықтарды негіз қылып таудай, ұлттық кодқа айналдырылған тұжырымдар ежелгі және орта заман ойшылдарының еңбектерінде көрініс тауып, кейіндегі Сақ шығармаларында жаңа сипатқа айналғандығы айтулы. Абайдың Толық адамы Алланы сүйген, кісіні құрметтеген, адамдық қасиеттерді дәріптеген, арамдық пен жақсылықтың шегін айыра білетін, жомарттыққа жаны іңкәр, жүрегінің үніне құлақ түретін, әділетті жақтаған, жасанды - өсектен алыс, еңбекшіл, елін сүйетін отаншыл, жетілген қаумет. Жетілуді зерттеушілер қоғамда жалған сүріп жатқан адамдардың қайырымдылығын айтады. Рақымдылық пендеде рдың арланғыш, ілтипатты, мейірімді, жанашыр, әділетшіл болуынан түзіледі. Ғұлама ғалымдар Аристотель, Әл-Фараби, Ж. Баласағұн, А.Игүнеки еңбектерінде рақымды кісілер - мемлекет мүддесін алға қоятын, кісі тағдырына бейжай қарай алмайтын, ақиқатты танып біле алатын, тура ойлап, түзу байлау шығара алатын зерделі жандар. Толық адам моделінің табиғатын ашу, жетілген кісінің дүниетанымындағы тереңдікті әр кезеңдегі рухани мұралардан тіміскілеу, оларды этнос болмысымен, әдемілік әлемімен, астарлы дүниетанымдық мәнімен байлау ныстыра іздестіру антропоцентризмнің күре мәселелеріне жатады. Толық адам бейнесін жасайтын образды сөздер мен фразеологизмдер, мақал - мәтелдер, афоризмдер модельдеудің уәжі мен нысаны санатында бағаланады. Сақ дүниетанымындағы құндылықтар толық адамның зерделі әрекеттерімен байланыстырыла қарастырылып, оның бұлақ көздері ретінде тарихи мұралар алынады. Тарихи мұраларға бұрынғы түрік ескерткіштері, орта ғасыр түрік мұралары әрі жыршы - жыраулардың толғаулары, би - шешендердің сөзі жатады.

Кілт сөздер: Абай, толық адам, жетілген тұлға, ұлттық дүниетаным, антропоэксцентрилік, тарихи сана

MPHTI: 17.82.94

<https://orcid.org/0000-0875-2454-198X>

Бибулова М.*

магистр филологии, старший преподаватель Научного центра «Абайтану».
ЮКУ им.М.Ауезова. Шымкент.Қазақстан

**УЧЕНИЕ «ЦЕЛОСТНЫЙ ЧЕЛОВЕК» АБАЯ В ДУХОВНОМ
ПРАВСТВЕННОМ ВОСПИТАНИИ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ**

Аннотация: В данной статье рассматриваются знания и понятия, входящие в концепцию Абая «Целостный человек». Обсуждается значение мыслей и мнений, формировавшихся веками и хранящихся в национальном сознании, в воспитании всесторонне развитой личности в современном обществе. Стоит отметить, что концепции, превращенные в национальный код, основанный на общечеловеческих ценностях, нашли отражение в трудах античных и средневековых мыслителей и стали новой чертой в более поздних произведениях Сака.

Совершенный Человек Абая - это человек, любящий Бога, уважающий людей, прославляющий человеческие качества, умеющий различать хорошее и плохое, щедрый, прислушивающийся к голосу своего сердца, стоящий за справедливость, далекий от фальшивых сплетен, трудолюбивый, патриотичный, зрелые люди, любящие свою страну. Исследователи зрелости указывают на доброжелательность людей в обществе. Милосердие достигается благодаря прощению, внимательности, доброте, состраданию и справедливости. Ученые Аристотель, Аль-Фараби, Ж.Баласагун, А. Люди, милосердные в своем деле, - это умные люди, которые ставят интересы государства на первое место, которые не могут быть безразличны к судьбам других, умеют распознавать истину, здраво мыслить и принимать правильные решения. Раскрытие природы целостной модели человека, извлечение глубины мировоззрения зрелого человека из духовного наследия каждого периода, поиск их в связи с сущностью этноса, миром красоты, глубинным смыслом мировоззрения относятся к проблемам антропоцентризма. В категории мотивации и формы моделирования оцениваются образные слова и фразеологизмы, пословицы, афоризмы, создающие целостный образ человека. Ценности в мировоззрении саков считаются связанными с разумными действиями целостного человека, а за их источник берется историческое наследие. Историческое наследие включает в себя старые турецкие памятники, турецкое наследие Средневековья и песни певцов, танцы и речи ораторов.

Ключевые слова: Абай, целостный человек, зрелая личность, национальное мировоззрение, антропогенность, историческое сознание

IRSTI: 17.82.94

<https://orcid.org/0000-0875-2454-198X>

Bibulova M.*

master of philology, senior lecturer of the Research Center «Abaytanu»,
M.Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan

THE TEACHING OF ABAI'S «INTEGRAL MAN» IN THE SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION OF THE YOUNGER GENERATION

***Correspondent author:** sattar.kazgurt@mail.ru

Introduction: This article examines the knowledge and concepts included in Abai's concept of the Whole Man. The value of thoughts and opinions, which have been formed for centuries and stored in the national consciousness, in the education of a well-rounded person in today's society is discussed. It is worth noting that the concepts, which were turned into a national code based on human values, were reflected in the works of ancient and medieval thinkers and became a new feature in the later works of Sak. The Complete Man of Abai is a person who loves God, respects people, glorifies human qualities, knows how to differentiate between good and bad, is generous, listens to the voice of his heart, stands for justice, is far from fake gossip, hardworking, patriotic, mature people who love their country. Maturity researchers point to the benevolence of people in society. Mercy is created by being forgiving, considerate, kind, compassionate, and just. Scholars Aristotle, Al-Farabi, Zh. Balasagun, A. People who are gracious in their work are intelligent people who put the interests of the state first, who cannot be indifferent to the fate of others, who can recognize the truth, think straight, and make straight decisions. Uncovering the nature of the complete human model, extracting the depth of the worldview of a mature person from the spiritual heritage of each period, searching for them in connection with the essence of the ethnic group, the world of beauty, and the underlying meaning of the worldview belong to the problems of anthropocentrism. Figurative words and phraseology, proverbs, aphorisms, which create a complete human image, are evaluated in the category of motivation and form of modeling. Values ??in the Saka worldview are considered to be connected with the intelligent actions of a complete person, and historical heritage is taken as its source. Historical heritage includes old Turkish monuments, Turkish heritage of the Middle Ages and songs of singers, dances and speech of orators.

Keywords: Abay, full man, mature personality, national worldview, anthropocentricity, historical consciousness

Кіріспе

Хәкім Абай адамзат баласының рухани жағынан кемеліне жетіп, жетілу жолында «толық адам» ұғымын адамшылық сатысының ең жоғары, биік шыңына қояды. Себебі, «толық адам» - Абайдың армандаған, мақсат еткен, аңсаған мұраттарының қол жетпес ең биік алапат асқар шыңы іспеттес. Абай адамдықтың биік мұнарасын иманмен теңестірген. Өзінің қара сөз, ғақлияларында «Толық мұсылман болмай - толық адам болмайды» деп дөп басып айтқан. Абайдың «толық адам» туралы ойы «Ғылым таппай, мақтанба» өлеңінен бастау алатындығын әйгілі абайтанушы ғалым М.Мырзахметұлы «Абайдың адамгершілік мұраттары», «Абай және шығыс» деген еңбектерінде дәлелдеп, «толық адам» ілімінің негізін салғанын атап көрсетті. Өлеңдегі адамзат баласы асық болуға тиіс 5 асыл іс: талап, еңбек, терең ой, қанағат және рақым жүректен шығады. Өйткені Абайдың «Әуелде бір суық мұз - ақыл зерек» деген өлеңінде:

Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,

Сонда толық боласың елден бөлек, - деп, «толық адамның» жалпылама сипаты мен негізгі ұстанымын көрсетіп береді.

«Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұстау» тек қана өзіндік нәпсісімен шүбәсіз күресе білетін адамның ғана қолынан келеді. Осылай ол елден, жұрттан бөлек болып, толық адамның шыңына, яғни деңгейіне көтеріледі. Осы өлеңінен ақынның адамгершілік туралы ұстанымы бірден-бір қайрат, ақыл және жүректің бірлігіне негізделіп, «Біреуінің күні жоқ біреуінсіз, Ғылым сол үшеуінің жөнін білмек» деген сөздерменен тұжырымдалады.

«Толық адам» болу үшін қайрат, ақыл, жүрек - теңдей ұстаса, осы бір-бірінен өткен үш ерекшелік адамзат бойында ажырамас тұтастық тапса, нағыз мінсіз мінез бен адамдық болмыс қалыптасатындығы Абай шығармаларындағы басты негіз етіліп отырған өзегі болып табылады. Барлығымыз білетіндей қара сөздің қас шебері Абай атамыз қара сөздерінің ішіндегі ең қомақтысы отыз сегізінші қара сөзінде былай дейді: «Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар, сонан қашпақ керек. Әуелі надандық, екіншісі - еріншектік, үшіншісі - залымдық». Бұл қара сөзіндегі түпкі мақсат адамзат баласының бойындағы рухани құндылықты төмендетіп, әлсірететін қасиеттерден алыс болу үшін жол көрсетіп, насихат жолдау.

Сол себепті де осы тұста Абайдың «Үш-ақ нәрсе адамның қасиеті - ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек» деген көзқарасы дәлме - дәл. Абай пайымдаған толық адам кім? ол қандай? Бәріміз білетіндей Абай «жүректі» жырлайды. Жалпылама қазақтың «жүрек» жайлы ұғымы «батыл, қайсар адам», «жүрегінің түгі бар жүректі адам» деген сөздермен ұштасатынын айта келіп, оған терең мағына үстеп, рақым, мейірімі-шапағаттың таптырмас бұлақ көзі деп философиялық тұрғыдан мән, мағына береді. Ақыл, қайрат, жүректің бірлігінде жүректі алдыңғы орынға қояды. 17-ші қара сөзінде жүректі сөйлетіп: «қан менен тарайды, жан менде мекен қылады...әділет, нысап, ұят, рақым, мейірбаншылық дейтұғын нәрселердің барлығы менен шығады» деп сөйлетеді.

Біреуінің күні жоқ біреуінсіз,

Ғылым сол үшеуінің жөнін білмек, -

Деп ғылымға зер сала отырып:

Үш-ақ нәрсе адамның қасиеті:

Ыстық қайрат, нұрлы ақыл,

жылы жүрек, - деп сөзін қайыра, ой қорытады.

Бұл жердегі «ыстық», «жылы», «нұрлы» эпитеттеріне ақын үстемдігі терең мән, мағына берген. Мұндағы:

Ыстық қайрат дегеніміз - әрдайым ізденісті алдыға қойып, жақсылыққа ұмтылу;

Нұрлы ақыл дегеніміз - ізгілік жасау кезінде айналаңа шуақ беріп, Алла берген ақылды жақсы істерге жарату;

Жылы жүрек дегеніміз - имандылық жолында адам баласына құрмет, сыйластықпен

қарау; мейірім, шапағат сыйлау; адамдардың қайғы қасірет, мұң мұқтажын жалпы көңіл күйін түсіне білу.

Хәкім іздеген толық адам осындай қасиеттерден туатын талапшыл, еңбек сүйгіш, ізгілікті, мейірім шапағатшы, рахымды, қанағатшыл, тұла бойы тұнған ар менен ұят, намыс, пенделіктен толығымен қол үзген имандылық жолындағы адал әрі абзал азамат. Абай адамгершілікті, әділеттілікті ең басты әрі негізгі моральді тұрғыдан принцип ретінде өзіндік поэзиялық туындыларында да, қарасөздерінде де әрдайым атап, сөз етіп отырды. Білім - ғылымды уағыздаған ағартушы ақын ақыл менен білімді аса жоғары бағалайды. Қандай дүние болмасын ақыл - ол таразы, дүниенің қыр-сырын танып біліп, меңгеруде ақылдың мүмкіндігі шексіз әрі мол деп санайды.

«Толық адам» негізі сопылық ілімнің адамгершілік тұрғысынан туындайтын «камили инсани» деп аталатын ар ілімімен ұштасып жатқан қасиетті рухани құбылыс болатын-ды. М.Әуезов «толық адам» терминін өзі жасаған алмағайып заманда бір жағынан сопылық хал ілімінен шығатын «камили инсани» яғни мағынасы кемелденген адам танымымен, Шәкәрім тілімен айтқанда, ар ғылымымен сабақтасатындығын, өзіндік қалай бар сол қалпында, яғни Абайдың өзі қолданған нұсқасымен атай алмады. Жалпы толық адам термині абайтану саласында 1963 жылдың бастау алып, ғылыми қолданысқа түсе бастады. М.Әуезов өзіндік ғылыми шығармашылық зерттеулерінде Абайдың адамгершілік мұраттарының негізіне айналған күрделі ұғым мен танымнан тұратын толық адам мәселесі елеусіз қалыпта көркемдік тәсілдермен беріліп отырады.

Бүгінгі уақыт, қоғам, сөздің шыны керек, адамдар арасындағы адамгершілік пен мейірбандықтың азайып бара жатқан кезі болып көрінеді. Ақша, дәулет, байлық билеп бара жатқан заманның соншалықты қатігезденіп бара жатқандығын қазіргі таңда көкірегі ояу әрбір адам баласы сезінеді. Әсіресе, эне міне деп кешеге дейін коммунистік идеологияның құрсауында болып, әб сәтте мол байлықты иеленіп шыға келген қоғамның бір бөлігі қазіргі уақытта өздерін жер бетіндегі құдай санайды десек артық емес. Ал ащы шындығы халықтың көптеген бөлігі қара сумен күн көріп, тақыр кедейленіп барады. Міне осыдан болар қоғамдағы қайшылықтардың туындап жатуы. Әрине осындай күрделі кезеңде Абай адамдар арасындағы мейірбандықты жырлайды. Жалпы адам «толық адам» болғанда ғана қоғамға шын пайдасын тигізеді. Адам баласы өзінің көздеген мақсатына адал болғанда ғана ақыл - ойы ештеңеге тәуелді әрі һәм қолы тұсаулы болмайды.

Тек қана тәуелсіз, еркін ой ғана кемел істерге жол бастайды. Толық адамға байлық пен дәулеттің, тіпті биліктің де қерегі болмайды. Дүниенің қызықтарын, нәпсіні, басқаны ұмытып, тек қана еліне, жеріне, халқына, ұлтына қызмет етуді басты орынға қояды ойлайды, ел игілігі жолында бар күш - жігерін салады. Оның ой-өрісінің биіктігі жоғарылап жәй адамдар көре алмайтын шынға шығып, жаңаша дүниелерді ұсына алады. Міне осы кезде толығымен осы істерді қоғамның жаңаруы деп айтуға болады.

Толық адам ілімінің тағы бір темірқазығы ретінде Абай айтқан үш сүю - иманигүлді ұсынғанымыз артық етпес. Мұның түпкі мән, мақсаты неде? Белгілі абайтанушы М.Мырзахметұлының ғылыми тұжырымына зер салып көрелік. Ғалымның айтуынша:

Махаббатпен жаратқан адамзатты,

Сен де сүй Алланы жаннан тәтті, - деп, жаратушы түп иесін пендесінің махаббатпен сүюі қажет деуі - бірінші сүюі.

Екінші сүю - «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп».

Үшінші сүю - «Және сүй хақ жолы деп әділетті».

Әйгілі абайтанушы М.Әуезовтің өзі «Абайдың діні - адамгершіліктің, ақылдың діні» деп жанамалай айтқан. Бұл тұста, Абай ешқандай түсіндіруді қажет етпей, бірінші сүюдің негізгі мақсатын дәл әрі нақты айтып тұрған жоқ па?! Адамзатты махаббатпен жаратқан жаннан тәтті Алланы сен де сүй дейді. Себебі Алла - мұсылмандық жолға жетелуші, әрі хақ.

Абайдың екінші сүюі - «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп» бұл сөздер бізге бірден бір анық дүниені, яғни бауырмашыл болуды мақсат етеді. Бәріміз білетіндей Қазақстан қазір көп ұлтты мемлекет, көп ұлттың өкілдері осы жерде туып-өсіп, нәр алып, өмір сүруін жалғастыруда. Сол себепті бұл Абайдың екінші сүюіндегі өрелі ұстаным бізден бастау алып тұрғанын көрсетеді. Тәуелсіздігіміздің алғашқы күрделі кезеңдерінде еліміздің, халқымыздың ірге тасы шайқатылмай, берік шығуының өзі Абай ілімінің жасампаздығының белгісі деуіміз артықтық етпес.

Ал Абайдың үшінші сүюі - «Және сүй хақ жолы деп әділетті» деуі - адамдықты, әділдікті жақтаған ой-толғамының биіктігі. Абай жырлаған «жүрек жылуы» бірден бір осы әділет, шапағат, мейірім, адамдықтан бастау алады. Ақын өлеңдерінде, ғақлия қара сөздерінде жырланғын адамдық пен әділеттіліктің күрделі мәселелерінің барлығы «кемел адамға» қол жеткізу жолындағы алғышарттары болып табылады.

Зерттеу әдістері

Мақаланың зерттеу объектісіне сәйкес тарихи, әдеби - шығармашылық, құрылымдық сипаттамалық, герменевтикалық, психоаналитикалық, кешенді көркемдік талдау әдіс - тәсілдері ғылыми басшылыққа алынды.

Теориялық талдау

Абайдың «толық адам ілімін» шығыстық рухани даму жүйесімен сабақтастырсақ, дүниежүзілік ой-өркениетінің дамуымен жүйелі түрде синтез жасасақ жандандыруға болары сөзсіз. Ол үшін ең бастысы әрі маңыздысы - адам және оның ішкі әлемі, отбасылық ұрпақ тәрбиесі, ұлттық салт-дәстүрді жаңғырту. Өйткені, жаңа постиндустриалды өркениетте бірінші орынға адам факторы мен рухани сана қойылуы керек. Бұл дегеніміз бір сөзбен айтқанда - Абайға сүйену. Толық адам - рухану кемелденіп, жаңғырудың шыңы, өзінің рухани болмысын танып білуі. Өзін-өзі тану дегеніміз өзін өзі білу емес. Абайдың «Ақыл мен жан-мен өзім, тән меніңкі» дегенін біліп, біз өзімізді бірден жан ретінде тани алмаймыз. Өзін білу менен тану, екеуі мүлдем екі бөлек, аралары жер мен көктей тым алыс. Білу деп тек хабар, ақпарат десек, тану деп сол ақпарат пен хабарды бойға сіңіріп сезіну, түйсігіміз арқылы ұдайы бір қасиетке айналдыру. Өзінің өзіндік жан екенін тану дегеніміз- өзіндік жан екендігін барынша сезініп, рухани, кемел қасиет алып, жаңаша іс-әрекет ету деген сөз, яғни адамның толығымен өзеріске ұшырауы.

Толық адамның басты қасиеті - осы фәнидегі өмірге байланып қалмай, оның аяғымызды байлайтын ықпалынан өз жолымызды тауып шығуында. Ондай адамдар рух пен материяны барынша ажырата біледі, жанның тәннен бөлек екенін түсініп, жанның ықпалдасуымен өмір сүреді.

Толық адамның міндеті - Алла тағалаға сыйластық, сүйіспеншілікпен берілу арқылы өзін-өзі танып, рухани әлемге оралу. Абай сипаттаған өмірдің бұл түпкі мақсат, міндеті ойшылдың «Сен де сүй Ол Алланы жаннан тәтті» делінген қағидасы бойынша орындалады. Осылайша рухани әлемде әрбір жанның Абсолютпен түрлі қарым-қатынасы орнығады. Бұлар - өте жиі кездесе бермейтін жоғары санаттағы рухани кемел адамдар. Оларды Абай сөзсіз «толық адам» деп атаған. Мұндай жоғары саты деңгейлеріне жеткен адамдар діни тұрғыдағы конфессиялардың ықпалынан шығып, толығымен рухани еркіндік, бостандық алғандар, немесе Абай айтқандай: «діннің хақ мағрифатына қол жеткізгендер».

Нәтижелер мен талқылау

Бір сөзбен айтқанда хәкім Абайдың армандап қол жеткізгісі келген толық адамы ғылыммен біліммен және дінмен сабақтаса дамып жетілген адам. Себебі, Діннің, ғылымның, білімнің даму барысындағы басты тұлға - ол тек адамның жалғыз өзі. Ешбір дүние адамның қатысуынсыз дамымақ түгілі қалыптаспайды да. Қоғамсыз адамды, адамды қоғамсыз елестету мүмкін емес. Осы тұрғыда қоғамның басты тірегі - ол адам.

Алайда, Абай үшін дүниенің басты құндылығы жәй адам емес, қайта керісінше кемеліне жеткен адам. Адамзат баласының өркениетінде рухани тұрғыда ізгілікті қасиеттерді - иман, білім, ғылым, өнер, тәрбие, тапқырлық, жомарттылық, адамгершілік, мейірбандылық құндылықтарды бойына сіңіріп жетілдірген адам - Абайды зерттеп, зерделеп, көрсеткен «толық адам» ілімі. Бірден бір қазақ халқының ұлттық санасын терең ұйқыдан оятып, рухани жаңғырту жолындағы қазақ халқының рухани жаршысы осы - «толық адам» ілімі болып табылады. Абайдың өнегесінің құны ғасыр алмасқан сайын артпаса, еш кемімейді. Ол барлығына түсінікті, жеңіл әрі барша адамзат баласына ортақ. Оның қара өлең болып өрілген, қара сөз болып төгілген әсем, көрнекті ойлары қазіргі таңға дейін өмірде бағыт бағдар көрсететін негіз болып келеді. Ұлтының, халқының келешегі үшін алаңдап, қам жеген ұлы ойшыл, барша жұртты мейірім-шапағат пен махаббатқа үндеді. Ақынның осындай адамгершілік қағидаттары еліміздің келешек ұрпағы үшін аса маңызды.

Қорытынды

Әрине, шынайы танып, түп тамырына терең бойлаған адамға Абайдың «толық адам» жайындағы зерделі ілімі ешқашан ескірмек емес. Қазіргі заманның талаптарына сай қайта зерттеліп, зерделенуі және де бүгінгі таңның ұрпақтарына жетімді түрде насихатталып, бірден-бір түсіндірілуі қажетті деп білеміз.

Мемлекет басшысы Қасым Жомарт Кемелұлы бұл жайында «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласында тұрақты әрі нақты міндеттер қойып: «Біз Абайдың «толық адам» тұжырымын қайта зерделеуіміз қажет. Бұл тұста зерттеуші ғалымдарымыз тың зерттеулерді қолға алуы тиіс. «Толық адам» концепциясы, растап келгенде, өміріміздің кез келген саласының, мемлекетті басқару және білім жүйесінің, бизнес пен отбасы институттарының басты тұғырына бірден-бір айналуы керек деп есептеймін», деген болатын.

Қазіргі сәтте біз не себепті Абайдың «толық адам» іліміне ден қойып отырмыз? Қанша дегенмен үстем идеологиялы кеңістік кезең, тұйық оқшауланған қоғам болды. Қазіргі уақыттың ерекшелігі - бәрімізге мәлім жаһандану үдерісі өте қарқынды түрде жүріп жатыр. Бұл дүниенің жақсы жақтарымен қатарласа, өзге елден келіп жатқан көптеген бізге жат ағымның, теріс тұстағы идеологияның, салт-дәстүрімізді, наным-сенімдерімізді, бұзатын жағымсыз ықпалдардың саны көбейіп, күшейіп тұрғанын еш жасыра алмаймыз. Оларға қалайша төтеп беруге болады? Қалай өзіміздің ата-бабадан сақталып келе жатқан ұлттық менталитетімізді сақтаймыз? Әрине таға да Абайға жүгінуіміз керек.

Себебі осы ретте Абай ғана халықтың берік сенімі мен мықты, жігерлі рухы ғана өзін сақтап қалатынын толығымен түсінді. Ол үшін жас ұрпақты, халықты, ұлтты соған бағыттауы үшін ілім қажет деп ойлады. Абай шығыс философиясына зер сала отырып, оны өз тарапынан жаңаша толықтырып, тереңдете түсті. Алайда, Абайдың «толық адам» ілімін осы тұста ғана шектеп қоюға болмайды. Себебі Ақынның еңбектерінде, өлеңдерінде жырланған адамдақтың негізгі, маңызды мәселелерінің барлығы дерлік «толық адамға» қол жеткізудің жолы, алғышарттары болып келеді.

Сондықтан, хәкім Абайды білу, оқу, үйрену, оның ілім, тәрбиесін өзіңнің ішкі жан дүниенде қорыту, өмірде өзіндік ұстанымдарыңа айналдыру - ел болашағы болар жас ұрпақтың бірден - бір бастапқы парызы. Абай дұрыс жолдан тайдырмайды, ешқашан адастырмайды, Абай мына өмірге келгендегі мақсат міндеттеріңді дөп басып айтып, түсіндіреді. Бір сөзбен айтқанда Абай - ол біздің ұлтымыз бенен жұртымызды танып, білудің негізгі төте жолы.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мырзаметұлы М. Абай және Шығыс. Алматы. Қазақстан, 1994

2. Әл-Фараби. Философиялық трактаттары. Алматы. Ғылым, 1973
3. Әліпхан М. Адамгершілік ілімі және хәкім Абай. Алматы. Қазақ кітәбі. 2020
4. Егеубаев А. Кісілік кітабы. Алматы. Ғылым. 1998
5. Мырзахметұлы М.Әуезов және Абайтану пролемалары. Алматы. Ғылым. 1982

References liste:

1. Mirzametuli M. Abay zhane Shigis. Almaty. Kazakstan. 1994
2. Al-Farabi. Filosofiyaliq traktattari. Almaty. Gilym. 1973
3. Aliphan M. Adamgershilik ilimi zhane hakim Abay. Almaty. Kazak kitabi. 2020
4. Egeubaev A. Kisilik kitabi. Almaty. Gilym, 1998
5. Mirzahmetuli M. Auezov zhane Abaytanu prolemalari. Almaty. Gilym. 1982

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жәні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) **Бибулова Меруерт Абдисаттаровна** - филология магистр «Абайтану» ғылыми орталығының аға оқытушысы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан. 8-702-141-22-66, bibulova79@bk.ru

ЗАҢТАНУ ЮРИСПРУДЕНЦИЯ JURISPRUDENCE

MPHTI: 10.77.51

<https://orcid.org/0000-0002-8841-9871>

<https://orcid.org/0000-0002-6088-0615>

<https://orcid.org/0000-0002-8056-9744>

Сарыкулов К.Р., Абуғаева С.Б.*, Жаксыбаева А.Е.
заң ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

БЛОГЕРЛЕРДІҢ ЖАУАПКЕРШІЛІГІ ЖӘНЕ БЛОГ ЖҮРГІЗУДЕГІ ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚҚА ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛ НЫСАНДАРЫ

***Автор-корреспондент:** asb8008@mail.ru

Түйін: Мақалада блог жүргізуде орын алатын қылмыстылыққа қарсы іс-қимылдарды ұйымдастыру және күресудің құқықтық аспектілері, блогерлермен жасалатын құқық бұзушылықтар үшін жауапкершілікті құқықтық реттеу мәселелері қарастырылады. БАҚ саласының қызметі құқықтық реттелетін сала. Журналист-авторлар өзінің имиджін басшылыққа ала отырып, журналистік сұрау салып жібере алады. Егер жауап болмаса, журналист өзінің түсіндірмесін жазуға құқылы. Қарапайым азаматтарға мұндай кепілдік берілмейді. Репортерлік ақпаратты жариялау үшін алдын ала редакциялық алқамен тексеріледі. Ал, блогерлердің жазбалары, жарияланған ақпараттары репортерлік ақпараттардан ерекшеленеді. Олар эмоциялардың ықпалымен туындаған жарияланымдар әрқашан сенімді фактілерді қамтымайды. Ал, журналисттердің жарияланымдарын ақпараттың дұрыстығын, ақиқатын тексеріп, нақты дәлелдердің болуын тексеретін редакторлар бар. Оқырмандарды ресми басылымдар емес, белгілі бір адамның желілік күнделіктерін жүргізгенін бақылап, оқу қызықтырады. Оқырмандар үшін блогердің пікірі әрқашан мәлімдеме бола бермейді, бірақ ол қызықты және оқиғаларды түсіну үшін пайдалы болуы мүмкін. Қазақстанда блогердің құқықтық мәртебесін тікелей реттеу жоқ, бірақ блогерлердің құқық субъектілері ретіндегі белгілі бір әрекеттерін бақылайтын бірқатар заңдар мен нормативтік актілер бар.

Кілт сөздер: блогер, блогинг, қылмыстылық, қарсы әрекет, ғаламтор, контент, жауапкершілік, БАҚ

FTAPX: 10.77.51

<https://orcid.org/0000-0002-8841-9871>

<https://orcid.org/0000-0002-6088-0615>

<https://orcid.org/0000-0002-8056-9744>

Сарыкулов К.Р., Абуғаева С.Б.*, Жаксыбаева А.Е.
к.юрид.н., доцент, ЮКУ имени М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
старший преподаватель, ЮКУ имени М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
старший преподаватель, ЮКУ имени М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

ОТВЕТСТВЕННОСТЬ БЛОГЕРОВ И ФОРМЫ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ПРЕСТУПНОСТИ В ВЕДЕНИИ БЛОГА

***Автор-корреспондент:** asb8008@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются организационные и правовые аспекты блогинга в противодействии преступности, раскрывает проблемы правовой регламентации ответственности блогеров за нарушения законодательства. Правовое регулирование в области СМИ, кроме

обязанностей, предоставляет авторам конкретный выбор в праве соблюдения под завесам тайны финансируемый источник, руководствуясь своим имиджем; в отправке журналистского запроса, на который госорган не может не ответить. Если ответа нет, то журналист имеет право писать свое истолкование. А обычные граждане такой гарантией не поддерживаются. Репортерский препринт проверяется перед публикацией редакционной коллегией. Это одна из прописных истин. Посты блогеров отличаются по характеру информации. Они могут быть написаны на эмоциях и не всегда содержат достоверные факты. В отличие от инфлюенсеров, штатные журналисты имеют редактора, который может редижировать их работы и точно вычитывать достоверность информации. Именно это привлекает подписчиков к ведению сетевых дневников от конкретного человека, а не то, что представляют официальные издания. Мнение блогера не всегда является утверждением, но оно может быть интересным и полезным для понимания событий. Прямого регулирования правового статуса блогера в Казахстане не существует, но существует ряд законов и нормативных актов, контролирующих те или иные действия блогеров, как субъектов права.

Ключевые слова: блогер, блогинг, преступность, противодействие, интернет, контент, ответственность, СМИ.

IRSTI: 10.77.51

<https://orcid.org/0000-0002-8841-9871>

<https://orcid.org/0000-0002-6088-0615>

<https://orcid.org/0000-0002-8056-9744>

Sarykulov K.R., Abutaeva S.B.*, Zhaxybaeva A.E.

candidate of Legal Sciences, Associate Professor, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

senior lecturer, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

senior lecturer, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

THE RESPONSIBILITY OF BLOGGERS AND FORMS OF COUNTERING CRIME IN BLOGGING

***Corresponding author:** asb8008@mail.ru

Abstract. The article examines the organizational and legal aspects of blogging in combating crime, reveals the problems of legal regulation of bloggers' liability for violations of the law. Legal regulation in the field of mass media, in addition to duties, provides authors with a specific choice in the right to observe a funded source under the veil of secrecy, guided by their image; in sending a journalistic request, to which the state agency cannot fail to respond. If there is no answer, then the journalist has the right to write his own interpretation. And ordinary citizens are not supported by such a guarantee. The reporter's preprint is checked before publication by the editorial board. This is one of the truisms. Bloggers' posts differ in the nature of the information. They can be written on emotions and do not always contain reliable facts. Unlike influencers, full-time journalists have an editor who can redo their work and pinpoint the accuracy of the information. This is what attracts subscribers to keep online diaries from a specific person, and not what the official publications represent. A blogger's opinion is not always a statement, but it can be interesting and useful for understanding events. There is no direct regulation of the legal status of a blogger in Kazakhstan, but there are a number of laws and regulations that control certain actions of bloggers as subjects of law.

Key words: blogger, blogging, crime, counteraction, internet, content, responsibility, media.

Кіріспе

Қазіргі қоғамның өкілдері интернеттің белсенді пайдаланушылары және желідегі байланыс процесінің қатысушылары болып табылады: біреу тікелей веб-оқырман, ал біреу блогерлер-қоғамдық пікір көшбасшылары ретінде әрекет етеді. Аккаунт иелері өздерінің танымалдылығын арттыруға және оқырмандардың санын арттырып, қаралымды арттыруға тырысып, ең резонанстық тақырыптарды жариялау арқылы басқа атақты адамдарды басып озып, таң қалдыруда. Сонымен қатар, фотосуреттер мен

бейнежазбаларды осының бәрін түсіріп, орынсыз әрекеттер мен қылықтар жасайды. Блогерлер белгілі бір тақырыптар мен оқиғаларды талқылау үшін кең ауқымды оқырмандарды жинайды, бірақ басты мақсат – әлеуметтік медиа пайдаланушыларының жарияланымдарға көзқарастары мен реакцияларынан пайда табу үшін өз аккаунттарына тарту.

Бүгінгі таңда қылмыстылыққа қарсы іс - қимыл цифрлық ортада жүзеге асырылуы керек, өйткені ол қоғам өмірінің ажырамас бөлігіне айналды. Контент жасаушылар-бұқараға ақпарат тарату көзі, ал веб-сайт-бұл әрекетті жүзеге асыру құралы. Осыған байланысты, телекоммуникациялық желі қылмыстылыққа қарсы іс-қимыл шеңберінде негізгі міндеттерді шешуге, құқық бұзушыларды анықтауға, сондай-ақ құқыққа қайшы іс-қимылдардың алдын алуға ықпал ете алады.

Зерттеу өзектілігі мен жаңашылдығы

Қылмыстылық деңгейі мемлекеттің тұрақты дамуындағы басты кедергілердің бірі болып табылады. Ақпараттық қауіпсіздіктің төмен деңгейі экономикалық белгісіздікті арттырады, ұзақ мерзімді инвестицияларға кедергі келтіреді және заңның үстемдігі қағидатын бұзады.

Зерттеу мақсаты

Қылмыстылыққа қарсы іс-қимылдағы блогинг институтының негізгі құқықтық аспектілерін анықтау болып табылады.

Зерттеу міндеттері

блогтың жалпы түсініктері мен мәнін қарастыру, жарияланатын ақпарат арқылы веб-сайт иелерінің халыққа әсер етуінің негізгі факторларын анықтау, қылмыстылыққа қарсы тұру құралы ретінде блогтың құқықтық мәртебесінің ерекшеліктерін анықтау, желідегі жарияланым үшін жауапкершілік және блог жүргізудегі қылмыстылыққа қарсы іс-қимыл нысандарын анықтау болып табылады.

Зерттеу әдісі

Нормативтік құқықтық актілерді талдау, салыстырмалы құқықтық әдіс, деректерді жалпылау және сипаттау әдістері қолданылды.

Теориялық талдау

Блогер ұғымы - бұл блогерлік саладағы қызметті жүзеге асыратын, танымал (көп жағдайда) және жас ұрпаққа үлгі болатын тұлға. Ол қоғамдық пікірлердің көшбасшысы мен сарапшысының рөлін атқарады, мемлекеттік БАҚ-тың ресми ұстанымынан өзгеше болатын қызықты, өзекті мәселе туралы талқылауға күн тәртібін құру алады.

Блогерлік саласындағы негізгі құқықтық бұзушылықтар.

1. Қаржылық махинациялар.

Қазақстан Республикасы Кәсіпкерлік кодексінің 35-бабының 2 бөлігіне сәйкес:

Дара кәсіпкер ретінде міндетті мемлекеттік тіркеуге мынадай шарттардың біріне сай келетін жеке тұлғалар жатады:

- 1) жалдамалы жұмыскерлердің еңбегін тұрақты негізде пайдаланады;
- 2) жеке кәсіпкерліктен республикалық бюджет туралы заңда белгіленген және тиісті қаржы жылының 1 қаңтарына қолданыста болатын ең төмен жалақының 12 еселенген мөлшерінен асатын мөлшерде Қазақстан Республикасының салық заңнамасына сәйкес есептелген жылдық кірісі болады [1].

Блогерлердің басым көпшілігі осы шарттардың біріне сәйкес келетіні анық: персонал - менеджерлердің, СММ - мамандардың жалдамалы еңбегін пайдаланады және 12 ЕТЖ-дан жоғары табыс алады, бұл блогерлердің дара кәсіпкерлікті тіркеуі қажет дегенді білдіреді.

ҚР Салық кодексінің 678-бабына сәйкес салық төлеуші мынадай арнаулы салық режимдерінің біреуін:

- патент негізіндегі арнаулы салық режимін;

- оңайлатылған декларация негізіндегі арнаулы салық режимін;
- тіркелген шегерім пайдаланылатын арнаулы салық режимін;
- арнаулы мобильді қосымша пайдаланылатын арнаулы салық режимін қамтитын арнаулы салық режимдерін;
- бөлшек салықтың арнаулы салық режимін таңдай алады [2].

Егер Блогтағы жарнама негізгі табысты әкелсе, оңайлатылған декларация негізінде АСР (арнайы салық режимі) ең қолайлысы болып табылады. Бұл жағдайда блогер жарты жылдық табыстың тек 3%, сондай-ақ өзі мен жұмысшылары үшін ай сайынғы әлеуметтік төлемдерді төлеуі керек. Декларация 910.00 нысаны бойынша жарты жылдықта бір рет тапсырылады.

Арнайы микро және шағын бизнес үшін салықтан босатылғандықтан 01.01.2023 жылға дейін 3% салық төленбеді, бірақ 2023 жылдың 1 қаңтарынан бастап 3% салық төленуі керек.

2. Контентке құқық иесінің рұқсатынсыз ақпаратты тарату және жариялау.

ҚР Азаматтық кодексінің 145-бабының 2-бөлігіне сәйкес: Басқа адам бейнеленген бейнелеу туындыларын (сурет, фотосурет, кинофильм және басқалар) - бейнеленген адамның келісімімен, ал ол қайтыс болғаннан кейін оның балалары мен артында қалған жұбайының келісімімен ғана жариялауға, қайта шығаруға және таратуға жол беріледі. Егер заң құжаттарында белгіленсе, не бейнеленген адам ақы алып кескінделген болса, ондай келісім талап етілмейді [3].

Суретті пайдалануға келісім заңмен рұқсат етілген немесе суреттегі адам белгілі бір сыйақы үшін келісім берген жағдайларда талап етілмейді.

Сондай-ақ, ҚР БАҚ туралы Заңының 14-бабының 1-1-бөлігіне сәйкес:

Бұқаралық ақпарат құралдарына бұқаралық ақпарат құралдарының өнімдерін дайындау, жариялау, қайталап көрсету және тарату кезінде мынадай жағдайларда:

1) егер осы адам ойын-сауық мәдени-бұқаралық, мәдениет саласында әлеуметтік маңызы бар, спорттық-бұқаралық іс-шараларда, бейбіт жиналыстарда және өзге де жария іс-шараларда болса немесе оларға қатысса;

2) егер таратылатын ақпаратта адамның бет-бейнесі және осы адамның қызметтік жұмысымен және (немесе) жария қызметімен байланысты мәліметтер қамтылса, сондай-ақ оны адамның өзі, оның заңды өкілі немесе уәкілетті тұлға қолжетімділігі шектелмеген көздерде жарияласа;

3) егер бейнеленетін адамды пайдалану конституциялық құрылысты қорғау, қоғамдық тәртіпті, адамның құқықтары мен бостандықтарын, халықтың денсаулығы мен имандылығын сақтау мақсатында жүзеге асырылатын болса, бейнеленетін адамның келісімі талап етілмейді, - делінген [4].

Жоғарыда аталған шарттар сәйкесінше блог-платформалардың қызметіне қолданылады. Блог-платформаларда кез-келген тұлғаның құқықтары немесе қоғамдық тәртіп бұзылған жағдайда, уәкілетті мемлекеттік органға жүгіну керек, яғни ҚР Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің «Қоғамдық тәртіпке және имандылыққа қол сұғатын әкімшілік құқық бұзушылықтар» тарауындағы нормалармен реттеледі.

3. Жалған ақпаратты жариялау және мәлімдеу.

Жарияланымдарды блогерлер қасақана жеке өзінің немесе үшінші тұлғалардың мүддесі үшін баю немесе материалдық пайда алу мақсатында бопсалау арқылы жасауы да мүмкін, онда ҚР Қылмыстық кодексінің (174-бап. Әлеуметтік, ұлттық, рулық, нәсілдік, тектік-топтық немесе діни алауыздықты қоздыру, 194-бап. Қорқытып алу, 274-бап. Көрінеу жалған ақпарат тарату) баптары бойынша қылмыстық жауаптылыққа әкеп соғады.

4. Заңсыз митингілерге қатысуға шақыру.

Қазақстан Республикасында бейбіт жиналыстарды ұйымдастыру және өткізу

тәртібі туралы Заңының (5-баптың 6. бөлігінде және 14 - баптың 1. бөлігінің 2) тармағынды блогерлердің осындай акцияларды ұйымдастыруына жол бермеуі бекітілді [5].

Егер олардың мақсаттары Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысын күштеп өзгерту, Қазақстан Республикасының тұтастығын бұзу, мемлекеттің қауіпсіздігіне нұқсан келтіру, әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни, тектік-топтық және рулық алауыздықты қоздыру, Қазақстан Республикасы Конституциясының, Қазақстан Республикасының заңдары мен өзге де нормативтік құқықтық актілерінің басқа да ережелерін бұзу болып табылса, акцияларды ұйымдастыруына жол берілмейтіні Қазақстан Республикасында бейбіт жиналыстарды ұйымдастыру және өткізу тәртібі туралы Заңының 14-баптың 1 бөлігінің 1) тармағымен тыйым салынады.

Аталған Заңның 3 бабында бейбіт жиналыстарды ұйымдастыру және өткізу барысында күш қолданылмайтын сипат, заңдылық, мемлекеттік қауіпсіздікті, қоғамдық тәртіпті, денсаулық сақтауды, басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды қамтамасыз ету, қатысу еріктілігі, бейбіт жиналыстар өткізу пайдасына презумпция, тараптар жауаптылығы қағидаларын ұстануға міндетті.

Қазақстан Республикасында бейбіт жиналыстарды ұйымдастыру және өткізу тәртібін бұзған жағдайда әкімшілік (ҚР ӘҚБтК 488-бап. Қазақстан Республикасының бейбіт жиналыстарды ұйымдастыру және өткізу тәртібі туралы заңнамасын бұзу) [6] және қылмыстық (ҚР Қылмыстық кодексі 179-бап. Билікті басып алуды немесе ұстап тұруды насихаттау немесе оған жария түрде шақыру, сол сияқты билікті басып алу немесе ұстап тұру не Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысын күштеп өзгерту, 405-бап. Қоғамдық немесе діни бірлестіктің не өзге де ұйымның экстремизмді немесе терроризмді жүзеге асыруына байланысты олардың қызметіне соттың тыйым салу немесе тарату туралы шешімінен кейін олардың қызметін ұйымдастыру және оған қатысу) жауаптылық туындайды [7].

Құқық қорғау органдары кез келген құқық бұзушылықтардың жолын кесіп, ҚР заңнамасын бұзған блогерлерге заңда көзделген шараларды қабылдайтын болады.

5. Экстремизмнің таралуы.

Ғаламтор желісін пайдаланушыларды діни терроризм мен экстремизмді әлеуметтік желілер арқылы насихаттау арқылы баурап алуда. Телекоммуникациялық желілерді пайдалана отырып тарату мен насихаттап, шақыру ҚР Конституциясымен тыйым салынады және ҚР ҚК 174 – бабының 1 бөлігі бойынша – 2 жылдан 7 жылға дейін бас бостандығынан айыруға, ал ауыр зардаптар туындаған жағдайда-12 жылдан 20 жылға дейін бас бостандығынан айыруға қылмыстық жауаптылыққа әкеп соғады.

Контент авторлары: Шынайы өкінуіне байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату (ҚР ҚК 65-бабы), Татуласуға байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату (ҚР ҚК 68-бабы), Ескіру мерзімінің өтуіне байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату (ҚР ҚК 71-бабы), Айыптау үкімінің ескіру мерзімінің өтуіне байланысты жазаны өтеуден босату (ҚР ҚК 77-бабы), Рақымшылық немесе кешірім жасау актісі негізінде қылмыстық жауаптылықтан және жазадан босату (ҚР ҚК 78-бабы) бойынша қылмыстық жауаптылықтан және жазадан босатыла алмайды [7].

Блогерлерге шартты түрде соттау (ҚР ҚК 63 - бабы), жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатуу (ҚР ҚК 72-бабы), жазаның өтелмеген бөлігін неғұрлым жеңіл жаза түрімен ауыстыру не тағайындалған жаза мерзімін қысқарту (ҚР ҚК 73-бабы) не Жүкті әйелдердің және жас балалары бар әйелдердің, жас балаларын жалғыз өзі тәрбиелеп отырған еркектердің жазаны өтеуін кейінге қалдыру (ҚР ҚК 74-бабы) және Ауыр мән-жайлардың тоғысуы салдарынан жазадан босату және жазаны өтеуді кейінге қалдыру (ҚР ҚК 76-бабы) қолданылмайды.

Экстремистік қылмыстар үшін сотталғандар экстремизм мен терроризмді қаржыландыруға байланысты тұлғалар мен ұйымдардың тізіміне енгізілуі мүмкін. Бұл

жағдайда олардың қаржылары мен мүлкіне, сондай-ақ кейбір банктік операциялар жасау құқықтары уақытша шектеледі. Сондай-ақ, нотариаттық және сақтандыру қызметтерін алуға «ҚР Қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыруға (жылыстатуға) және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл туралы» Заңына сәйкес шектеулерге тап болуы мүмкін.

6. Заңсыз жарнама.

Бұл жарнамаға алкоголь, есірткі, темекі өнімдерінің жарнамасы, сондай-ақ порнография, қаржы пирамидалары, құмар ойындар және т. б. жарнамалар кіреді.

Нәтижелер мен талқылау

Осылайша, блог пен блогер қылмыстық құқық бұзушылық орны, ал блогер қылмыскерде бола алады деп айтуға болады, кейбір жағдайларда блогерлер өздерінің ықпалы және оқырмандарына жағдайларды түсіндіру мақсатында посттар, контенттер жариялау мүмкіндігіне байланысты қылмыстық құқық бұзушылықтарға қарсы тұра алатындығын да ескерген жөн.

Блог жүргізудегі қылмыстылыққа қарсы іс-қимылдың негізгі нысандары: халықты қосымша ақпараттандыру, маңызды ақпаратты кеңінен жариялау, оқиғаны немесе жағдайды жариялаудағы пікір көшбасшылығы. Блогерлер қоғамдық және әлеуметтік салада құқықтық тәртіпті сақтай отырып, өз мүдделері үшін де, құқық қорғау органдарымен бірлесіп әрекет ете алатындығы анықталды.

Осылайша, блог жүргізу бүгінде қылмыстылықпен күресудің толыққанды құралдарының бірі бола алады. Блогерлер көпшілікке ықпал етуі мүмкін, яғни олар жастар аудиториясы мен оқырмандарына құқық бұзушылықтың қоғамға қауіптілігін, оның салдарын, туындайтын жауаптылық туралы түсіндіруі керек. Сондай-ақ, блогерлер қылмыстылықпен байланысты болуы мүмкін әлеуметтік маңызды тақырыптарды, мысалы, нашақорлыққа, жезөкшелікке, уытқұмарлыққа, құмар ойындарға және т. б. қарсы дәрістер оқи алады. Блогерлер қылмыскерді іздеуге көмектесе алады, мысалы, өз парақшасында құқық қорғау органдары іздеген адамның сипаттамасын орналастыру арқылы оқырмандарынан қылмыскерден төнуі мүмкін қауіптен сақ болуға шақыру.

Блогерлер әлеуметтік желіде оқырмандарына жаман үлгі көрсетпеуі керек және оқырмандарын құқықтық тәртіпті, мәдениетті сақтауға шақыруы керек, егер керісінше жағдай орын алса, жасалған әрекеттің қоғамға қауіптілік дәрежесіне қарай әкімшілік немесе қылмыстық жауаптылыққа тартылады [8].

Қорытынды

Блог қылмыстық құқық бұзушылықтың шартты орнына айналуы мүмкін және сәйкесінше блогер қылмыскер болуы мүмкін, сонымен қатар, Цифрлық авторлар өздерінің желідегі оқырмандарына ықпалы мен жылдам, әрі ауқымды жарияланым арқылы заңдылықтың бұзылуына қарсы ісер ете алатынын ескерген жөн. Контент-мейкерлер әлеуметтік желі арқылы құқықтық тәртіпті сақтауды қолдай отырып, өз мүдделері үшін әрекет ете алады және қауіпсіздікті қамтамасыз ету жағдайында қоғамдық тәртіпті қорғау жөніндегі құқық қорғау органдарымен серіктес бола алады.

Блог жүргізу бүгінде қылмыстылықпен күресудің толыққанды құралдарының бірі бола алады. Блогерлер көпшілікке ықпал ете отырып, жастарға, оқырмандарына құқық бұзушылық заңға қайшы, қоғамға қауіпті, кінәлі, жазаланатын іс-әрекет екенін түсіндіруі керек. Сондай-ақ, желілік баспагерлер қылмыстылықпен байланысты болуы мүмкін әлеуметтік маңызды тақырыптарды жариялап, мысалы, жалпыға бірдей құқықтық сауаттылықты арттыру бойынша білім беру, нашақорлық пен жезөкшелікке қарсы іс-қимыл туралы дәрістер оқу және т. б. Сондай-ақ, еріктілер қозғалыстарының қатарына кіріп, іздеу салу бойынша әлеуметтік желіде күдіктілерді, хабар-ошарсыз кеткен адамдарды немесе қылмыстық құқық бұзушылық жасап, іздеуде жүрген адамдарды

сипаттайтын контенттерді жариялау арқылы өз оқырмандарын сақ болуды ескертеді.

Блогинг Қазақстан үшін салыстырмалы түрде жаңа ұғым болғанына қарамастан, күн сайын оның қоғамдық маңызы артып келеді. Блог индустриясының өкілдері негізгі трендтер мен жаңалықтар жасаушыларға айналады. Блог жүргізу қоғамға айтарлықтай әсер етеді және қазіргі адам өмірінің сөзсіз бір бөлігі болып отыр. Егер біз блогты заманауи ақпарат көзі тұрғысынан қарастыратын болсақ, онда мұндай дереккөзді пайдалану бүгінгі күнге дейін өте маңызды деп айтуға болады. Блогерлердің жастарға, кез келген буын өкілдеріне әсерін атап өткен жөн. Блогерліктің интеллектуалды компонентін ол толық көлемде жүзеге асырылатын дәрежеде сақтау өте маңызды. Қазақстанда блогердің құқықтық мәртебесін тікелей реттеу жоқ, бірақ құқық субъектілері ретінде онлайн-журналистердің белгілі бір әрекеттерін бақылайтын бірқатар заңдар мен нормативтік актілер бар. ҚР Бұқаралық ақпарат құралдары туралы Заңының 1-бабына сәйкес «бұқаралық ақпарат құралы – мерзімді баспасөз басылымы, теле-, радиоарна, киноқұжаттама, дыбыс-бейне жазбасы және интернет-ресурстарды қоса алғанда, бұқаралық ақпаратты мерзімді немесе үздіксіз бұқаралық таратудың басқа да нысаны» - деп көрсетілген [4].

Блог мультимедиялық инфрақұрылым ретінде құзыретті ведомствода есепке тіркеу бойынша Мемлекеттік қызмет көрсету рәсімінен өткен жағдайда ғана БАҚ алаңына теңестіріледі. Бұқаралық ақпарат құралдарының қызметін құқықтық реттеу саласындағы халықаралық шарттардың тараптары ретінде Қазақстан қатысушы ел болып табылатын ұйымдардың консервативті БАҚ пен блогосфера арасындағы айырмашылықтар ескерілуге тиіс. Мемлекет веб-кеңістіктегі рұқсат етілмеген контенттермен күресу тәсілінің тетігін пысықтап, үш жиілікті тестте көзделген шектеулерді енгізу арқылы Интернеттегі вирулентті мәлімдемелердің салдарын түзетудің тиімді құралы ретінде өзін-өзі реттеуге жәрдемдесуі керек.

Веб-сайтты толтыруды бұғаттау туралы шешім «кибер-қадағалау» ақпараттық жүйесінің жұмысына айналуы тиіс, Бас прокуратураға «цифрлық гигиенаны» жүзеге асыруды қадағалауды жүктей отырып, Интернет контенттерді електен өткізуге мүмкіндік беретін киберқауіпсіздік саласындағы автоматтандырылған аппараттық-бағдарламалық өнімге бөлінуі тиіс, мұнда әрекет етудің жеделдігі құзыретті ведомстволар мамандарының көлденең басқаруымен қамтамасыз етіледі.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік Кодексі, 2015 жылғы 29 қазандағы № 375-V ҚРЗ // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000375>
2. Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы (Салық кодексі), 2017 жылғы 25 желтоқсандағы № 120-VI ҚРЗ // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1700000120>
3. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі, 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 268-XIII // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000_#z165
4. Бұқаралық ақпарат құралдары туралы 1999 жылғы 23 шілдедегі N 451 Заңы // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z990000451_#z18
5. Қазақстан Республикасында бейбіт жиналыстарды ұйымдастыру және өткізу тәртібі туралы Қазақстан Республикасының Заңы, 2020 жылғы 25 мамырдағы № 333-VI ҚРЗ // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2000000333>
6. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Қазақстан Республикасының Кодексі 2014

жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗ //Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі // [https:// adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235/k14235_.htm](https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235/k14235_.htm)

7. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі, 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226/k14226_.htm

8. Ракишева Д.К. Организационно-правовые аспекты блогинга в противодействии преступности. Маг.дис. ...магистр национальной безопасности и военного дела. Косшы. Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан, 2023, 52 б.

Referens list:

1. Qazaqstan Respublikasynyñ Käsıperlik Kodeksı, 2015 jylǵy 29 qazandaǵy № 375-V QRZ // Qazaqstan Respublikasy normativtik qūqyqtyq aktileriniñ aqparattyq-qūqyqtyq júiesı // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000375>

2. Salyq jáne búdjette tólenetin basqa da mindetti tólemder turaly (Salyq kodeksi), 2017 jylǵy 25 jeltoqsandaǵy № 120-VI QRZ // Qazaqstan Respublikasy normativtik qūqyqtyq aktileriniñ aqparattyq-qūqyqtyq júiesı // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1700000120>

3. Qazaqstan Respublikasynyñ Azamattyq kodeksi, 1994 jylǵy 27 jeltoqsandaǵy № 268-III // Qazaqstan Respublikasy normativtik qūqyqtyq aktileriniñ aqparattyq-qūqyqtyq júiesı // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000_#z165

4. Būqaralyq aqparat qūraldary turaly 1999 jylǵy 23 şildedegı N 451 Zańy // Qazaqstan Respublikasy normativtik qūqyqtyq aktileriniñ aqparattyq-qūqyqtyq júiesı // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z990000451_#z18

5. Qazaqstan Respublikasynda beibit jinalystardy üymdastyru jáne ótkizu tǵrtıby turaly Qazaqstan Respublikasynyñ Zańy, 2020 jylǵy 25 мамыrdaǵy № 333-VI QRZ // Qazaqstan Respublikasy normativtik qūqyqtyq aktileriniñ aqparattyq-qūqyqtyq júiesı // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2000000333>

6. Äkimşilik qūqyq búzuşylyq turaly Qazaqstan Respublikasynyñ Kodeksı 2014 jylǵy 5 şildedegı № 235-V QRZ // Qazaqstan Respublikasy normativtik qūqyqtyq aktileriniñ aqparattyq-qūqyqtyq júiesı // [https:// adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235/k14235_.htm](https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235/k14235_.htm)

7. Qazaqstan Respublikasynyñ Qylmystyq kodeksi, 2014 jylǵy 3 şildedegı № 226-V QRZ // Qazaqstan Respublikasy normativtik qūqyqtyq aktileriniñ aqparattyq-qūqyqtyq júiesı // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226/k14226_.htm

8. Rakişeva D.K. Organizasionno-pravovye aspekty bloginga v protivodeistvii prestupnosti. Mag.dis. ...magistr nasionälnoi bezopasnosti i voenogo dela. Kosşy. Akademia pravoohranitelynh organov pri Generälnoi prokurature Respubliki Kazahstan, 2023, 52 b.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) Абуғаева Сапаркуль Базарбаевна - аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Заң факультеті, 87001357086; 87022302613 asb8008@mail.ru

MPHTI:10.63.01

<https://orcid.org/0000-0002-4079-0815>

<https://orcid.org/0000-0002-0894-3279>

<https://orcid.org/0000-0001-6784-1048>

Орынтаев Ж.К. *, Есенбекова П.Т., Блашева М.Т.

к.юрид.н., профессор, ЮКУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
магистр права, старший преподаватель, ЮКУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
магистр права, старший преподаватель, ЮКУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

АДАПТАЦИЯ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН К РЫНКУ ТРУДА

*Автор-корреспондент: Zhambul1971@mail.ru

Аннотация:Начало XXI века ознаменовалось технологической революцией в области роботизации промышленности и массового внедрения информационных технологий. Четвертая промышленная революция и цифровая экономика самым непосредственным образом оказали и продолжают оказывать воздействие на правовую среду в целом и трудовое право в частности.

В статье анализируются два ключевых вызова для трудового права, возникших в связи с развитием информационных технологий: изменение структуры занятости и трансформация трудового отношения в связи с возникновением новых форм занятости, приводящая к эрозии важнейших признаков трудового отношения, включая подчинение работника работодателю и контроль за осуществлением труда как процесса.

В связи с первым вызовом мы рассматриваем проблемы регулирования труда наиболее уязвимой с точки зрения изменения видов профессий категории работников — работников пенсионного и предпенсионного возраста.

По второму вызову предлагаем обсудить возможности защиты трудовых прав работающих в случае экономической зависимости лица, выполняющего работу, от лица, которое поручает выполнить эту работу, независимо от формы договора, заключенного между сторонами.

Ключевые слова. Трудовые отношения, рынок труда, трансформация труда, трудовой договор, нестабильная занятость.

FTAXP: 10.63.01

<https://orcid.org/0000-0002-4079-0815>

<https://orcid.org/0000-0002-0894-3279>

<https://orcid.org/0000-0001-6784-1048>

Орынтаев Ж.К. *, Есенбекова П.Т., Блашева М.Т.

заң ғ.к., профессор, М. Әуэзов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
құқық магистрі, аға оқытушы, М. Әуэзов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
құқық магистрі, аға оқытушы, М. Әуэзов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЕҢБЕК ЗАҢНАМАСЫНЫҢ ЕҢБЕК НАРЫҒЫНА БЕЙІМДЕЛУІ

*Автор-корреспондент: Zhambul1971@mail.ru

Түйін: XXI ғасырдың басы өнеркәсіпті роботтандыру саласындағы технологиялық революциямен және ақпараттық технологияларды жаппай енгізумен ерекшеленді. Төртінші өнеркәсіптік революция және цифрлық экономика жалпы құқықтық ортаға, атап айтқанда еңбек заңнамасына тікелей әсер етті және әлі де өзгеріс енгізуде.

Мақалада ақпараттық технологиялардың дамуына байланысты туындаған еңбек құқығының екі негізгі мәселесі талданады: жұмыспен қамту құрылымының өзгеруі және жұмыскердің жұмыс берушіге бағынуын және процесс ретінде еңбектің орындалуын бақылауды қоса алғанда еңбек

қатынастарының маңызды белгілерінің тозуына алып келетін еңбек қатынастарының жаңа нысандарының пайда болуына байланысты еңбек қатынастарының өзгеруі.

Бірінші мәселе бойынша біз жұмысшылардың ең осал санатына кіретін зейнеткерлік және зейнет жасына дейінгі жұмысшылардың кәсіп түрлерінің өзгеріске ұшырауына қатысты еңбекті реттеу мәселелерін қарастырамыз.

Екінші мәселе бойынша жұмысты орындаушы тараптар арасында жасалған шарттың нысанына қарамастан, осы жұмысты орындауды тапсыратын тұлғаның экономикалық тәуелділік жағдайында жұмыс істейтіндердің еңбек құқықтарын қорғау мүмкіндіктерін талқылаймыз.

Кілт сөздер. Еңбек қатынастары, еңбек нарығы, еңбек трансформациясы, еңбек шарты, тұрақсыз жұмыс.

IRSTI: 10.63.01

<https://orcid.org/0000-0002-4079-0815>

<https://orcid.org/0000-0002-0894-3279>

<https://orcid.org/0000-0001-6784-1048>

Oryntaev Zh.K. *, Yesenbekova P.T., Blasheva M.T.

Candidate of Juridical Sciences, Professor, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

Master of Law, Senior Lecturer, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

Master of Law, Senior Lecturer, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

ADAPTATION OF THE LABOR LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN TO THE LABOR MARKET

*Corresponding-author: Zhambul1971@mail.ru

Annotation: The article analyzes two key challenges for labor law that have arisen in connection with the development of information technology: a change in the structure of employment and the transformation of labor relations in connection with the emergence of new forms of employment, leading to the erosion of the most important signs of labor relations, including subordination of the employee to the employer and control over the implementation of labor as a process.

In connection with the first challenge, we consider the problems of labor regulation of the most vulnerable category of workers from the point of view of changing types of professions — workers of retirement and pre-retirement age.

On the second challenge, we propose to discuss the possibilities of protecting the labor rights of employees in the case of economic dependence of the person performing the work on the person who assigns to do this work.

Keywords. Labor relations, labor market, labor transformation, employment contract, unstable employment.

Введение

В основу написания статьи легли труды таких знатоков российского трудового законодательства, как Лютов Н.Л. и Драчук М.А., а также труды отечественных законодателей Кирдасиновой К.А. и Головкина М.Г.

В 2019 году Международная организация труда отметила свое столетие. Международная организация труда была основана в 1919 году в ответ на крупнейшие социальные катаклизмы, потрясшие общество в эпоху промышленной революции. Спустя более 100 лет международное и национальное право большинства стран мира все еще сталкивается с серьезными проблемами, связанными с необходимостью пересмотра его фундаментальных основ.

Как и 100 лет назад, вызовы в сфере труда тесно связаны с научно-техническим прогрессом. Промышленная революция XVIII-XIX веков обусловила формирование основ трудового права в его классической форме, включающей в себя понятие трудового договора, которое имеет характер, отличный от гражданско-правовых, регулирование

важнейших институтов трудового права, таких как рабочее время и время отдыха, заработная плата, безопасность и охрана труда и др. В ходе промышленной революции сформировалось и профсоюзное движение, что вынудило стороны социального диалога строить модели коллективного трудового права.

В индустриальную эпоху, в середине двадцатого века, не только футурологи и ученые, но также журналисты и писатели выразили обеспокоенность тем, что автоматизация производства вскоре вытеснит человека из сферы труда, и подавляющее большинство населения станет ненужным. Например, роман Курта Воннегута "механическое пианино", впервые опубликованный в 1952 году, описывает антиутопию, в которой механизированные алгоритмы предоставляют возможность войти в касту инженеров-инженеров только технически одаренным людям, в то время как подавляющее большинство населения никому не нужно и мобилизуется для дорожных работ или армии.

Однако в начале XXI века мы видим, что антиутопия середины 20 века не была реализована. Однако опасения по поводу той же угрозы все еще существуют, и следует признать, что у этого страха есть некоторые причины. Массовая ликвидация устаревших профессий в результате широкого внедрения информационных технологий в жизнь человека стала сопровождаться появлением новых видов труда, направленных на обслуживание новой технологической структуры.

Несмотря на опасения, что вскоре людей заменят роботами, оптимистичный взгляд на этот процесс проистекает из того факта, что новые профессии привлекают больше людей, чем количество людей, потерявших работу из-за технологической революции. Даже если этот оптимистичный сценарий будет реализован, изменение структуры занятости не будет безболезненным: в основном пожилые работники потеряют работу, а молодые люди получат новые технологические рабочие места. Согласно некоторым исследованиям, в ближайшем будущем более половины нынешней трудовой деятельности в мире уйдет в прошлое или кардинально изменится.

Методы исследования

Часто поднимаются вопросы о том, как изменится регулирование отношений в сфере труда в XXI веке. Этому вопросу посвящены знаменитый доклад генерального директора Международного бюро труда 2015 года "Будущее сферы труда" [2] и доклад Глобальной комиссии по вопросам будущего отрасли труда, вышедший в начале 2019 года и многочисленные научные публикации [3]. В рамках Европейского Союза в настоящее время обсуждается принятие новой крупной Рамочной директивы под названием "Об открытых и прогнозируемых условиях труда в Европейском Союзе", связанной с влиянием информационных технологий на рынок труда и изменением трудовых отношений.

В том же 2015 году Европейский фонд труда и улучшения условий жизни опубликовал обширный обзор, в котором анализируются "новые формы занятости" в Европе [4]. В этом исследовании обсуждались следующие новые формы занятости:

- совместное использование труда работников, в рамках которого группа работодателей одновременно нанимает работников и несет солидарную либо субсидиарную ответственность перед работниками;
- совместная занятость означает противоположный тип отношений, в которых один работодатель заключает трудовой договор с несколькими работниками одновременно для коллективного выполнения одной и той же работы;
- краудворкинг, краудсорсинг - при котором связь между исполнителем и заказчиком осуществляется при посредничестве онлайн-платформы;
- мобильная работа, основанная на информационно-коммуникационных технологиях.

Теоритеский анализ

Если молодые люди смогут относительно легко адаптироваться к изменениям в мире

труда, то старшему поколению такая адаптация будет крайне затруднена. Значительная часть пожилых работников и даже пожилых работников теряет «традиционную» работу и не может найти работу на «обновленном» рынке труда.

К сожалению, надо сказать, что политика нашего государства в области правового регулирования труда не учитывает эту тенденцию. Повышение пенсионного возраста заставляет пожилых работников физически поддерживать работу как можно дольше. Учитывая, что пожилым работникам гораздо труднее адаптироваться к новым профессиональным требованиям и новым профессиям, работодатели стремятся омолодить свой персонал.

Пока следует отметить, что трудовое законодательство не отвечает на вызовы, связанные с изменением профессиональной структуры рынка труда и особыми проблемами, возникающими в связи с этим у пожилых работников.

Однако, надо сказать, что есть положительные инициативы со стороны властей. Так, глава государства К.К. Токаев в Послании народу Казахстана от 1 сентября 2022 года отметил, что пенсионный возраст для женщин устанавливается до 2028 года на уровне 61 года [1].

Технологическая революция оказывает сильное влияние не только на количественные, но и на качественные характеристики занятости. С этой точки зрения важно не только то, что индивидуальные профессии уходят в прошлое, но и то, что появляются новые, также и то, что традиционные подходы к трудовым отношениям стали применяться реже.

Результаты и их обсуждение

Наибольшую озабоченность вызывает рост так называемой разовой работы (англ. - casual work) и условия с нулевым рабочим временем (англ. - zero-hours contracts), в рамках которого работодатель не обязан предоставлять работнику работу даже в минимальном объеме, а также может звонить и нанимать работника по мере необходимости и в удобное для него время. Работник в таких схемах трудовых отношений вынужден надеяться на то, что он будет работать без каких-либо гарантий, но при этом он официально не является безработным и не имеет права на пособие по безработице. Такие формы труда, лишаящие работника стабильности в трудовых отношениях и зачастую существенных трудовых гарантий, в настоящее время имеют тенденцию к значительному росту [5,102].

В нашей стране также наблюдается применение новых форм такой занятости.

Механизм определения спроса и предложения на рынке труда сложный вопрос. Так, исполнительные органы в сфере занятости в ходе формирования прогнозной потребности в рабочей силе проводят опрос среди работодателей, согласно которому работодатели должны делать прогнозы на рабочую силу на срок от 1 до 10 лет. Однако работодатели опасаются делать прогнозы на такой длительный период времени, когда они склонны к изменениям. Поэтому стремятся показать профессию, не требующую опыта и квалификации. В результате спрос на труд формируется некорректно, что приводит к увеличению числа безработных на рынке труда.

Неравномерность занятости является фактором, провоцирующим негативные тенденции во внутренней миграции и рост криминальной ситуации. Дефицит рабочей силы в северных областях Казахстана, которые являются преимущественно промышленными, негативно скажется на будущем всего народного хозяйства.

Южные регионы, в свою очередь, характеризуются избытком человеческих ресурсов, на которых не созданы рабочие места. Ранее правительство не уделяло достаточного внимания содержанию стратегических документов, направленных на экономические преобразования в проблемных зонах [6].

Кроме того, это не единственные социально-экономические показатели, отражающие неравномерное развитие страны. Регионы различаются по заработной плате,

потребительским ценам, тарифам и ряду других показателей, чувствительных к населению. В связи с указанными последствиями неравномерного развития регионов Президент Казахстана поручил решить этот вопрос.

Выводы

В идеале каждый регион должен не только покрывать свои расходы, но и получать доходы, также и реализовывать перспективные планы территориально-пространственного развития. К этому мы должны стремиться, наиболее важным ответом является обеспечение экономической активности, то есть решение проблем рынка труда, производства, предпринимательства.

После принятия Трудового кодекса Казахстана в 2015 году между общественностью и экспертами возникли споры о том, что новый правовой акт «на стороне работодателя» и защищает только его интересы. Речь идет о статье 52 Трудового кодекса, в которой работодатель может уволить работника в случае «ухудшения экономического положения организации». Это спорный вопрос, поскольку информация об экономическом положении работодателя является налоговой тайной, к которой обычный работник не имеет доступа [7].

Наши законодательные и исполнительные органы власти должны обратить внимание не только на технические аспекты влияния информационных технологий на трудовые отношения, в частности, на электронное взаимодействие работника и работодателя, документооборот, электронные трудовые книжки, но и на серьезную проблему роста нестабильности трудовых отношений при развитии новых форм занятости. Чтобы преодолеть эту негативную тенденцию, должны быть приняты программные меры, основанные на научном исследовании этой проблемы, осуществляемом юристами, социологами и экономистами.

В частности, необходимо пересмотреть решение о повышении пенсионного возраста, пересмотреть нормы об отказе в заключении трудового договора с пожилыми работниками и о запрете увольнения по инициативе работодателя. Также необходимо разработать программные и масштабные меры, направленные на адаптацию работников старшего поколения к меняющемуся миру труда (обучение новым профессиям, помощь в профориентации и т.д.), налоговое стимулирование работодателей, принимающих пожилых работников на работу на вновь появившиеся на рынке труда профессии.

Поскольку статус занятости является одним из основных вопросов трудового права, с учетом роста доли самозанятых включение их в сферу действия трудового законодательства является также важным вопросом.

Рассмотрение и прием на работу вышеуказанных предложений улучшит трудовое законодательство. Совершенствование трудового законодательства ведет к стабилизации рынка труда.

Список литературы:

1. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана от 1 сентября 2022 года «Справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество»;
2. Инициатива столетия, касающаяся будущего сферы труда. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---relconf/documents/meetingdocument/wcms_369620.pdf;
3. Работать ради лучшего будущего. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---cabinet/documents/publication/wcms_662472.pdf;
4. Доклад о человеческом развитии 2015 - Труд во имя человеческого развития. URL: <https://hdr.undp.org/system/files/documents/hdr2015reportrupdf.pdf>;
5. Лютов Н.Л. Адаптация трудового права к развитию цифровых технологий: вызовы и перспективы // Актуальные проблемы российского права, Москва, 2019 (6). С. 102;
6. Новый Казахстан. Рынок труда. URL: <https://kazpravda.kz/n/novyuy-kazahstan-rynok->

[truda/](#);

7. «Трудовой кодекс Республики Казахстан», Кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 414-V ЗРК. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000414>.

Referens list:

1. Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazahstana ot 1 sentjabrja 2022 goda «Spravedlivoe gosudarstvo. Edinaja nacija. Blagopoluchnoe obshhestvo»;

2. Inicijativastoletija,

kasajushhajasjabudushhegosferytruda. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---relconf/documents/meetingdocument/wcms_369620.pdf;

3. Rabotat' radi luchshego budushhego. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---cabinet/documents/publication/wcms_662472.pdf;

4. Doklad o chelovecheskom razvitii 2015 - Trud vo imja chelovecheskogo razvitija. URL: <https://hdr.undp.org/system/files/documents/hdr2015reportrupdf.pdf>;

5. Ljutov N.L. Adaptacija trudovogo prava k razvitiju cifrovyh tehnologij: vyzovy i perspektivy // Aktual'nye problemy rossijskogo prava, Moskva, 2019 (6). S. 102;

6. Novyj Kazahstan. Rynok truda. URL: <https://kazpravda.kz/n/novyy-kazahstan-rynok-truda/>;

7. «Trudovoj kodeks Respubliki Kazahstan», Kodeks Respubliki Kazahstan ot 23 nojabrja 2015 goda № 414-V ZRK. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000414>.

Сведения об авторе, ответственном за переписку (место работы, номер телефона, электронная почта): **Орынтаев Жамбыл Кылуетович** - кандидат юридических наук, профессор ЮКУ им. М.Ауезова, Шымкент, Казахстан, +77028765959, Zhambul1971@mail.ru.

**ЭКОНОМИКА
ЭКОНОМИКА
ECONOMY**

МРНТИ 06.51.25

<https://orcid.org/0000-0002-5503-641X>

<https://orcid.org/0000-0002-1852-094X>

Айдарова А.Б., Таубай Ж.М.

к.экон.н., профессор ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

магистрант, ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

**АНАЛИЗ ЭКСПОРТООРИЕНТИРОВАННОЙ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ
ПРОДУКЦИИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН**

Автор-корреспондент: ab_moon@mail.ru

Аннотация: Статья направлена на анализ актуальных тенденций и перспектив экспорта сельскохозяйственной продукции из Казахстана. Методы теоретического обобщения, статистического анализа и экспертной оценки используются для определения основных факторов, влияющих на экспорт аграрной продукции. Рассмотрены ключевые элементы политики по содействию экспорту включают финансовую поддержку, развитие инфраструктуры, улучшение качества продукции, подписание торговых соглашений, маркетинговые и образовательные инициативы, а также фокус на экологической устойчивости. Эти меры направлены на создание благоприятной среды для сельскохозяйственных предприятий, стимулирования производства и укрепления позиций на мировых рынках. Выводы анализа выявляют важность диверсификации продуктового портфеля, соответствия мировым стандартам и поддержки инноваций для укрепления конкурентоспособности Казахстана на мировых рынках сельскохозяйственных товаров.

Ключевые слова: экспорт, агропромышленность, экономика, меры поддержки, основные продукты сельского хозяйства, темп роста, страны- партнеры, инфраструктура.

ҒТАРХ: 06.51.25

<https://orcid.org/0000-0002-5503-641X>

<https://orcid.org/0000-0002-1852-094X>

Айдарова А.Б., Таубай Ж.М.

экономика ғ.кандидаты, профессор М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Казахстан

магистрант М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Казахстан

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЭКСПОРТҚА БАҒДАРЛАНҒАН АУЫЛ
ШАРУАШЫЛЫҒЫ ӨНІМІН ТАЛДАУ**

Автор-корреспондент: ab_moon@mail.ru

Түйін: Мақала Қазақстаннан ауылшаруашылық өнімдерінің экспортының ағымдағы үрдістері мен перспективаларын талдауға бағытталған. Ауыл шаруашылығы өнімдерінің экспортына әсер ететін негізгі факторларды анықтау үшін теориялық жалпылау, статистикалық талдау және сараптамалық бағалау әдістері қолданылады. Экспортты дамыту саясатының негізгі элементтеріне қаржылық қолдау, инфрақұрылымды дамыту, өнім сапасын жақсарту, сауда келісімдері, маркетинг және білім беру бастамалары және қоршаған ортаның тұрақтылығына назар аудару кіреді. Бұл шаралар ауылшаруашылық кәсіпорындары үшін қолайлы жағдай жасауға, өндірісті ынталандыруға және әлемдік нарықтардағы позицияларын нығайтуға бағытталған. Талдау қорытындылары Қазақстанның әлемдік ауыл шаруашылығы нарығындағы бәсекеге

қабілеттілігін нығайту үшін өнім портфелін әртараптандырудың, халықаралық стандарттарға сәйкестендірудің және инновацияларды қолдаудың маңыздылығын көрсетеді.

Кілт сөздер: экспорт, агроөнеркәсіп, экономика, қолдау шаралары, негізгі ауыл шаруашылығы өнімдері, өсу қарқыны, серіктес елдер, инфрақұрылым

IRSTI: 06.51.25

<https://orcid.org/0000-0002-5503-641X>

<https://orcid.org/0000-0002-1852-094X>

Aidarova A.B., Taubay Zh.M.

Candidate of Economic Sciences, Professor of M.Auezov SCU. Shymkent, Kazakhstan

Master student of M.Auezov SCU. Shymkent, Kazakhstan

ANALYSIS OF EXPORT-ORIENTED AGRICULTURAL PRODUCTS OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Corresponding author: ab_moon@mail.ru

Abstract: This research article is aimed at analyzing current trends and prospects for the export of agricultural products from Kazakhstan. Methods of theoretical generalization, statistical analysis and expert assessment are used to determine the main factors influencing the export of agricultural products. Key elements of export promotion policies reviewed include financial support, infrastructure development, product quality improvements, trade agreements, marketing and education initiatives, and a focus on environmental sustainability. These measures are aimed at creating a favorable environment for agricultural enterprises, stimulating production and strengthening positions in world markets. The conclusions of the analysis reveal the importance of diversifying the product portfolio, meeting international standards and supporting innovation to strengthen Kazakhstan's competitiveness in global agricultural markets.

Key words: export, agro-industry, economy, support measures, main agricultural products, growth rate, partner countries, infrastructure.

Введение

Как сказано в Послании Президента Республики Казахстан К.Ж.Токаева народу Казахстана в 2023 году «Экономический курс справедливого Казахстана», стратегическая цель Казахстана - стать одним из главных аграрных центров на Евразийском пространстве. Если мы хотим достичь этой цели, прежде всего, нам необходимо перейти к более глубокой переработке продукта[1]. Поэтому сельское хозяйство является одной из основных отраслей экономики, которая играет важную роль в обеспечении продовольственной безопасности, создании рабочих мест, а также в экспортной деятельности многих стран.

Сельское хозяйство играет ключевую роль в экономике Казахстана, предоставляя не только продовольственную безопасность для нации, но и значительный вклад в экспорт и валютные поступления. Расположенный в центре Евразии с обширными сельскохозяйственными земельными ресурсами и разнообразными климатическими условиями, Казахстан обладает огромным потенциалом для производства сельскохозяйственных товаров высокого качества.

В данной статье мы будем рассматривать актуальные тенденции и перспективы экспорта сельскохозяйственной продукции из Казахстана. Экспорт сельскохозяйственных товаров становится все более важной составляющей казахстанской экономики, и он играет ключевую роль в укреплении позиций страны на мировой арене торговли.

Сегодня Казахстан является одним из крупнейших поставщиков зерновых культур, мяса, молока, и других агропродуктов на мировых рынках. Он также становится все более известным как источник органических и экологически чистых продуктов, что делает его конкурентоспособным в контексте растущего спроса на здоровую и устойчивую

продукцию.

В нашей статье мы попытаемся разобраться в ключевых факторах, формирующих экспортный потенциал сельского хозяйства Казахстана, а также выявим вызовы, с которыми сталкиваются казахстанские производители и экспортеры. Мы также рассмотрим меры и стратегии, разрабатываемые правительством Казахстана, для поддержки и увеличения экспорта агропродукции.

Методы исследования

Методологической основой научной статьи послужили методы теоретического обобщения и анализа. Литературный обзор: Проведение анализа литературы и теоретических работ, посвященных экспорту АПК, мировым тенденциям в сельском хозяйстве и торговле сельскохозяйственной продукцией.

Теоретические модели: Формирование теоретических моделей, отражающих влияние трудовых ресурсов на экспорт АПК, выявление ключевых квалификационных характеристик трудового потенциала в аграрном секторе.

Статистический анализ данных: Использование аналитических и статистических методов для анализа отчетных данных о трудовом потенциале и объемах экспорта сельскохозяйственной продукции.

Структурный анализ: Оценка структуры экспорта АПК, выделение основных товарных позиций, рынков-партнеров и долей участия в мировой торговле.

Обработка данных: Систематизация результатов анализа и экспертных оценок.

Формирование выводов: Обобщение данных для выделения основных направлений исследований в области экспорта АПК Казахстана.

Сравнительный анализ: Анализ торговых данных для сравнения экспорта АПК Казахстана с другими странами и выявления конкурентных преимуществ.

Оценка рыночных тенденций: Использование аналитических методов для определения текущих и потенциальных тенденций в мировом рынке сельскохозяйственной продукции.

Комбинирование указанных методов исследования обеспечит комплексный анализ сельскохозяйственного экспорта Казахстана, выявление ключевых факторов влияния и определение перспектив развития в данной области.

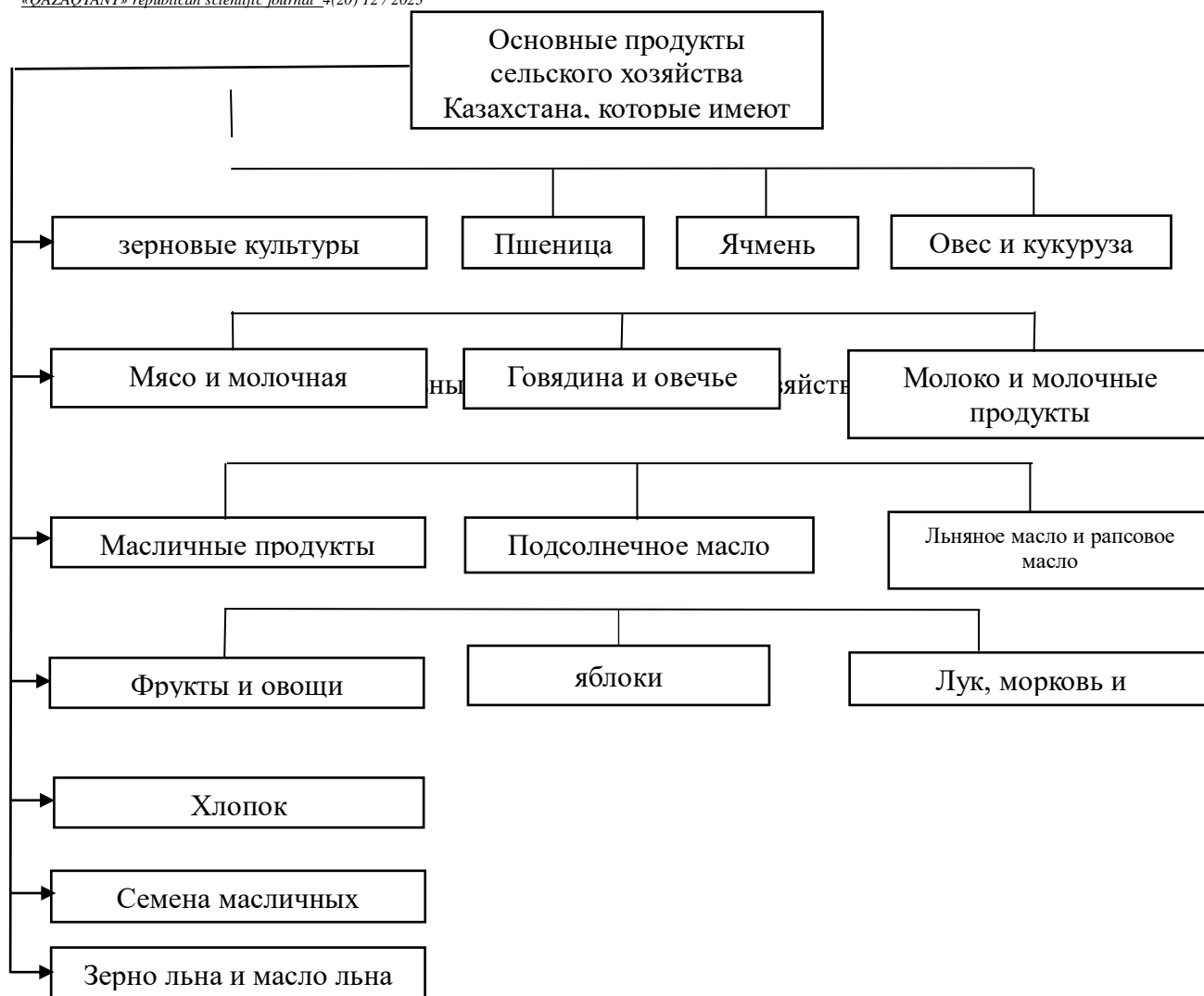
Теоретический анализ

Экспорт сельскохозяйственных товаров из Казахстана представляет собой важную составляющую экономики страны. Ниже приведены актуальные тенденции и перспективы экспорта сельскохозяйственных товаров из Казахстана:

1. Основные продукты сельского хозяйства, наиболее востребованные на мировых рынках
2. Основные страны-партнеры
3. Меры поддержки стимулирования экспорта

Казахстан является крупным производителем сельскохозяйственных продуктов, и многие из них востребованы на мировых рынках.

Как показано на рисунке 1, Казахстан известен своими качественными сортами пшеницы. Пшеница Казахстана экспортируется в различные страны, включая Россию, Турцию, Узбекистан и другие, и используется для производства хлеба и других продуктов. Ячмень также экспортируется и используется в пивоваренной промышленности. Овес и кукуруза, эти зерновые культуры также имеют свой рынок и широко используются в животноводстве и пищевой промышленности. Казахстан производит качественное мясо и экспортирует его в Россию, Китай и другие страны. Молоко и молочные продукты также являются важной частью сельскохозяйственного экспорта Казахстана[2].

Масличные культуры: подсолнечное масло Казахстана используется в пищевой промышленности и экспортируется в разные страны. Льняное масло и рапсовое масло - эти масла также имеют свой рынок на мировой арене.

Овощи и фрукты также экспортируются, преимущественно в соседние страны. Казахстан производит хлопок и экспортирует его в текстильную промышленность. Также является крупным производителем семян рапса, льна и других масличных культур, которые также экспортируются. Зерно льна и масло льна имеют важное значение для пищевой и медицинской промышленности[3].

Казахстан активно развивает сельское хозяйство и стремится укрепить свои позиции на мировых рынках сельскохозяйственной продукции. Важно отметить, что спрос на конкретные продукты может меняться со временем в зависимости от изменений в потребительских предпочтениях и мировой экономической ситуации.

Результаты и их обсуждение.

Понимание тенденций и факторов, влияющих на экспорт аграрной продукции, является критическим для разработки эффективных стратегий развития сельского хозяйства и повышения конкурентоспособности страны на мировых рынках. В 2018-2022 годах в агропромышленном комплексе Республики Казахстан произошел ряд изменений. Объем экспорта представлен в таблице 1, при этом показатели по одним направлениям снизились, а по другим наблюдается рост.

Таблица 1. Экспорт продукции РК, тонна

Название индикатора	2018	2019	2020	2021	2022	Темп роста 2018/2022, %
Все продукции АПК:	13634244,2	12266445,2	11463604,4	10821944,3	13152283	96,5
Растениеводство	10003657,5	9358408,1	8322216,4	8098601,7	9227470,4	92,2
Животноводство	95068,8	115483,5	55018,2	101906,7	74083,6	78
Переработанная сельскохозяйственная продукция	3535517,9	2792553,6	3086369,8	2621436,0	3850729	109
Доля продуктов переработки в общем объеме экспорта продукции АПК, %	36,7	33,9	39,9	37,4	42,0	114,4
Примечание: https://www.stat.gov.kz/ [4]						

В таблице 1 приведены данные об экспорте агропромышленного комплекса (АПК) Казахстана за период с 2018 по 2022 годы. В 2022 году общий объем экспорта сельскохозяйственной продукции составил 13152283 тонны, что на 3,5% ниже, чем в 2018 году. Однако если в период с 2018 по 2021 год наблюдается значительное снижение, то в 2022 году может наблюдаться рост на 21,5%. Снижение объема в 2021 году: Возможные причины - неблагоприятные климатические условия, пандемия, изменения в мировом спросе. Рост в 2022 году: Могут включать в себя улучшение погодных условий, увеличение производства качественных продуктов, активные меры по продвижению на мировых рынках. Если посмотреть данные по категориям товаров, то они снизились по сравнению с 2018 годом, но по сравнению с 2021 годом наблюдается рост и других показателей, кроме животноводства.

Экспорт продукции растениеводства снижался с 2018 по 2021 год, однако в 2022 году отмечается восстановление. Возможными причинами снижения могут быть неблагоприятные климатические условия, болезни растений, а также это может быть вызвано снижением спроса на отдельные сельскохозяйственные культуры в стране на международных рынках. Причины роста: Увеличение урожайности, внедрение современных технологий в сельское хозяйство и диверсификация выращиваемых культур.

Экспорт продукции животноводства имел колебания, с пиком в 2019 году и снижением в 2020 году. В 2022 году отмечен рост. Возможными причинами снижения в 2020 году могут быть воздействие пандемии COVID-19, проблемы с транспортировкой, а также изменения в мировом спросе на животноводческую продукцию. Восстановление рынка после воздействия пандемии, улучшение качества продукции, активное продвижение на мировых рынках являются причинами роста в 2022 году.

Экспорт переработанной продукции значительно увеличился, с пиковым значением в 2022 году. Возможными причинами роста могут быть развитие перерабатывающей промышленности, увеличение добавленной стоимости продукции, а также стратегия диверсификации экспорта.

Общая тенденция снижения экспорта продукции АПК в Казахстане была переломлена в 2022 году, в частности благодаря росту экспорта переработанной продукции. Успешность экспорта продукции АПК связана с факторами, такими как климатические условия, эффективное использование технологий, диверсификация продукции и активное участие на мировых рынках.

Среди экспортируемых товаров хотелось бы остановиться на продукции животноводства. Продукты животноводства включают в себя широкий спектр продуктов,

получаемых от разведения и ухода за животными. Эти продукты могут быть как продуктами прямого потребления, так и сырьем для дальнейшей переработки. В таблице 2 ниже представлена продукция животноводства, экспортированная с территории Казахстана в 2018-2022 годах в тоннах.

Таблица 2. Экспортируемые продукты животноводства Казахстана 2018-2022гг., тонна

Название индикатора	2018	2019	2020	2021	2022	Темп роста 2018/2022, %
Крупный рогатый скот живой	16972,6	43827,0	7504,8	42484,9	652,7	3,85
Овцы и козы живые	1642,6	11986,1	847,0	6383,1	0,0	-
Домашняя птица живая, то есть куры домашние (gallus domesticus), утки, гуси, индейки и цесарки	26,6	29,5	20,8	14,0	14,4	54,1
Мясо крупного рогатого скота, свежее или охлажденное	3659,3	2024,1	7929,9	6340,9	18270,2	увеличился в 5 раз
Баранина или козлятина свежая, охлажденная или замороженная	3 046,4	2 565,4	1 441,9	1 358,7	10 308,5	338,4
Мясо лошадей (конина), ослов, мулов или лошаков, свежее, охлажденное или мороженое	0,7	-	41,8	-	-	-
Живая рыба	262,6	25,2	17,1	40,9	17,1	6,51
Рыба свежая или охлажденная, за исключением рыбного филе	1879,1	732,7	305,2	298,8	634,9	33,8
Яйца птиц, в скорлупе, свежие, консервированные или вареные	33448,0	24977,7	11767,4	11614,8	13032,8	39
Мед натуральный	513,2	153,1	176,0	225,4	58,1	11,3
Примечание: https://www.stat.gov.kz/ [4]						

Настоящая таблица предоставляет данные по экспорту сельскохозяйственных товаров из Казахстана за период 2018-2022 годов. Анализ таблицы включает в себя изучение темпов роста, изменения в объемах экспорта по категориям, а также возможные причины колебаний в экспортных показателях.

Значительный рост в 2019 году, но в 2022 году произошло резкое снижение по сравнению с 2018 годом на 96,15%, возможно, из-за изменений в стратегии экспорта или внутренних факторов, таких как заболевания животных.

Овцы и козы живые: Рост в 2019 году, но полное отсутствие в 2022 году. Возможные причины - изменения в спросе, воздействие пандемии или изменения в стратегии экспорта.

Индекс домашней птицы также показал самый высокий показатель в 2019 году, а в 2022 году снизился, то есть составил 14,4 тонны. По сравнению с 2018 годом в 2022 году он снизился на 46,6%. Это может быть обусловлено различными факторами, такими как

изменения в спросе, конкурентная среда или проблемы в производстве.

Мясо крупного рогатого скота, значительный рост в 2022 году (в 5 раз), что может указывать на увеличение производства мяса или открытие новых рынков.

По показателям мясо баранины или козлятины, резкий скачок в 2022 году, возможно, из-за увеличения производства, увеличения спроса или новых экспортных возможностей.

Мясо лошадей, ослов, мулов или лошаков, существенное снижение в 2020 году и полное отсутствие в 2021 и 2022 годах. Возможные причины - низкий спрос или ограничения в производстве.

Повышение или снижение экспорта в различные года могут быть связаны с различными факторами, включая изменения в стратегии экспорта, внутренние факторы (заболевания животных, изменения в производстве), мировые тенденции и спрос.

Казахстан имеет ряд важных стран-партнеров в экспорте продукции сельского хозяйства (АПК), которые активно импортируют сельскохозяйственные товары из этой страны. На рисунке 2 можно увидеть страны партнеры Казахстана в экспорте АПК.

Рисунок 2. Страны партнеры Казахстана в экспорте АПК

Согласно рисунка 2, Казахстан работает в тесных отношениях с рядом стран. Например, Россия: Россия является крупным импортером казахстанских сельскохозяйственных продуктов, включая пшеницу, ячмень, овес, рапсовое масло, говядину и овечье мясо. Россия и Казахстан имеют близкие торговые и экономические отношения в сельском хозяйстве и продовольственной отрасли. Как страны-соседи и члены Евразийского экономического союза, они поддерживают разнообразные формы сотрудничества в сфере экспорта АПК.

Китай: Китай - это важный партнер для Казахстана в экспорте сельскохозяйственных товаров, особенно пшеницы, рапсового масла, мяса и молочных продуктов.

Турция: Турция активно импортирует продукцию Казахстана, такую как пшеница, мука, овес, овечье мясо и масло рапса.

Иран: Иран также является важным рынком для казахстанских сельскохозяйственных продуктов, включая зерновые культуры, мясо и молоко.

Узбекистан, Киргизия и Таджикистан: Страны Центральной Азии являются соседними и традиционными партнерами в сельскохозяйственной торговле с Казахстаном.

Европейские страны: Казахстан также экспортирует сельскохозяйственную продукцию в различные европейские страны, включая Германию, Францию и Бельгию.

СНГ: Казахстан поддерживает торговые связи с другими странами СНГ, такими как Украина, Беларусь и Молдова.

Соединенные Арабские Эмираты (ОАЭ): ОАЭ также импортируют некоторые сельскохозяйственные продукты из Казахстана.

Казахстан, благодаря своему изобильному сельскохозяйственному потенциалу и географическому положению, продолжает развивать свои торговые отношения с этими и другими странами, и сельскохозяйственный экспорт остается важной частью его экономики[5,6].

Экспорт сельскохозяйственных продуктов (АПК) играет ключевую роль в экономике Казахстана. На рисунке 3 показано ряд мер и политики, который правительство Казахстана предпринимает для стимулирования экспорта АПК и повышения конкурентоспособности на мировых рынках.

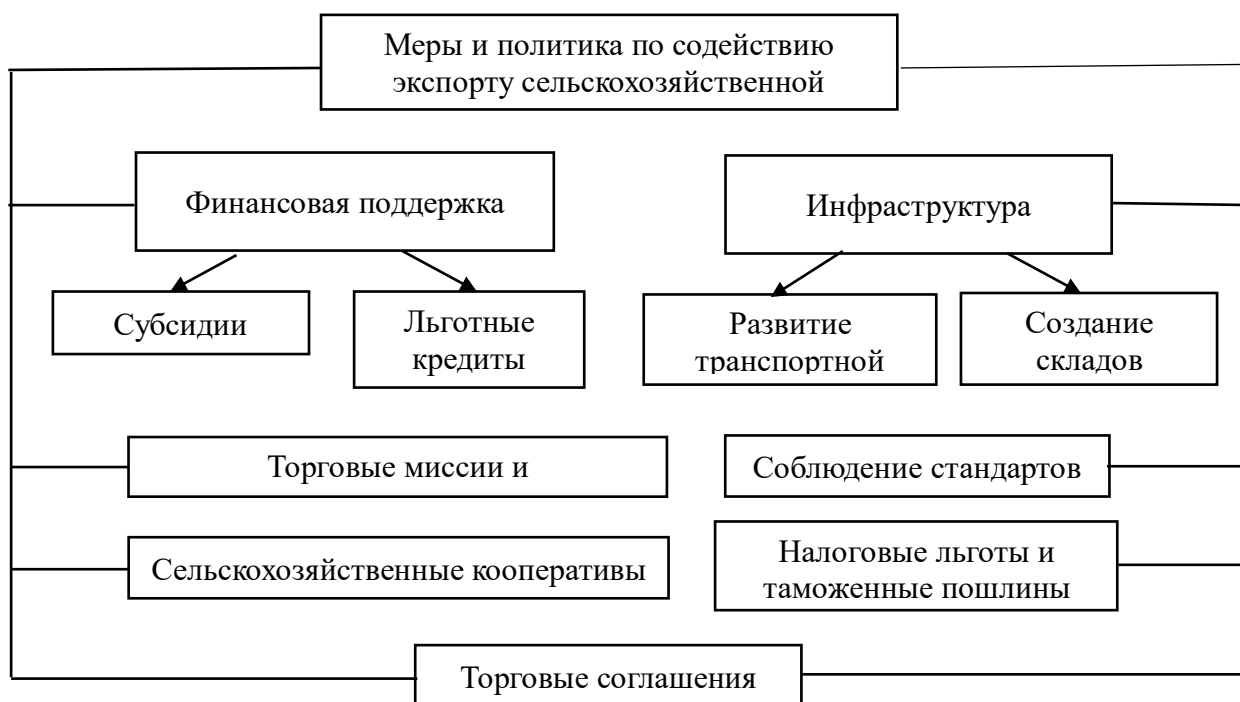

Рисунок 3. Меры правительства Казахстана по стимулированию экспорта сельскохозяйственной продукции и повышению конкурентоспособности

Правительство предоставляет субсидии сельскохозяйственным производителям и экспортерам для компенсации издержек и стимулирования экспорта. Это включает в себя поддержку налоговых и таможенных выплат, а также субсидии на топливо и удобрения.

Льготные кредиты: Финансовые институты предоставляют кредиты под низкие проценты для сельскохозяйственных предприятий, что помогает им инвестировать в современное оборудование и технологии.

Развитие транспортной сети: Инвестиции в строительство и обслуживание дорог, железных дорог и портов с целью обеспечения более эффективной доставки сельскохозяйственной продукции на мировые рынки.

Создание складов: Строительство современных складов для хранения и сохранности сельскохозяйственной продукции, что позволяет уменьшить потери и поддерживать качество товаров.

Создание миссий: Казахстан создает торговые миссии и представительства за рубежом с целью продвижения продукции и установления деловых контактов. Эти миссии помогают установить тесные связи с иностранными партнерами.

Контроль качества и безопасности: В рамках программы повышения качества продукции и ее соответствия мировым стандартам, Казахстан активно разрабатывает систему контроля качества и безопасности сельскохозяйственных продуктов.

Поддержка кооперативов: Правительство стимулирует создание и развитие сельскохозяйственных кооперативов, что способствует более эффективному маркетингу и продвижению продукции.

Снижение налоговых и таможенных барьеров: Предоставление налоговых льгот и снижение таможенных пошлин для сельскохозяйственных товаров с целью увеличения их конкурентоспособности на мировых рынках.

Участие в международных соглашениях: Казахстан активно участвует в торговых соглашениях и ассоциациях с другими странами, что способствует расширению рынков сбыта и снижению тарифных и нетарифных барьеров[7,8,9].

Все эти меры и политики совместно способствуют стимулированию экспорта сельскохозяйственной продукции из Казахстана и укреплению его позиций на мировых рынках. Экспорт АПК остается важной частью экономики Казахстана и способствует увеличению доходов сельскохозяйственных производителей и развитию страны в целом.

Выводы и заключение

Исследование текущих тенденций и перспектив экспорта сельскохозяйственных товаров из Казахстана раскрывает важные аспекты развития аграрной отрасли страны. Выводы на основе предоставленных данных и анализа позволяют сформулировать следующие ключевые заключения:

Анализ периода 2018-2022 годов выявил значительные колебания в объемах экспорта, подчеркивая влияние различных факторов на сельскохозяйственную деятельность.

Разнообразие сельскохозяйственных категорий, включая растениеводческую и животноводческую продукцию, является ключевым элементом структуры экспортного портфеля. Сдержанное изменение в объемах продаж в этих категориях может влиять на общую динамику экспорта.

Категории продукции, такие как яйца птиц и мед, представляют собой товары с высокой добавленной стоимостью. Рост в этих сегментах указывает на потенциал для увеличения прибыльности и конкурентоспособности.

Резкое изменение в объемах экспорта в определенные годы подчеркивает необходимость диверсификации продуктового портфеля. Это поможет сгладить воздействие внешних факторов на отдельные категории и обеспечит более стабильные результаты.

Акцент на эффективное управление усурсами: с учетом изменчивости рыночных условий, акцент на эффективное управление ресурсами, включая трудовые, природные и финансовые ресурсы, является ключевым аспектом для обеспечения устойчивости сельскохозяйственного сектора.

Стратегии стимулирования производства: стратегии, направленные на стимулирование производства ключевых категорий, таких как крупный рогатый скот и домашняя птица, могут способствовать укреплению позиций на мировых рынках и снижению зависимости от внешних факторов.

Инновации и технологическое развитие: инвестиции в инновационные технологии и разработка современных методов производства становятся ключевыми факторами для повышения производительности, качества и конкурентоспособности агропромышленного комплекса.

Общий вывод заключается в том, что развитие АПК Казахстана связано с эффективным управлением разнообразными элементами, включая разнообразие продукции, высокую добавленную стоимость, диверсификацию, управление ресурсами и акцент на инновации. Эти ключевые элементы формируют основу для устойчивого развития и укрепления позиций Казахстана на мировом рынке сельскохозяйственных товаров.

Список литературы

1. Послание Президента Республики Казахстан К.Ж.Токаева 1 сентября 2023 года «Экономическое направление справедливого Казахстана»
2. Умбеталиев А.Д. Экономика аграрного сектора: Учебник. Шымкент. Алем, 2014. 196 с.
3. Есиркепова А.М. Экономика сельского хозяйства. Учебник Шымкент. 2016. 302 с.
4. Статистика сельского, лесного хозяйства, охоты и рыболовства, Астана. 2022. Доступно на: <https://www.stat.gov.kz/>
5. Брянских, С.П. Экономика сельского хозяйства / С.П. Брянских. Москва. Агропромиздат, 2017. 326 с.
6. Гусаков В.Г. Приоритетные направления повышения эффективности, конкурентоспособности и устойчивости развития аграрной отрасли, Серия аграрных наук. 2018. Т. 56, № 4. С. 401-409.
7. Добрынин, В.А. Актуальные проблемы экономики АПК. Уч. пособие / В.А. Добрынин. Москва. Издательство МСХА, 2015. 280 с.
8. Ермалинская, Н.В. Экономика и организация инфраструктуры агропромышленного комплекса: курс лекций / Н. В. Ермалинская. Москва. ГГТУ, 2018. 163 с.
9. Ушачев И. Социально-экономические факторы устойчивого развития АПК// Экономист. 2006. № 4.С.85-87.

Referens list

1. Poslaniye Prezidenta Respubliki Kazakhstan K.ZH.Tokayeva 1 sentyabrya 2023 goda «Ekonomicheskoye napravleniye spravedlivogo Kazakhstana»
2. Umbetaliyev A.D. Ekonomika agrarnogo sektora: Uchebnik. Shymkent. Alem, 2014. 196 s.
3. Yesirkepova A.M. Ekonomika sel'skogo khozyaystva. Uchebnik Shymkent. 2016. 302 s.
4. Statistika sel'skogo, lesnogo khozyaystva, okhoty i rybolovstva, Astana. 2022. Dostupno na: <https://www.stat.gov.kz/>
5. Bryanskikh, S.P. Ekonomika sel'skogo khozyaystva / S.P. Bryanskikh. Moskva. Agropromizdat, 2017. 326 s.
6. Gusakov V.G. Prioritetnyye napravleniya povysheniya effektivnosti, konkurentosposobnosti i ustoychivosti razvitiya agrarnoy otrasli, Seriya agrarnykh nauk. 2018. T. 56, № 4. S. 401-409.
7. Dobrynin, V.A. Aktual'nyye problemy ekonomiki APK. Uch. posobiye / V.A. Dobrynin. Moskva. Izdatel'stvo MSKHA, 2015. 280 s.
8. Yermalinskaya, N.V. Ekonomika i organizatsiya infrastruktury agropromyshlennogo kompleksa: kurs lektsiy / N. V. Yermalinskaya. Moskva. GGTU, 2018. 163 s.
9. Ushachev I. Sotsial'no-ekonomicheskiye faktory ustoychivogo razvitiya APK// Ekonomist. 2006. № 4.S.85-87

Сведения об авторе, ответственном за переписку (место работы, номер телефона, электронная почта) **Айдарова Айна Байларовна** кандидат экономических наук, профессор ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан, 87078245940, ab_moon@mail.ru

FTAXP: 338.45:662.5

<https://orcid.org/0000-0002-0518-2398>

<https://orcid.org/0000-0002-8880-9562>

<https://orcid.org/0000-0001-6586-529X>

Бекназаров Б.Д.*, Пазилев Г.А., Садыбек Е.Қ.,

PhD докторант, аға оқытушы М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

PhD аға оқытушы М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

аға оқытушы М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАННЫҢ СЫРТҚЫ САУДА АЙНАЛЫМ ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ НӘТИЖЕЛЕРІН ТАЛДАУ

***Автор-корреспондент: baktyt.8080@mail.ru**

Түйін: Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының Сыртқы экономикалық саясатына көп көңіл бөлінеді. Себебі елдің сыртқы экономикалық саясаты бізге, былайша айтқанда, әлем біздің еліміздің әлемдік аренадағы жағдайын анықтайтынын көрсетті. Басқаша айтқанда, Сыртқы сауда саясаты Қазақстанның әлемдегі жағдайын айқындайды. Бұл өте маңызды оқиға екенін білдіреді. Елдің сыртқы экономикалық саясатын дамыту бойынша бірқатар ұсыныстар тұжырымдалды. Онда Қазақстан Республикасының Сыртқы экономикалық саясатының негізгі бағыттары көрсетілген. Осы тұрғыдан алғанда, сыртқы экономикалық саясат сыртқы әлеммен үздіксіз байланыс жағдайында жекелеген елдердің даму моделін өзгертуге мүмкіндік берді.

Осыған байланысты, бір жағынан, осы кезеңдегі Халықаралық экономикалық қатынастардың (ХЭБ) жалпы сипаттамалары мен тенденцияларын атап өту қажет, екінші жағынан - кейбір елдердің жетістіктері мен жетістіктерінің формуласын, екінші жағынан - басқа елдердің сәтсіздіктерін атап өту қажет. Қазақстанның экономикалық саясаты мемлекеттің рөлін арттыруға, экономиканы барлық деңгейде басқаруды қалпына келтіруге және нарықтық қатынастарды батыл енгізуге негізделген. Әлемдік тәжірибені ескере отырып, экономикалық реформаларды жүзеге асыру кезінде экономиканың нарықтық өзін-өзі реттеуі мен мемлекеттік қадағалаудың өркениетті механизмінің ең жақсы үйлесімі ұсынылған ережелердің маңыздылығын дәлелдейді.

Кілт сөздер: экономикалық саясат, сыртқы сауда, халықаралық экономикалық байланыстар, елдердің дамуы, табыс, тенденция, трансформация.

MPHTI: 338.45:662.5

<https://orcid.org/0000-0002-0518-2398>

<https://orcid.org/0000-0002-8880-9562>

<https://orcid.org/0000-0001-6586-529X>

Бекназаров Б.Д.*, Пазилев Г.А., Садыбек Е.Қ.,

PhD докторант, старший преподаватель, ЮКУ им.М. Ауезова. Шымкент, Казахстан

доктор PhD, старший преподаватель, ЮКУ им.М. Ауезова. Шымкент, Казахстан

старший преподаватель, ЮКУ им.М. Ауезова. Шымкент, Казахстан

АНАЛИЗ ЭКОНОМИЧЕСКИХ РЕЗУЛЬТАТОВ ВНЕШНЕТОРГОВЫХ ОТНОШЕНИЙ КАЗАХСТАНА

***Автор-корреспондент: baktyt.8080@mail.ru**

Аннотация: В настоящее время большое внимание уделяется внешнеэкономической политике Республики Казахстан. Потому что внешнеэкономическая политика страны показала нам, что мир, так сказать, определяет положение нашей страны на мировой арене. Иными словами, внешнеторговая политика определяет положение Казахстана в мире. Это значит, что это очень важное событие. Сформулирован ряд рекомендаций по развитию внешнеэкономической политики страны. Показаны основные направления внешнеэкономической политики Республики

Казахстан. С этой точки зрения внешнеэкономическая политика позволила изменить модель развития отдельных стран в условиях постоянной связи с внешним миром.

В связи с этим, с одной стороны, необходимо отметить общие характеристики и тенденции развития международных экономических отношений (МЭО) этого периода, с другой стороны, отметить формулу успехов и достижений некоторых стран, а на с другой стороны, отметить неудачи других стран.

Экономическая политика Казахстана основана на повышении роли государства, восстановлении управления экономикой на всех уровнях, смелом внедрении рыночных отношений. С учетом мирового опыта наилучшее сочетание рыночного саморегулирования экономики и цивилизованного механизма государственного надзора при реализации экономических реформ доказывает важность предлагаемых правил.

Ключевые слова: экономическая политика, внешняя торговля, международные экономические отношения, развитие стран, успех, тенденции, трансформация.

IRTSI: 338.45:662.5

<https://orcid.org/0000-0002-0518-2398>

<https://orcid.org/0000-0002-8880-9562>

<https://orcid.org/0000-0001-6586-529X>

B.D.Beknazarov.*, G. A.Pazilov., Sadybek E.K.

PhD student, senior lecturer M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

PhD doctor, senior lecturer M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

senior lecturer M.Auezov M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

ANALYSIS OF ECONOMIC RESULTS OF FOREIGN TRADE RELATIONS OF KAZAKHSTAN

*Corresponding author: bakyyt.8080@mail.ru

Abstract: At present, great attention has been paid to the foreign economic policy of the Republic of Kazakhstan. After all, the country's foreign economic policy shows the world that we, so to speak, determine our country's position on the world stage. In other words, foreign trade policy determines Kazakhstan's position in the world. This means that this is a very important event. The country's foreign economic policy has formulated a certain sequence of development recommendations. The main directions of the foreign economic policy of the Republic of Kazakhstan are outlined. From this perspective, foreign economic policy makes it possible to designate the development model of individual countries to change in the context of continuous contact with the outside world.

In this regard, it is necessary to emphasize the common characteristics and trends of international economic relations (OIE) at this stage on the one hand, and on the other hand to pay attention to the formulas and achievements of the success of some countries, as well as the failures of others.

The basis of Kazakhstan's economic policy is to increase the role of the state and restore economic management at all levels by boldly introducing market relations. In the process of implementing economic reforms, taking into account world experience, the best combination of market self-regulation of the economy and the civilized mechanism of state supervision shows the importance of the proposed provisions.

Key words: economic policy, foreign trade, international economic relations, development of countries, income, trends, transformation.

Кіріспе

Сауда саясаты негізінен әлемдік кеңістіктегі мемлекеттердің өзара қарым-қатынастар типіне жатады. Олардың ішіндегі үш негізгі бағыттарды атап өтуге болады: «Солтүстік-Оңтүстік», «Солтүстік-Солтүстік», «Оңтүстік-Оңтүстік».

«Солтүстік-Оңтүстік» жүйесінің сауда саясаты халықаралық еңбек бөлінісінің тік моделін көрсетеді, мұнда дамушы елдер ресурстардың елеулі түрлерін шетке шығарады да, техника, азық-түлік және ұзақ мерзімдік пайдаланулардағы тауарларды шеттен әкеледі.

Өзара қарым-қатынастардың мұндай моделін «Солтүстік-Солтүстік» жүйесіндегі экономикалардың өзара қатынастарының мазмұндығымен салыстырғанда, алдыңғы модельде экономикалардың өзара толықтырылуы жоқ екендігі анықталған.

Кез келген жағдайда Солтүстіктің немесе Оңтүстіктің саудасы жөнінде сөз еткенде жүзеге асырылатын саясаттың екі түрі жөнінде айтуға болады:

- сыртқы сауда саясаты жөнінде;
- халықаралық сауда саясаты жөнінде.

Сыртқы сауда саясаты дегеніміз - мемлекеттің басқа елдермен жасайтын сауда қатынастарына мақсатты түрде әсер етуі.

Халықаралық сауда саясаты - ұжымдық жекелеген елдер тобының, монополияларының, қаржылық сауда және басқа да топтардың мүдделерінің көрінісі. Сауда саясатын жүзеге асырудың әлемдік тәжірибесі 2 принципке негізделген: еркін сауда және протекционизм.

Осы шараларды іске қосудың уақытша параметрлері бойынша барлық мемлекеттер бір-бірінен өзгешеленеді, яғни бірқатар мемлекеттер өз реформаларын импорттық саясатты басқарудың қатаң курсынан; ал кейбіреулері оны толық ырықтандырудан бастайды.

Мысалы, Оңтүстік Корея, Бразилия және басқа елдер алғашқы кездері тек қана экспорттық өндіріске арналған импорттық тауарларды шеттен әкелуге жағдайлар жасады, ал экспорттық өндіріске қатысы жоқ тауарлардың импорты шектелді немесе оларға тыйым салынды.

Осылайша, көптеген елдер экспортты өңдеу дәрежесін арттыру ісін менсінбеді де, дамудың экстенсивті жолдарын таңдады (Аргентина), бұған қарағанда Бразилия өз тауарларын терең өндеуді арттыру жолы бойынша жүргізіп отырды.

Зерттеу әдістері

Зерттеу танымның диалектикалық әдісіне, ғылыми жалпылау және жіктеу әдістеріне, жүйелік және салыстырмалы талдау әдісіне негізделген.

Теориялық талдау

Әр түрлі елдердің сыртқы экономикалық саясатын зерттеу нәтижесінде мыналар анықталған, яғни дамушы әлем, әлемдік шаруашылық байланыстардың біртұтас кешенінің күрделі әлеміне – ұлттық экономикалардың тиімді түрде кіруі сияқты оңтайлы нұсқаны пайдалану жолымен жүруі тиіс.

Қазақстан Республикасының сыртқы саясаты белсенді қызметпен, тепе-теңдікке, прагматизмге ұмтылумен, сындарлы диалогқа және көпжақты ынтымақтастық бағытындағы қозғалысқа ұмтылумен сипатталады. Халықаралық аренада өзінің тарихи, геосаяси және экономикалық факторларының арқасында Қазақстан ғасырлар бойы сыртқы саясатты халықаралық ынтымақтастықтың, көрші елдермен татуласудың және аймақтық бірлік қағидатын құрметтеудің негізі ретінде жүргізді. Қазақстан басқа елдермен тең құқылы және өзара тиімді қарым-қатынас орнатуда өзекті жұмыстарды атқаруда, бұл Қазақстан бүгінгі күнге дейін дипломатиялық қарым-қатынас орнатқан көптеген шет елдермен расталды. 1991 жылы тәуелсіздік алғаннан бері біздің Республика әлемнің 130 елімен дипломатиялық қарым-қатынас орнатты. Көптеген себептер бойынша Орталық Азия мен Қазақстан қазіргі уақытта әлемдік саясатта ерекше назар аударуда. Дамудың серпінді қарқынының арқасында Қазақстан ірі трансұлттық компаниялары мен басқа да елдер тарапынан үлкен қызығушылыққа ие. Қазақстан географиялық жағынан Орталық Азиядағы ірі деңгейі ең жоғары ел болып табылады. Сонымен қатар, экономикалық даму тұрғысынан біздің еліміз аймақтағы көшбасшы болып табылады. Сонымен қатар, біздің еліміздің болашақ дамуы үшін үлкен мүмкіндіктері бар екенін есте ұстаған жөн. Бүгінгі таңда Қазақстанның сыртқы саясатының басты назарында негізінен Ресеймен, Қытаймен, Америка Құрама Штаттарымен, Еуропалық Одақпен, көршілес

Орталық Азия елдерімен және ислам әлемімен тең құқықты қатынастар орнату тұр. Осылайша, еліміздің ірі әлемдік державалар мен ТМД-ның көрші елдері арасындағы стратегиялық әріптестігі жаңа деңгейге көтерілді. [1,2 томдар, 622 бет.]

Тәжірибелік бөлім

Ғылыми зерттеудің әдіснамалық базасын экономикалық теория, халықаралық экономика және мемлекеттік басқару саласындағы іргелі теориялық және қолданбалы зерттеулер құрады. Сауда саясатының әлеуетін қалыптастыру, пайдалану және дамыту ерекшеліктері айқындалған, аумақтық ұйымдастырудың мәні, тетіктері мен факторлары, мемлекеттік реттеудің жаңа тетіктерін құрудың алғышарттары мен қағидаттары қарастырылған

Нәтижелер мен талқылау

Қазіргі уақытта Қазақстанның ғасырлар бойы туыстық, мәдени, саяси және экономикалық қатынастарда жүрген көршілес Орталық Азия елдерімен ынтымақтастығы ерекше серпін алууда. Қазақстан өңірдегі ең дамыған ел ғана емес, сонымен қатар айтарлықтай дамыған экономикаға ие және өңірдегі көршілерімен тығыз қарым-қатынас орнатуға мүдделі. Біздің еліміздің жер бетіндегі серпінді дамуы осы республикалармен дамып келе жатқан қатынастармен тығыз байланысты. [2]

Қазақстанның сыртқы саясатының басты бағыттарының бірі оның Ресеймен қарым-қатынасы болып табылады. Қазақстан жылдар бойы осы елмен тығыз қарым-қатынаста болды. Жалпы мемлекеттік шекараның ұзындығы 7591 километрді құрайды. Екі елдің президенттері мен екі елдің халықтары арасындағы тығыз байланыстардың арқасында мемлекетаралық федерация дамуда. Қазақстан мен Ресей отын-энергетика кешені, Көлік және байланыс, әскери технологиялар және Ұлттық қорғаныс өнеркәсібі саласында байланыс орнатты. Қазақстан-Ресей қатынастарының бірыңғай саласы әртүрлі екіжақты құжаттар мен келісімдерде көзделген. Екіжақты қатынастардан басқа, екі бірдей ел аймақтағы әскери, саяси және экономикалық сипаттағы көптеген аймақтық ұйымдар аясында белсенді түрде өзара әрекеттеседі. Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы, Еуразиялық экономикалық қауымдастық, Шанхай ынтымақтастық ұйымы және Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт ұйымы.[3]

Кесте - 1. Ресейдің іскерлік белсенділігінің көрсеткіштері

Көрсеткіш	Ескертпе	Кезең
Өндірістік сектордағы іскерлік белсенділік	52.6 инд. п.	янв. 2023
РМІ қызметтері саласындағы іскерлік белсенділік	48.7 инд. п.	янв. 2023
Іскерлік белсенділіктің композиттік индексі (РМІ)	49.7 инд. п.	янв. 2023

Біздің еліміз бен басқа көрші ел арасындағы қарым-қатынас қарқынды дамып келеді. Бұл Қытай Халық Республикасы. Екі ел арасындағы сауда көлемі жыл сайын өсіп келеді және экономикалық, мәдени және гуманитарлық ынтымақтастық саласындағы көптеген ірі жобалар жүзеге асырылуда. Тұрақты қарым-қатынастың арқасында екі елдің

көшбасшылары арасындағы қарым-қатынас нығая түсуде.

Кесте - 2. Қытайдың іскерлік белсенділігінің көрсеткіштері

Көрсеткіш	Ескертпе	Кезең
Өндірістік сектордағы іскерлік белсенділік	49.2 инд. п.	янв. 2023
PMI қызметтері саласындағы іскерлік белсенділік	52.9 инд. п.	янв. 2023
Іскерлік белсенділіктің композиттік индексі (PMI)	51.1 инд. п.	янв. 2023
Өндірістік емес сектордағы PMI индексі	54.4 инд. п.	янв. 2023

Қытайдағы өндірістік сектордағы іскерлік белсенділік индексі 2023 жылдың қаңтарында 49.2 инд. п. дейін өсті. Ең жоғары деңгей 54.9 инд. п., ал ең төменгі 40.3 инд. п.

2023 жылғы қаңтар-мамырда Қазақстанның сыртқы сауда айналымы 55784 млн. АҚШ долларын құрап, 2022 жылғы қаңтар-мамырмен салыстырғанда номиналды мәнде 8% көбейді, оның ішінде экспорт – 31580,6 млн. АҚШ долларын (номиналды мәнде 7,7% аз), импорт - 24203,4 млн. АҚШ долларын құрады (номиналды мәнде 38,8% көп).

Қазақстан мен Америка Құрама Штаттары арасындағы қарым-қатынас жылдан жылға нығайып келеді. Тиімді көрсеткіштер қауіпсіздік, терроризмге қарсы күрес, энергетика секторындағы қатынастарды дамыту және американдық компаниялардың Қазақстан Республикасында жоғары технологиялық және инновациялық салаларды дамытуға қатысуы болып табылады [4,6].

Кесте – 3. АҚШ - тағы іскерлік сенім индексі

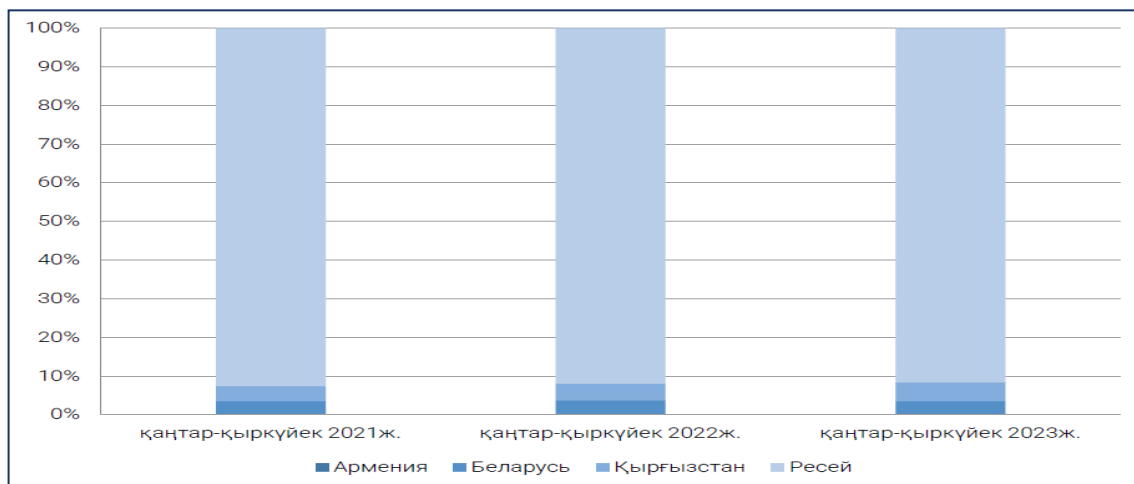
Көрсеткіш	Ескертпе	Кезең
Іскерлік сенім	47.4 инд. п.	янв. 2023
Шағын бизнестің іскерлік оптимизм индексі	101.8 инд. п.	сен. 2019

Қазақстанның сыртқы сауда көлемі 2022 жылы рекордтық жоғары деңгейге 1134,4 миллиард АҚШ долларына жетті. 2021 жылмен салыстырғанда сауда көлемі 32% - ға өсті (2020 жылмен салыстырғанда "пандемия" 55% - ға өсті),

Сауда балансының оң сальдосы 334,3 миллиард АҚШ долларын құрады. Бұл 2021 жылмен салыстырғанда 82% - ға, 2020 жылмен салыстырғанда 4 есе көп.

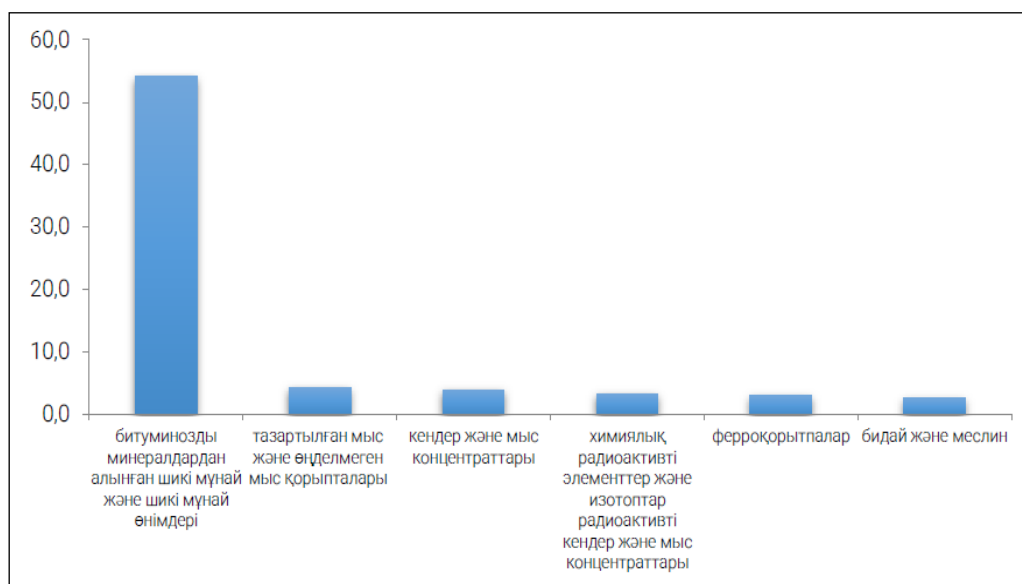
Қазақстан Республикасының ЕАЭО елдерімен сыртқы сауда айналымының жалпы көлемінде Ресей Федерациясына – 91,7%, бұдан әрі Қырғыз Республикасына – 4,8%, Беларусь Республикасына – 3,3%, Армения Республикасына – 0,2% келеді.

Кесте - 4. Қазақстан Республикасының ЕАЭО елдерімен сыртқы сауда айналымындағы үлес салмағы

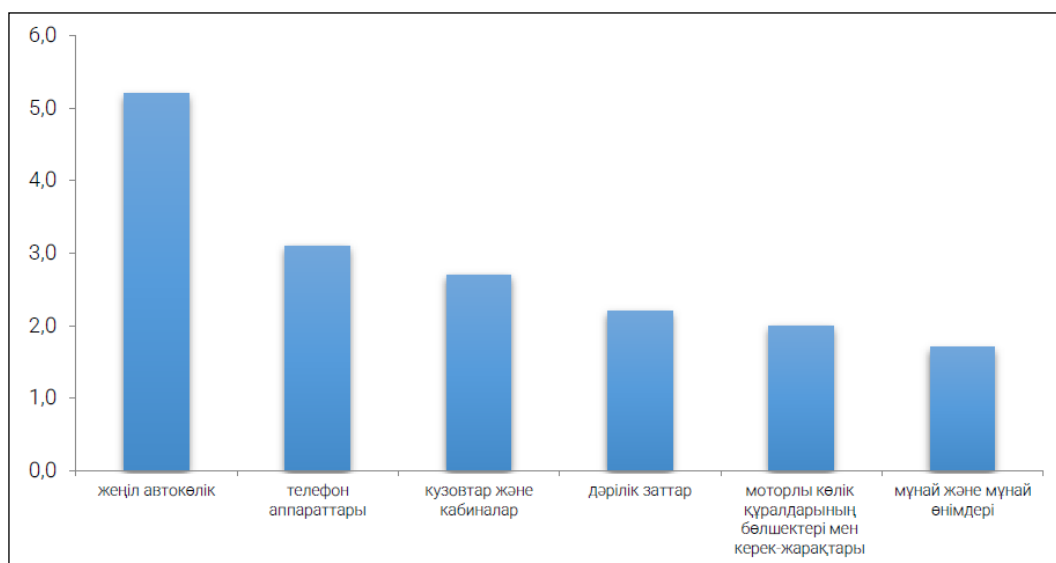
Қазақстан Республикасының экспорты бойынша тауарлардың негізгі үлес салмағы 2023 жылғы қаңтар-қыркүйекте мынадай тауарларға тиесілі: битуминозды минералдардан алынған шикі мұнай және шикі мұнай өнімдері (54,2%), тазартылған мыс және өңделмеген мыс қорытпалары (4,3%), кендер және мыс концентраттары (3,9%), химиялық радиоактивті элементтер және изотоптар радиоактивті (3,3%), ферроқорытпалар (3%), бидай және меслин (2,6%).

Кесте – 5. Қазақстаннан экспорт 57498,3 млн АҚШ доллары

Қазақстан Республикасының импорты бойынша ең көп үлес салмағы мынадай тауарларға тиесілі: жеңіл автокөлік (5,2%), телефон аппараттары (3,1%), кузовтар мен кабиналар (2,7%), дәрілік заттар (2,2%), моторлы көлік құралдарының бөлшектері мен керек-жарақтары (2%), мұнай және мұнай өнімдері (1,7%).

Кесте – 6. Қазақстанға импорт 44475 млн АҚШ доллары

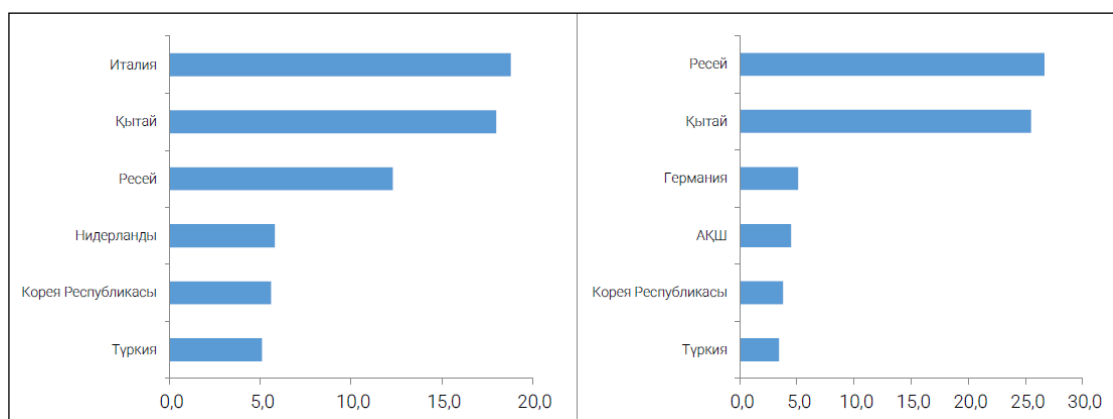

2021 жылмен салыстырғанда мұнай сатудан түскен түсім 51% - ға 46,9 млрд долларға дейін (экспорттың жалпы көлемінің 56% - ы), мыс - 15% - ға 3,7 млрд долларға дейін, феррокорытпалар-51% - ға 3,4 млрд долларға дейін, уран-95% - ға 3,4 млрд долларға дейін, мыс кені-15% - ға 51% немесе 2,4 млрд. ал жеткізілімде бидай (+37%), мұнай өнімдері (+73%), көмір (2,4 есе), мырыш (+43%), күкірт (+91%) өнімдерінің бағасы күрт өсті. Тәуелсіз емес елдерге Экспорт 45% - ға 69,1 миллиард долларға дейін өсті, ЕАЭО елдеріне экспорт 24% - ға 9,7 миллиард долларға дейін өсті, ал ТМД елдеріне экспорт (ЕАЭО-ны есептегенде) 19% - ға 5,5 миллиард долларға дейін өсті.

Осы елдердің ішінде: Италияға жеткізілім көлемі 56% -ил құрап, 13,9 млрд-қа жетті, Қытайға жеткізілім көлемі 35% - 1 құрап, 13,2 млрд-қа жетті, Ресейге жеткізілім көлемі 25% - 8 құрап, 8,8 млрд-қа жетті, Нидерландыға жеткізілім көлемі 25% -, Түркияға жеткізілім көлемі 60% - 5 құрап, 5,5 млрд-қа жетті, 4,8 миллиардқа дейін өсті. Қазақстанға Импорт алғаш рет 50 миллиард долларға жетіп, 2013 жылы 48,8 миллиард долларлық рекордты жаңартты. Географиялық тұрғыдан алғанда, ЕАЭО елдерінен импорт 0,9% - ға өсті, ал тәуелсіз емес елдерден импорт ТМД елдеріндегідей (ЕАЭО-ны қоспағанда) 41% - ға 29,2 млрд-қа дейін өсті-16% - ға 2,3 млрд-қа дейін өсті. және металдар. Жоғарыда айтылғандай, инфляция деңгейі 2023 жылдың қаңтарында 1,1% деңгейінде болды, ал бағаның өсуі жыл сайын 20,7% - ға дейін жеделдеді. Азық-түлікке келетін болсақ, нан өнімдері мен дәнді дақылдардың бағасы күрішті қоса алғанда өсуде.

Қазақстан Республикасының экспорттағы негізгі әріптес елдері: Италия (18,8%), Қытай (18%), Ресей (12,3%), Нидерланды (5,8%), Корея Республикасы (5,6%), Түркия (5,1%) болып табылады. [5]

Кесте – 7. Серіктес елдер

Жалпы, әлемдегі экономикалық өзгерістер жыл сайын күрт өсуде. Сыртқы экономикалық саясат мемлекет тарапынан толық реттелмейді, өйткені меншіктің әртүрлі нысандарындағы кәсіпкерлер мемлекеттік кәсіпорындар сияқты сыртқы серіктестермен жұмыс істейді, ал халықаралық шарттар ішкі заңнамада үстемдік етеді. Сыртқы экономикалық саясаттың негізгі тұжырымдамасы қызметтің басым салаларында отандық өндірушілерді қорғауға бағытталған дұрыс деп санаймыз, халықаралық келісімдер шеңберінен шықпайтын ескеріп ақылға қонымды қолдау болуға тиіс.

Қорытынды

Әлемдік экономика қарқыны әрдайым өзгермелі. Шаруашылық субъектілер мен мемлекеттер әлемдік нарықта өздерінің қажеттіліктеріне сай тауарларды, ресурстарды, қызметтерді мен өндіріс факторларды таба алады. Халықаралық саудамен мемлекет ешқашан байланыс үзбейді. Халықаралық қатынастардың дәстүрлі және ең жақсы дамыған түрі сыртқы сауда болып қала береді. Халықаралық экономикалық қатынастар көлемінің 80 % сыртқы сауда алып жатыр. Бастапқы нүктесі ағылшын классикалық политэкономиясынан дамыған сыртқы сауда теориясы әлемдік экономикалық ойымен бірге бірнеше эволюциялық деңгейлерден өтті. Әрбір мемлекет үшін сыртқы сауданың ролін кемсітуге қиын, Дж.Сакс ойы бойынша «Кез келген әлем мемлекетінің жетістігі сыртқы саудаға негізделеді[7]. Қандай да болсын мемлекет әлемдік экономикалық жүйеден оқшауланып, жетілген экономиканы құра алмады». Қазіргі уақытта мемлекеттің әлемдік саудаға белсенді араласуы үлкен артықшылықтармен байланысты: елдегі бар ресурстарды тиімді қолдану; әлемдік ғылым мен техника жетістіктеріне қосылу; өзінің экономикасын өте қысқа мерзімде тез, толық және жақсы қайта құру мен өз халқының қажеттіліктерін тез және жан-жақты қанағаттандыру. Сыртқы сауда айналым қатынастарының экономикалық нәтижелерін талдау күн тәртібіндегі өзекті ізденіс болып қала береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия / Бас редакторы Ә. Нысанбаев. Алматы, 1998. 1, 2 томдар- 622 бет.
2. Ұлт жоспары - Н.Назарбаевтың бес институционалдық реформасын жүзеге асырудың 100 қадамы <http://inform.kz/kaz/article/2777949>
3. Единая программа поддержки и развития бизнеса «Дорожная карта бизнеса 2020»;
4. <http://kapital.kz/>

5. <http://sputnik.kz>
6. <https://stat.gov.kz/>
7. <https://instituciones.com/download/books/1879-makroekonomika-globalnyj-podxod-saks.html> Макроэкономика: глобальный подход. Сакс Дж.Д. Учебник

Referens list:

1. Kazakhstan. Ұлттық encyclopedia / Bass editors A. Nysanbaev. Almaty. 1998. 1, 2 томдар- 622 бет.
2. Ult zhosparы - N. Nazarbayevtyn bes institutionaldyk reformasyn zhuzege asyrudyn 100 kadamy <http://inform.kz/kaz/article/2777949>
3. Unified program for business support and development “Business Road Map 2020”;
4. <http://kapital.kz/>
5. <http://sputnik.kz>
6. <https://stat.gov.kz/>
7. <https://instituciones.com/download/books/1879-makroekonomika-globalnyj-podxod-saks.html> Macroeconomics: a global approach. Sachs J.D. Textbook

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жәні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) **Бекназаров Бакыт Доктырбаевич** - «Экономика» кафедрасының, PhD докторанты, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті. Шымкент, Қазақстан. bakytt.8080@mail.ru; 87023377260

FTAXP 06.35.31

<https://orcid.org/0000-0002-9850-5036>

<https://orcid.org/0000-0002-2211-2340>

<https://orcid.org/0000-0002-9811-8909>

Атенова К.А., Ахметова С.С.*, Сатенов Б.И.

қаржы магистрі, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
экономика магистрі, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
экономика.ф.к., М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

БІЛІМ БЕРУ ҮРДІСІНДЕ БУХГАЛТЕРЛІК ЕСЕП ПӘНДЕРІН ИНТЕРАКТИВТІ БІЛІМ БЕРУДЕ КОГНИТИВТІ ОҚЫТУДЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ

*Автор корреспондент: salima.ahmetova@inbox.ru

Түйін: Мақалада когнитивті оқыту әдістері қарастырылады және оңтайлы сипатталған оқыту технологиясы когнитивті оқытуда процеске әсер ету құралы ретінде пәндерін оқыту зерттеледі. Білім берудің жаңа дағдыларын қалыптастыруда когнитивті білім беруді бухгалтерлік есеп пәндерін оқытудың тиімді жақтары мақалада баяндалады. Білім экономикасын қалыптастыру, ақпараттандыру, жаһандану, әлемдік нарықтардағы бәсекелестіктің күшеюі жағдайында білім таратудың әртүрлі құралдары сұранысқа ие, олардың ішіндегі ең маңыздысы экономикалық субъектілердің үздіксіз, үдемелі дамуға деген табиғи ұмтылысына негізделуі қажет. "Когнитивті оқыту" термині психологиядағы зерттеу бағыттарының бірін анықтайды және соңғы онжылдықта айтарлықтай ауқымға ие болған педагогикадағы ағымдардың бірі. Когнитивті оқыту саласындағы зерттеулер арнайы білім беру бағдарламалары арқылы жеке тұлғаның когнитивті қызметін жақсарту мүмкіндіктерін зерттеуге бағытталған. Бұл зерттеулер әлі жеткілікті дамымағанымен, іс жүзінде олар үнемі айтады мақсаты когнитивті даму болып табылатын білім беру әдістерін дамытудың маңыздылығы. Бұл педагогикадағы бағыт, көптеген жылдар бойы шектеулі, негізінен арнайы білім беру (интеллектуалды шектеулері бар балаларға арналған), одан әрі, дәлірек айтқанда, оқуда қиындықтары бар адамдарға көмектесуге тырысқаннан бері, мектеп және кәсіптік білім берудің барлық кешенін қамтыды.

Кілт сөздер: бухгалтерлік есеп, білім беру, интерактивті оқыту, когнитивті, оқу үрдісі, педагогика, басқару

МРНТИ: 06.35.31

<https://orcid.org/0000-0002-9850-5036>

<https://orcid.org/0000-0002-2211-2340>

<https://orcid.org/0000-0002-9811-8909>

Атенова К.А., Ахметова С.С.*, Сатенов Б.И.

магистр финансов, старший преподаватель ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
магистр экономики, старший преподаватель ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан,
к.экон.н., доцент ЮКУ им.М.Ауэзова, Шымкент. Казахстан

ВОЗМОЖНОСТИ КОГНИТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ В ИНТЕРАКТИВНОМ ОБРАЗОВАНИИ ПРЕДМЕТОВ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

*Автор корреспондент: salima.ahmetova@inbox.ru

Аннотация: В статье рассматриваются методы когнитивного обучения, а оптимально описываемая технология обучения изучается преподавание предметов как средство воздействия на процесс в когнитивном обучении. В статье излагаются эффективные стороны преподавания дисциплин бухгалтерского учета когнитивного образования в формировании новых образовательных навыков. В условиях формирования экономики знаний, информатизации,

глобализации, усиления конкуренции на мировых рынках востребованы различные средства распространения знаний, важнейшие из которых должны основываться на естественном стремлении экономических субъектов к непрерывному, поступательному развитию. Термин «когнитивное обучение» определяет одно из направлений исследований в психологии и является одним из направлений в педагогике, которое за последнее десятилетие приобрело значительный размах. Исследования в области когнитивного обучения направлены на изучение возможностей улучшения когнитивных функций человека с помощью специальных образовательных программ. Хотя эти исследования еще недостаточно развиты, на практике они постоянно говорят о важности разработки образовательных методов, целью которых является когнитивное развитие. Это направление в педагогике, которое в течение многих лет охватывало весь комплекс школьного и профессионального образования с тех пор, как ограниченное, в основном специальное образование (предназначенное для детей с интеллектуальными ограничениями) пыталось помочь людям с дальнейшими, точнее, трудностями в обучении.

Ключевые слова: Бухгалтерский учет, образование, интерактивное обучение, когнитивные, учебные процессы, педагогика, управление

IRSTI:06.35.31

<https://orcid.org/0000-0002-9850-5036>

<https://orcid.org/0000-0002-2211-2340>

<https://orcid.org/0000-0002-9811-8909>

Atenova K.A., Akhmetova S.S., Satenov B.I.

Master of Economic, senior lecturer M.Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan

Master of Finance, senior lecturer M. Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan

Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, M.Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan

METHODOLOGICAL ASPECTS OF THE CLASSIFICATION OF BENCHMARKING IN ACCOUNTING

Corresponding author: salima.ahmetova@inbox.ru

Abstract: The article examines the methods of cognitive learning, and the optimally described learning technology studies the teaching of subjects as a means of influencing the process in cognitive learning. The article describes the effective aspects of teaching accounting disciplines of cognitive education in the formation of new educational skills. In the context of the formation of the knowledge economy, informatization, globalization, and increased competition in world markets, various means of knowledge dissemination are in demand, the most important of which should be based on the natural desire of economic entities for continuous, progressive development. The term "cognitive learning" defines one of the areas of research in psychology and is one of the areas in pedagogy that has gained significant momentum over the past decade. Research in the field of cognitive learning is aimed at exploring the possibilities of improving human cognitive functions through special educational programs. Although these studies are still underdeveloped, in practice they constantly talk about the importance of developing educational methods aimed at cognitive development. This is a field in pedagogy that has covered the entire range of school and vocational education for many years since limited, mainly special education (designed for children with intellectual disabilities) tried to help people with further, more precisely, learning difficulties.

Keywords: Accounting, education, interactive learning, cognitive, educational process, pedagogy, management

Kіріспе

Зерттеудің өзектілігі Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартына сәйкес білім беру мазмұнын жаңарту когнитивті оқыту тұрғысын қолданып, болашақ география мұғалімдерінің пәндік және пәнаралық құзыреттіліктерін қалыптастырудың ғылыми ізденісін жандандыруға әкелді. Орын алған өзгерістерді түсіну құзыреттілік тәсіл негізінде ЖОО-да инновациялық білім беру процесін құру стратегиясы

мен тактикасын анықтауға көмектеседі, бұл студенттердің кәсіби қызмет саласындағы мәселелерді өз бетінше шешу қабілетін дамыту контекстінде білім беру мақсаттарын қоюды қамтиды; субъект-субъектінің өзара іс-қимылын дамытуға бағытталған жеке білім беру бағыты немесе жеке даму траекториясы негізінде білім беру процесін ұйымдастыру, студенттерге бағытталған білім беру парадигмасы жағдайында болашақ кәсіби қызметтің танымдық, коммуникативтік, ұйымдастырушылық, адамгершілік және басқа да мәселелерін өз бетінше шешу тәжірибесін қалыптастыру үшін жағдай жасау.

Университеттік білім беру субъектілерінің өзара әрекеттесуінің мазмұны мен формалары уақыт өте келе өзгереді. Болып жатқан өзгерістерді түсіну табысты, тиімді өзара әрекеттесуді құру стратегиясы мен тактикасын анықтауға көмектеседі. Осыған байланысты білім беру жүйесінің әртүрлі деңгейлеріндегі субъект-субъектілік өзара әрекеттесу проблемасына қазіргі заманғы көзқарастардың даму тенденциялары мен перспективаларын ғылыми-теориялық талдауды және бағалауды қамтитын арнайы зерттеулерге қажеттілік қалыптасады.

Зерттеудің мақсаты. Қазіргі талаптарға сай білім беру бағдарламасы мамандықты дайындауға негізгі талаптар мен ережелерді белгілейді. 6B04130 Есеп және аудит білім беру бағдарламасының мақсаты университеттің миссиясына сәйкес және білімі үздік әлемдік тәжірибелерге сай келетін, кәсіпкерлік дағдыларды игерген, үш тілді еркін меңгерген, тұжырымдамалық, аналитикалық және логикалық ойлауға қабілетті, кәсіби қызметке шығармашылықпен қарайтын, ұлттық және интернационалдық ұжымда жұмыс істеуге қабілетті, өмір бойы оқу стратегиясын қолдайтын еліміздің зияткерлік элитасын дайындауға бағытталған. Осыған орай білім беру бағдарламасында шешуші және кәсіби құзіреттіліктер қарастырылады. Шешуші құзіреттілік тіл білімі, іргелі математикалық, жаратылыстану-ғылыми және техникалық дайындық, компьютерлік және әлеуметтік дайындықты, экономикалық, басқарушылық және кәсіпкерлік дайындауды, мәдени дайындау және қосымша құзіреттілікті қамтиды. Кәсіби құзіреттіліктерді толық қалыптастыру үшін жағдай жасайтын білім беру әдістерін пайдалануды зерттеу мен негіздеу болып табылады.

Зерттеу әдістері. Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізі білім жүйесін құру және іске асыру мәселелері бойынша отандық және шетелдік авторлардың іргелі және қолданбалы жұмыстарының тұжырымдамалық ережелері болып табылады.

Ғылыми жаңалығы. Білім берудің тиімділігін арттыру мақсатында, кәсіби құзіреттіліктерге қол жеткізу мақсатында, білім беруде когнитивті оқытудың қажеттілігін «Есеп және аудит» мамандығы студенттері үшін оқыту нәтижесіне қол жеткізу құралы ретінде тиімділігін арттыру.

Қазіргі саяси-экономикалық өзгерістер мен экономикалық дағдарыстың салдары бүкіл елдің өміріне әсер етпей қоймайды. Білім беруді дамыту ұлттық саясаттың маңызды бөлігі болғандықтан, ол соңғы жылдары, тіпті ондаған жылдар ішінде көптеген елеулі өзгерістерге ұшырады. Белгілі бір білім салаларында мамандарды дайындау қажеттілігі артып келеді. Елге тек білімді ғана емес, сыни тұрғыдан ойлайтын мамандар қажет.

Заманауи ақпарат ағынына және ол жүктеген шарттарға бейімделуге дайын болыңыз. Танымдық білім оқу-тәрбие үрдісін дамытудың жаңа тасымалдаушысы болып, қоғам мен елге қатысты кейбір негізгі мәселелерді шеше алады.

Лоарер Э. және Юто М. атап көрсеткендей, когнитивтік оқыту қазіргі кездегі жаңа қызығушылық негізінен оқыту мен білім беру жүйесіндегі дағдарысқа байланысты. Бұл дағдарыстан шығудың ықтимал жолы ретінде танымдық тренингті тануға екі маңызды факт анық ықпал етеді: бір жағынан, педагогика позициясының күшеюі, екінші жағынан, когнитивтік психологияның жақында ғана дамуы [1,20].

Когнитивті оқыту теориясына сәйкес, белгілі бір психикалық процестер білімнің жақсы сақталуына әкелуі мүмкін. Когнитивті оқыту сізге оқудың ең жақсы жолдарын көрсету арқылы мансапты басқаруға көмектеседі.

Когнитивті оқыту біз үйренген нәрселер туралы жақсы ойлау, түсіну және есте сақтау үшін оқу процесін сипаттауға бағытталған. Когнитивті оқытудың негіздерін меңгергеннен кейін, үздіксіз оқуды өмір бойы әдетке айналдыру оңайырақ болады. Бұл стратегиялар сізге жақсы студент болуға және бизнесте табысқа жету мүмкіндігін арттыруға көмектеседі.

Л.В.Ахметова когнитивті білім беру «әртүрлі технологиялар мен оқыту әдістерінің жиынтығы емес, адамның биоәлеуметтік ұйымдастыру үлгісіне негізделген динамикалық жүйе» деп көрсетті. Мұндай жүйе «оқушылардың рефлексиялық іс-әрекетін дамытуға және оқу міндеттерін шешуге қажетті интеллектуалдық дағдыларды қалыптастыруға» ғана емес, сонымен қатар «әр түрлі әдістердің сенсорлық қабылдау арналарына, сондай-ақ сезімнің интуитивті тәсіліне» назар аударуы керек [2,112].

Когнитивті оқыту оқушылардың ойлау қабілеті мен интеллектісін дамыту үшін саналы және белсенді оқыту принципіне негізделген.

Бухгалтерлік кәсіпке келетін болсақ, барлық кезеңдердегі ортақ мәселе тек отбасылық фактілерді сипаттау ғана емес, сонымен қатар оларды анықтау және есептеу болып табылады. Бухгалтерлік есеп ғылыми категориялар тобы ретінде, өйткені бухгалтерлік есеп әлемнің кез келген жерінде кез келген бухгалтерлік есеп тәжірибесінің маңыздылығын анықтауға және бағалауға мүмкіндік береді. Бухгалтерлік есеп өткен уақытта қай кезде пайда болды деген сұраққа үш мүмкін жауап бар: Шаруашылық есептері қашан басталды, яғни. Бухгалтерлік есеп тұжырымдамасы 6000 жыл бұрын Лука Пачолидің кітабы пайда болған кезде пайда болды, яғни. 500 жыл бұрын, теориялық схемалар пайда бола бастаған кезде, яғни 100 жыл бұрын [3, 105].

Теориялық талдау

«Когнитивтік оқыту» түсінігін қарастыра отырып, отандық және шетелдік психология ғылымындағы бұл құбылыстың анықтамасын қарастырамыз. М.В.Ядровская когнитивті оқыту деп оқушылардың ойлау қабілеті мен интеллектін дамыту үшін сана мен оқу әрекетін қағидалар ретінде пайдаланатын оқытуды айтады. Оқытудың когнитивтік әдістері әртүрлі психологиялық концепциялармен хабарланады, олардың сыртқы түрі практикалық қатынасқа ие [5,605].

Барлық тәсілдер ортақ сипаттамаларға ие: «Олар білімнен гөрі процестер мен стратегиялардың маңыздылығына баса назар аударады», аффективті және мотивациялық факторларға қарағанда когнитивтік факторларға көбірек көңіл бөледі және «олар метатанымдық және әлеуметтік делдалдық процестерге үлкен рөл береді».

Басқаша айтқанда, когнитивтік оқыту әдісінің өзегі - оқушының іс-әрекетте жүзеге асатын дамуы, яғни «субъектіге оның танымын дұрыс бағыттауға мүмкіндік беретін жалпы стратегиялармен қамтамасыз ететін» метабілімді қалыптастыру.

Бухгалтерлік есеп әртүрлі елдерде әртүрлі дамыды. Бухгалтерлік есептің объектілері экономикалық процестер, активтер, капитал және міндеттемелер болып табылады. Бухгалтерлік есептің өзіндік мақсаттары бар, оның ішінде құндылықты сақтауды қамтамасыз ету және экономикалық нәтижелерді анықтау үшін когнитивті оқытуды пайдалану жетістікке қол ежткізуге мүмкіндік береді .

Когнитивті оқыту бухгалтерлік есепте шоттар қалдығын анықтау ғана емес, сонымен берілген шаруашылық операциясы бойынша шоттар корреспонденциясын айқындауды қамтиды. Алынған білім мен қалыптасқан қабілеттерді жағдаяттарда жүзеге асыру және қолдану қабілеті. Бұл өз кезегінде субъектінің кәсіби дайындық кезіндегі іс-әрекеті нақты танымдық мәселелерді шешуге бағытталуы керек дегенді білдіреді. Мұндай танымдық міндеттерді болашақ мансапқа қатысты неғұрлым жалпы тапсырмалар шеңберінде шешуге болады, олар жобаларды дайындау және жүзеге асыру түрінде болуы мүмкін .

Қарым-қатынас процесінде білім алушыларға берілген тапсырмалар арқылы бейнеленеді және ынталандырылады. Осылайша білім алмасып, әрбір қатысушы үшін нақты әрекеттерге айналады.

Ол когнитивті оқытудың негізгі мақсаты оқу үдерісін және жаңа жағдайларға бейімделуді мүмкін ететін психикалық қабілеттер мен стратегиялардың толық жиынтығын дамыту деп есептеді. Танымдық меңгеру шартында оқу-тәрбие процесінің басты назары ақпаратты қабылдау емес, зерттелетін заттардың ішкі байланыстарын түсіну, оқушыларды диалогқа, ізденімпаздық ойлауға баулу, ақыл-ой әрекетінің шоғырлануын арттыру болып табылады. Бұл оқыту әдісі арқылы саналы және ұтымды пайымдау байыпты және қиын танымдық жұмыспен байланыстырылып, ақыл-ой әрекетінің тиімді дамуына ықпал етеді [4, 118].

Бұл сұрақты қарастыра отырып, когнитивті оқыту ең алдымен оның оқу-тәрбие процесінде жүзеге асырылатын формасына байланысты деп есептейміз. Оқу-тәрбие процесінің субъектілерінің өзара тиімді әрекеттесуі танымдық тәрбиені жүзеге асырудың шарты болып табылады. Танымдық іс-әрекет субъектілерінің өзара әрекеттесуінің әртүрлі формалары бар, оның ішінде топтық жұмыс формалары, ұйымдастырушылық ынтымақтастық формалары, мысалы, іскерлік, рөлдік ойындар, бірлесіп тағайындалған іс-әрекеттер, трио жұмысы, оқу жұмысының формалары және т.б. Сонымен бірге, ынтымақтастық ең алдымен студенттердің өзара әрекетін қамтиды.

Тәжірибелік бөлім

Қазіргі жоғары оқу орындарының мәселелерінің бірі ретінде білім беру процесінде мұғалім мен студенттің өзара әрекеттесуінің қалыптасқан үлгілерін, яғни біріншіден екіншіге дейінгі ақпаратты пайдалануды қарастыруға болады. Бұл өзара әрекеттесу формаларын неғұрлым күрделі және өнімді деп санауға болады, онда ақпарат мұғалімнен оқушыларға және кері пікірталас, сұрақтар және интерактивті кері байланыс түрінде өтеді. Өзара әрекеттестіктің ең өнімді және тиімді әдісі - бұл хабарламалар студенттер арасында да берілетін интерактивті формалық жұмыс. Осыған байланысты мұғалімдердің инновациялық іс-әрекетке, жұмыстың жаңа формаларына және жаңа білім беру технологияларын пайдалануға дайындалуы маңызды [6, 29].

Төменде когнитивтік оқытудың мысалдары келтірілген:

1. айқын емес оқыту
2. айқын оқыту
3. мағыналы оқыту
4. Ынтымақтастық және бірлескен оқу
5. Ашық оқыту
6. Ассоциативті емес оқыту (әдеттілік және сенсублизация)
7. эмоционалды оқыту
8. тәжірибелік оқыту
9. рецептивті оқыту
10. бақылау оқыту

Ақпарат ағыны және ғылыми деректерді үнемі жаңартып отыру, кеңейту және тереңдету студенттерге оқу және кәсіби мәселелерді шешуде білімді түсіну, өңдеу және түптеп келгенде пайдалануда қиындықтар туғызады. Сонымен қатар, оқу материалының көлемі артып келе жатқанымен, оны оқуға бөлінген аудитория уақыты тұрақты және өте шектеулі болып қалады [7, 110].

Ауызша оқыту әдістерінің басым болуы ақыл-ой әрекетінің механизмдеріне мән беруді күшейтті. Бұл мәселенің шешімі сабақты ұжымдық ұйымдастыру формасын танымдық көрнекі әдістерді жүзеге асырумен, соның ішінде оқытудың жаңа әдіс-тәсілдерін игерумен ұштастыруда деп есептейміз.

Инновацияға когнитивті дайындықты субъектіні интеллектуалдық ресурстарға бейімдейтін және инновацияға төзімділікке бейімдейтін белгілі бір әлеуеттің болуы деп түсінуге болады, ол өз кезегінде жаңа және әдеттен тыс нәрсеге ашықтықты, сол арқылы креативтілік пен шығармашылық ойлауды қамтиды [8].

Оқушылардың жаңа идеяларға сезімталдығын, жаңа идеяларды қолдану әдістерін, жаңа идеяларды жетілдіру, өз бетінше инновациялық ойлауға тәрбиелеу инновациялық танымдық дайындықты тәрбиелеудің мақсаты болып табылады.

Нәтижелер мен талқылау

Қарастырылып отырған проблеманы оқу процесін басқарудың қалыптасқан әдістері мен қазіргі ғылым мен тәжірибенің нұсқамалары арасындағы қарама-қайшылық арқылы анықтауға болады, олардың ішінде «оқытушы мен оқушы», «оқушы мен студент», «оқытушы мен оқытушы», «оқытушылар мен студенттер мен оқытушылардың өзара әрекеттесуінің заманауи даму қажеттіліктері және «оқушылар мен оқытушылар мен студенттер» және ғылыми дамудың кемшіліктері [9,208].

Өзара әрекеттестіктің дамуы университеттің білім беру үдерісінде әртүрлі пәндерді және білім беру тәуекелдерін дамытуға оң әлеуеті бар студентке бағытталған білім берудің жаңа шындығы ретінде көрінеді. Өзара әрекеттесу мүмкіндігі инновациялық идеяларды жүзеге асыруға және заман талабына сай жоғары білімді жаңғыртуға көмектеседі. Білім берудегі өзара әрекеттестіктегі дәстүр мен инновацияның тепе-теңдігі ықтимал тәуекелдерді жеңуге көмектеседі.

Қорытынды

Бухгалтерлік есеп өзге экономикалық ғалымдармен салыстырғанда нақтылықты талап етені ғылым. Ендеше оны ерекшелендіретін әдістері де осы тақырыптар бойынша есептер шығару кезінде ғана толық меңгеріледі. Өзінің пайда болуына бері мәнін еш жоғалтпаған екі жақты жазу әдісі де қолдана отырып, байланысқа түсетін шоттарды анықтау барысында когнитивті әдісті пайдала отырып, шаруашылық операциясын айқындауды, шоттар корреспонденциясын немесе проводканы айқындауды анықтауға мүмкіндік аламыз. Осылайша санадағы білімді дұрыс жүйелеуге қол жеткізе аламыз.

Қорыта айтқанда, қазіргі білім беру жүйесі жұмыстың жаңа формалары мен әдістерін, өндіріс технологияларын дамытуды және оқыту әдістерін енгізуді қажет ететінін байқаймыз. Мұндай зерттеулерді жүзеге асыру бөлігіне көбірек назар аудару керек. Оқу-тәрбие үрдісіндегі әртүрлі субъектілердің өзара әрекеттесуін терең және егжей-тегжейлі зерттеу. Жүргізілген зерттеу нәтижелері бухгалтерлік есеп пен есептілікке оқыту кезінде оқу іс-әрекетінің тиімділік факторларын зерделеуде когнитивті оқыту тұрғысын қолдану теориялық ұғымдарды терең меңгертуге, шоттар ашу мен екі жақты жазуға, оны есеп регистрлеріне жазу мен қаржылық есептілікте көрсетуге үшін, білім беру сапасын жақсартуға байланысты нақты тәжірибеге бағытталған мәселелерді шешуде іс жүзінде қолданудың өте тиімді екенін зерттеу нәтижесінде анықтай алдық.

Шоттардың жұмыс жоспарын (бюджеттік бағдарламаларды қаржыландыру жоспарын), үлгілік нысандарда көзделмеген шаруашылық операцияларын рәсімдеу үшін қолданылатын бастапқы құжаттардың нысандарын, сондай-ақ ішкі бухгалтерлік есептілікке арналған құжаттардың нысандарын әзірлейді, есеп жүргізудің негізгі тәсілдері мен әдістерінің мазмұнын және бухгалтерлік ақпаратты өңдеу технологиясын айқындауға қатысатын кәсіби құзіреттілікті толығымен жүзеге асыруға жағдай жасайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Лоарер Э., Юто М. Когнитивное обучение: история и методы // Когнитивное обучение: современное состояние и перспективы / под ред. Т. Галкиной, Э.Лоарера. М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 1997. С.17-33.

2. Ахметова Л.В. Когнитивная сфера личности - психологическая основа обучения / Л.В. Ах-метова // Вестник Томского государственного педагогического университета. 2009. № 9. С. 108-115.

3. Витвицкая Л.А. Развитие взаимодействия субъектов образовательного процесса университета : диссертация... доктора педагогических наук: 13.00.01 / Витвицкая Лариса Антоновна; Оренбург, 2012. 421 с.

4. Кайгородов Б.В., Кузнецова Ю.В., Халифаева О.А. Представление о проектном обучении с позиции когнитивного подхода в условиях современного образования / Б.В. Кайгородов, Ю.В. Кузнецова, О.А. Халифава // Наука в современном информационном обществе. Материалы V международной научно-практической конференции. Из-во CreateSpace, USA, 26-27 января 2015. С. 118.

5. Ядровская М.В. Моделирование в реализации когнитивного обучения / М.В. Ядровская // East-European Subgroup of International Forum «Educational technology and Society» [Электронный ресурс]. 2012. Т.15, № 2. С. 602-618. Режим доступа к журналу: <http://ifets.ieee.org/russian/> (дата обращения: 10.09.2023).

6. Кочерова С.А. Формирование оптимальной обучающей технологии как средства воздействия на процесс изучения гометрического моделирования в рамках когнитивного обучения / С.А. Кочерова // Казанский педагогический журнал. Сер. 14. Педагогика. 2011. № 5. С. 28-32.

7. Психолого-педагогическое сопровождение реализации инновационных образовательных программ / Под ред. Ю.П. Зинченко, И.А. Володарской. М.: Изд-во МГУ, 2007. 120 с. ISBN 978-5-211-119 страниц

8. Солсо Р. Когнитивная психология / Р. Солсо. 6-е изд. СПб.: Питер, 2006. 589 е.: ил. (Серия «Мастера психологии») http://yanko.lib.ru/books/psycho/solso=cognitive_psychology-6.ru.pdf

9. Фадина А.Г. Применение когнитивно-визуального подхода к обучению студентов работе в команде / А.Г. Фадина // Грани познания. 2015. № 7. С. 207-210.

Referens list:

1. Loarer E., Yuto M. Kognitivnoye obucheniye: istoriya i metody // Kognitivnoye obucheniye: sovremennoye sostoyaniye i perspektivy / pod red. T. Galkinoy, E.Loarera. M.: Izd-vo «Institut psikhologii RAN», 1997. S.17-33.

2. Akhmetova L.V. Kognitivnaya sfera lichnosti - psikhologicheskaya osnova obucheniya / L.V. Akh-metova // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. 2009. № 9. S. 108-115.

3. Vitvitskaya L.A. Razvitiye vzaimodeystviya sub"yektov obrazovatel'nogo protsesssa universiteta : dissertatsiya... doktora pedagogicheskikh nauk: 13.00.01 / Vitvitskaya Larisa Antonovna; Orenburg, 2012. 421 s

4. Kaygorodov B.V., Kuznetsova YU.V., Khalifayeva O.A. Predstavleniye o proyektnom obuchenii s pozitsii kognitivnogo podkhoda v usloviyakh sovremennogo obrazovaniya / B.V. Kaygorodov, YU.V. Kuznetsova, O.A. Khalifava // Nauka v sovremennom informatsionnom obshchestve. Materialy V mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii. Iz-vo CreateSpace, USA, 26-27 yanvarya 2015. S. 118.

5. Yadrovskaya M.V. Modelirovaniye v realizatsii kognitivnogo obucheniya / M.V. Yadrovskaya // East-European Subgroup of International Forum «Educational technology and Society» [Elektronnyy resurs]. 2012. T.15, № 2. S. 602-618. Rezhim dostupa k zhurnalu: <http://ifets.ieee.org/russian/> (data obrashcheniya: 10.09.2023).

6. Kocherova S.A. Formirovaniye optimal'noy obuchayushchey tekhnologii kak sredstva vozdeystviya na protsess izucheniya gometricheskogo modelirovaniya v ramkakh kognitivnogo obucheniya / S.A. Kocherova // Kazanskiy pedagogicheskii zhurnal. Ser. 14. Pedagogika. 2011. № 5. S. 28-32.

7. Psikhologo-pedagogicheskoye soprovozhdeniye realizatsii innovatsionnykh obrazovatel'nykh programm / Pod red. YU.P.. Zinchenko, I.A. Volodarskoy. M.: Izd-vo MGU, 2007. 120 s. ISBN 978-5-211-119 stranits

8. Solso R. Kognitivnaya psikhologiya / R. Solso. 6-ye izd. SPb.: Piter, 2006. 589 ye.: il. (Seriya «Mastera psikhologii») http://yanko.lib.ru/books/psycho/solso=cognitive_psychology-6.ru.pdf

9. Fadina A.G. Primeneniye kognitivno-vizual'nogo podkhoda k obucheniyu studentov rabote v komande / A.G. Fadina // Grani poznaniya. 2015. № 7. S. 207-210.

Сведения об авторе, ответственном за переписку (место работы, номер телефона, электронная почта) Ахметова Салима Сейтовна - магистр экономки, старший преподаватель кафедры «Учет и аудит», ЮКУ им.М.Ауэзова, salima.ahmetova@inbox.ru 8-775-071-26-60

**ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PHILOLOGICAL SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар/тематические рубрики/ subject headings

**ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ
ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЛИТЕРАТУРА
LINGUISTICS AND LITERATURE**

МРНТИ:16.81.14

<https://orcid.org/0000-0001-6160-3467>

<https://orcid.org/0000-0002-9245-7413>

<https://orcid.org/0000-0001-8936-8072>

Әділбекова Ж.Қ.*, Бескемпірова Г.К., Турсынбаева Г.К.

филология ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

**ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЖАЙ ЖӘНЕ ҚҰРМАЛАС СӨЙЛЕМДЕРДІҢ
КОММУНИКАТИВТІК, МОДАЛЬДЫҚ ЖӘНЕ ПРЕДИКАТТЫҚ БАЙЛАНЫСЫ**

*Автор-корреспондент: zheniskul.adilbekova@aezov.edu.kz

Түйін: Тіл атқаратын қызметтердің ең бастысы - коммуникативтік функция. Бұл функция сөйлем арқылы іске асады, сөйлемнен басқа тілдік элементтердің ешқайсысы да ол қызметті атқара алмайды. Сөйлемнің басқа тілдік элементтерден, солардың ішінде сөздер тіркесінен ең негізгі өзгешелігі - оның коммуникативтік ең басты және бірден-бір тұлға екендігінде. Сондықтан сөйлем синтаксистің ең негізгі объектісі деп есептеледі. Адам өз ойын, көңіл-күйін басқаларға сөйлем арқылы білдіре алады, сөйлем арқылы ғана басқалардың ойын біледі. Сөйлем - қисындық пайымдауды жарыққа шығаратын материалдық көрсеткіш. Бірақ бұдан сөйлем мен пайымдау тепе-теңдік бірлікте деген қорытынды шықпайды. Сөйлемнің тән белгілері, оның грамматикалық табиғатын анықтайтын синтаксистік категориялар - коммуникативті, сонымен қатар модальды және предикаттық белгілер. Бұл санаттардың әрқайсысының өзіндік ішкі семантикалық және сыртқы материалдық көрсеткіштері бар.

Кілт сөздер: коммуникатив, функция, логика, фактор, форма, модель, символ

ҒТАХР:16.81.14

<https://orcid.org/0000-0001-6160-3467>

<https://orcid.org/0000-0002-9245-7413>

<https://orcid.org/0000-0001-8936-8072>

Адилбекова Ж.Қ.*, Бескемпірова Г.К., Турсынбаева Г.К.

к.филолог.н., доцент, ЮКУ им. М. Ауэзова. Шымкент, Қазақстан

старший преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова. Шымкент, Қазақстан.

старший преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова. Шымкент, Қазақстан.

**КОММУНИКАТИВНАЯ, МОДАЛЬНАЯ И ПРЕДИКАТНАЯ СВЯЗЬ ПРОСТЫХ И
СОСТАВНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ**

*Автор-корреспондент: zheniskul.adilbekova@aezov.edu.kz

Аннотация: Главное в функциях языка-коммуникативная функция. Эта функция реализуется через предложение, ни один из языковых элементов, кроме предложения, не может

выполнять эту функцию. Главное отличие предложения от других языковых элементов, в том числе от словосочетания, заключается в том, что оно является главным и единственным коммуникативным лицом. Поэтому предложение считается самым основным объектом синтаксиса. Человек может выражать свои мысли, настроения другим через предложения, познавая мысли других только через предложения. Предложение-это материальный показатель, который проливает свет на логические рассуждения. Но из этого не следует, что предложение и рассуждение находятся в равновесии. Характерными признаками предложения, синтаксическими категориями, определяющими его грамматическую природу, являются коммуникативные, а также модальные и предикатные признаки. Каждая из этих категорий имеет свои внутренние смысловые и внешние материальные показатели.

Ключевые слова: коммуникатив, функция, логика, фактор, форма, модель, символ

IRSTI:16.81.14

<https://orcid.org/0000-0001-6160-3467>

<https://orcid.org/0000-0002-9245-7413>

<https://orcid.org/0000-0001-8936-8072>

Adilbekova Zh. K.*, Beskempirova G.K., Tursynbayeva G.K.

candidate of philological Sciences, M.Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan

senior lecturer, M.Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan

senior lecturer, M.Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan

COMMUNICATIVE, MODAL AND PREDICATE CONNECTION OF SIMPLE AND COMPOUND SENTENCES IN THE KAZAKH LANGUAGE

*Correspondent author: zheniskul.adilbekova@aezov.edu.kz

Abstract: The main thing in the functions of language is the communicative function. This function is implemented through a sentence, none of the language elements, except for the sentence, can perform this function. The main difference between a sentence and other linguistic elements, including a phrase, is that it is the main and only communicative person. There fore, a sentence is considered the most basic object of syntax. A person can express his thoughts and moods to others through sentences, learning the thoughts of others only through sentences. A sentence is a material indicator that sheds light on logical reasoning. But it does not follow that the sentence and the reasoning are in balance. The characteristic features of a sentence, syntactic categories that determine its grammatical nature - communicative, as well as Modal and predicate features. Each of these categories has its own internal semantic and external material indicators.

Key words: communicative, function, logic, factor, form, model, symbol

Кіріспе

Логикада сөйлемнің толық ой екенін анықтайтын анықтама бар, бірақ тәжірибеде ойды аяқтау үшін кейде бір емес, бірнеше толып жатқан сөйлемдерді айту қажет екені белгілі. Бұл сөйлем толық емес, жеке ойды білдіреді. Мұндай жеке ойлар тіпті логикалық түрде аяқталмауы мүмкін. Демек, сөйлем-бұл толық ойды емес, басқа ойдан бөлек ойды ажырататын коммуникативті тәуелсіз тұлға. Бұдан сөйлем әрқашан идеяны білдіреді деген қорытынды жасау мүмкін емес. Ұсыныс сонымен қатар адамның көңіл-күйін, көңіл-күйін, қоршаған әлемге деген көзқарасын және т.б. Осындай қарама-қайшы пікірлерді болдырмау үшін біз қарапайым және күрделі сөйлемдердің коммуникативті, модальды және предикаттық қатынастарын зерттеуді шештік.

Қ.Жұбанов: «Сөзбен білдірілген ой аяқталған түгел ой болуы да, аяқталмаған шала ой болуы да мүмкін. Ойды бір сөзбен де, бірнеше сөзбен де түгел білдіруге болады. Қыс. Күн боран. Жердің үстін жапқын қар, - дегенде қыс деген жалғыз сөздің өзі де түгел бір ойды білдіріп тұр» деген пікір айтады. Ал С.Аманжолов еңбегінде: «Сөйлем дегеніміз – сөз таптарының, тұлғалардың, яғни сөйлем мүшелерінің қарым-қатынасын көрсететін,

сөйтіп барып, тиянақты ойды білдіретін категория» - деген ойлар айтады.

Коммуникативті, модальды және предикаттық байланыстар мен сөйлемдердің өзара айырмашылықтарын түсіндіру үшін А.Мырзахметтің «Қазақ тіліндегі жай және құрмалас сөйлемдердің предикаттық сипаты» тақырыбындағы диссертациялық зерттеуі мен Қ.Есенованың «Құрмалас сөйлем синтаксисі» - атты монографиясы және тағыда басқа ғылыми кітаптар қолданылды.

Мақалада қойылған зерттеу мақсаты - жай және құрмалас сөйлемдердің коммуникативтік, модальдық және предикаттық байланысын анықтау болып табылады.

Зерттеудің міндеті - жай және құрмалас сөйлемдердің коммуникативтік, модальдық және предикаттық жүйесін сипаттау; - коммуникативтік, модальдық және предикаттық ерекшеліктерін қарастыру;

Зерттеу әдістері - тақырыптық-мағыналық топтастыру, талдау әдістері қолданылды.

Теориялық талдау

Сөйлемнің тән белгілері, оның грамматикалық табиғатын анықтайтын синтаксистік категориялар - коммуникативті, сонымен қатар модальды және предикаттық белгілер. Бұл санаттардың әрқайсысының өзіндік ішкі семантикалық және сыртқы материалдық көрсеткіштері бар.

Коммуникативті категорияның ішкі синтаксистік мәні-есеп беру, білдіру, яғни басқалармен қарым-қатынас жасау, ал оның сыртқы материалдық көрсеткіші-тұрақты интонация. Сөйлем қалай аталса да, ол басқалармен сөйлесуге, оларға өз ойларын, көңіл-күйлерін, ішкі ойларын білдіруге, оларға жарық түсіруге арналған. Осы себепті ұсыныс коммуникативті категория, коммуникативті бас тұлға деп те аталады.

Модальды санат сөз иесінің жіберілген хабарламаға өзіндік қатынасын көрсетеді. Оның мағынасы арқылы ол сөйлемнің айтылуының мақсатын, мәнін білдіреді. Модальды сипатқа байланысты сөйлемдер саналы, реттелген, сұраулы, леп болып бөлінеді. Модаль категориясының сыртқы материалдық көрсеткіші интонация және әртүрлі морфологиялық және лексикалық элементтер болып табылады. Модальды мағынаны білдіру және беру әр түрлі тілдерде бірдей емес. Модальды мағына материалдық жағынан грамматикалық және лексикалық болып табылады. Грамматикалық модальділікке сүйене отырып, ол етістіктің көңіл-күйінен қалыптасады. Бұл мағынада модальды категория предикаттар категориясымен үндеседі. Лексикалық модальділік тілдегі модальды сөздермен ұсынылған.

Предикат категориясы - сөйлемнің сөйлем екенін көрсететін негізгі белгілердің бірі. Ол кейіпкер мен баяндаушы арасындағы қарым-қатынастан туады. Демек, осы екі терминнің арақатынасы предикат қатынасы деп аталады. Предикат категориясы сөйлемнің мазмұны қоршаған шындықпен қалай байланысты екенін білдіреді. Басқаша айтқанда, хабарламаның тараптары, шақтары және әртүрлі модальды мағыналары предикат қатынасының семантикалық түрлері болып саналады.

Предикаттардың байланысы-сөйлемнің негізі, негізі. Бұл байланыс сөйлемдегі ойдың мазмұны, айтылуы керек әрекет, сол әрекетті білдіретін баяндаушы, белгі және белгінің негізгі иесі арасында болады. Логика жағынан бастапқы субъектінің, предикат баяндаушының материалдық көрсеткіштері. Сондықтан екі ұғымның арасындағы байланыс предикаттық байланыс немесе предикация деп аталады. Бірақ бұл тұжырымдардан грамматикалық бастапқы және логикалық субъект, грамматикалық баяндаушы және логикалық предикат тепе-теңдік бірлігінде екендігі шықпайды. Олардың арасында көптеген айырмашылықтар бар[1, 26].

Сөйлемнің осы үш түрлі белгілері мен категориялары бір-бірімен байланысты емес, жеке заттар емес, бірлікте пайда болатын белгілер, кейде бір сөйлем ішінде қиылысады. Әр сөйлемде коммуникативті және модальды категориялар бар. Осы екі сөзсіз бірде-бір сөйлем жоқ. Предикат категориясы жоғарыда келтірілген-тайт және! Мен оны жақсы

көремін! Бұл сияқты сөйлемдерде кездеспейді, яғни әр сөйлемде болуы міндетті емес.

Жай сөйлем-бұл бір немесе бірнеше сөздер мен сөз тіркестерінен тұратын және тек бір идеяны білдіретін сөйлем. Қарапайым сөйлемнің басты ерекшелігі-ондағы сөздер бір-бірімен семантикалық бірлікте болады, екпіннің тұтастығы, сөздердің реті сақталады. Құрылымдық жағынан қарапайым сөйлем бір сөзден де, екі немесе одан да көп сөзден тұрады.

Енді қарапайым сөйлемнің не екендігі туралы сөйлесейік. Бұл кешенге қарама-қарсы. Бұл сонымен қатар шартты түрде алынған термин. Қарапайым сөйлем негізінде бір ғана ойды білдіретін объектілік-субъективті байланыс бар екендігі таңқаларлық емес [2,61].

Қарапайым сөйлемнің қос аяқталуы болған кезде, екі мүше де байланысты: оқушы оқиды. Марат-студент. Қос аяқталатын қарапайым сөйлемде сөздердің саны маңызды функцияны орындамайды, ең бастысы, сөйлемнің екі тұрақты мүшесі қанша сөзден тұратынына қарамастан, бір ғана тұтас идеяны білдіреді. Бұл тек етістіктен жасалған баяндаумен аяқталмауы керек. Тақырып сонымен қатар баяндаушымен қарапайым сөйлем болады.

Қарапайым сөйлем жеке болған кезде, бұл сөйлем негізгі сөйлемнен немесе тек баяндаушыдан тұрады: Біздің ауыл. Қала көшесі. Таң жақындап келеді. Күн батады. Семантикалық жағына келетін болсақ, жай сөйлем толық мағыналы сөздерден тұруы керек және сөйлемнің мазмұнына баса назар аударуы керек. Қарапайым сөйлем бірнеше топқа бөлінеді. Олар: толық, толық емес, жалаң, жайылмалы жақтары және атаусыз.

Жай сөйлем-бұл қате мүшелерсіз тек бас әріптен және баяндауыштан тұратын сөйлем. Жайылма сөйлем-тұрақты мүшелері де, тұрақсыздары да бар сөйлем. Сөйлемде бастапқы әріптің болуы, болмауы бойынша ол бір жақты сөйлемге, бір компонентті сөйлемге бөлінеді. Жіктік жалғауы жоқ сөйлем-бұл жай сөйлемнің бір түрі, онда тек баяндаушының өзі осы сөйлемнің бастамашысы болып табылады, бірақ кейде ол айтылмайды, бірақ инициалды баяндаушы таба алмайды. Аяқталған сөйлем-бұл барлық мүшелер сөйлемдегі кез-келген ой туралы дауласатын қарапайым сөйлем түрі. Толық емес сөйлем-айтылуы керек тұрақты немесе тұрақсыз мүшелердің бірін өткізіп жіберетін қарапайым сөйлем түрі. Номиналды сөйлем - бұл жай сөйлемнің ерекше түрі, онда идеяны білдірмейтін, тек оған қатысты заттың, құбылыстың, уақыттың, орынның атауы көрсетіледі. Номиналды сөйлем шартты түрде сөйлем ретінде танылады, өйткені ол сингулярлы түрде қолданылады. Бірақ оның мәні тек өзінен кейін қолданылатын сөйлемдерден түсінікті. Номиналды сөйлемнің өзі сөйлем мүшелеріне бөлінбейді.

Күрделі сөйлем-синтаксистің үлкен саласы. Біздің тіліміздегі қарапайым сөйлемдер мен олардың күрделі формалары да бір предикаттық қатынас негізінде құрылғанымен, күрделі сөйлемдер кем дегенде екі предикаттық қатынас негізінде құрылады.

Кез-келген қарапайым сөйлемдер өздігінен пайда болмайды. Жеке қарапайым сөйлемдерді бір бірлікке біріктіру үшін олардың арасында тығыз семантикалық, жеке және интонациялық байланыс болуы керек. Жеке қарапайым сөйлемдегі жүйелілік (инициалға, баяндауышқа негізделген) Күрделі сөйлемнен де талап етіледі. Дәл осы себепті біз соңғысы екі предикаттық қатынас негізінде қалыптасады деп айтамыз.

Нәтижелер мен талқылау

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, күрделі сөйлемнің синтаксисіне байланысты оны келесідей анықтауға болады: күрделі ойды білдіретін бет, мағына және интонация бойынша тығыз байланысты предикаттық қатынастар негізінде оларды қамтитын екі немесе одан да көп сөйлемдердің айтылуы, біз күрделі сөйлем деп атаймыз [3,35]. Сонымен, егер қарапайым сөйлемдердің құрылыс материалы жеке сөздер мен сөз тіркестері, үстеулер болса, онда күрделі сөйлемнің құрылыс материалы жеке жай сөйлемдер болып табылады.

Мысалы, күрделі сөйлем жағдайында сөйлем екі бөлікке бөлінеді: күрделі сөйлем және күрделі сөйлем-қатысушы. Бұл жағдайда жағдайдан шығудың жолын табу керек. Байланысты күрделі сөйлемге енгізілген әрбір сөйлемнің баяндаушысы анық, ал байланысты сөйлемнің бағыныңқы сөйлемінің баяндаушысы анық емес. А аралас бағыныңқы сөйлем кем дегенде үш сөйлемнен тұруы керек, онда туыстық күрделі сөйлемнің де, онымен байланысты күрделі сөйлемнің де қасиеттері болуы керек [4, 32].

Белгілі бір грамматикалық категориялардың өзіндік ерекшеліктері, грамматикалық көрсеткіштері бар. Күрделі сөздің өзі қарапайым сөйлемдерден дамығаннан кейін оның өзіндік ерекшеліктері, зерттеу объектілері бар.

Күрделі сөйлемнің айрықша белгісін айтқан кезде, оны жай сөйлем синтаксисінен ажыратуға болатындай болуы керек. Жалпы белгілер келесідей:

1. Егер қарапайым сөйлемнің құрылыс материалы жеке сөздер мен сөз тіркестері болса, онда күрделі сөйлемнің құрылыс материалы жеке сөйлемдер болып табылады. Бұл олардағы предикаттық қатынастардың санын анықтайды: жай сөйлем бір предикаттық қатынасқа негізделген, күрделі сөйлем кем дегенде екі предикаттық қатынасқа негізделген. Мысалы: мен кітап оқимын (жай сөйлем). Мен кітап оқимын, Омар сурет салады (күрделі сөйлем).

2. Осыған байланысты күрделі сөйлем, негізінен, күрделі ойды білдіреді. Жоғарыдағы бірінші сөйлем тек кітапты оқу туралы қарапайым ой туралы айтады, ал екінші сөйлем оқу кезінде де, сурет салу кезінде де белгілі бір объектілер туралы күрделі ойды ашады. Алайда, біз бұл айырмашылықты шартты түрде қарастыруымыз керек, өйткені қарапайым сөйлемнің күрделі формасында да күрделі ой болуы мүмкін.

3. Қарапайым сөйлемде жеке сөздер мен сөз тіркестері бір-бірімен тығыз байланысты, ал күрделі сөйлемде әрбір жеке жай сөйлем бір-бірімен тығыз байланысты. Сонымен қатар, оларды байланыстыратын арнайы қосылу әдістері бар: үй Бұл хабарламаны тыңдап, бәрі үнсіз қалды (М.Әуезов).

4. Әрбір қарапайым сөйлемде толық интонация бар. Ал күрделі сөйлемде бұл алшақтық көрінеді. Атап айтқанда, күрделі сөйлемнің бірінші сөйлемі де байланыстырушы функцияны орындайды және интонация тұрғысынан тек нәзік, қосымша сапаны сақтайды, ал толық интонация тек соңғы сөйлемде болады.

Күрделі сөйлемнің құрамдас бөліктері де тәуелсіз айтылатын қарапайым сөйлемдерден айтарлықтай түбірлік айырмашылықтарға ие. Біріншіден, күрделі сөйлемнің компоненттері қарапайым сөйлемге тән автономияға ие емес, олар күрделі сөйлем деп аталатын біртұтас сөйлемнің жеке бөлшегі ғана. Бұл бүтіннің бөлігі болғандықтан, күрделі сөйлемнің құрамдас бөліктерінде семантикалық немесе интонациялық ұқыптылық жоқ, ал кейбіреулерінде формальдылық жоқ. Мұндай ұқыптылық композицияның барлық компоненттері біріктірілген жағдайда ғана маңызды болады. Өйткені күрделі сөйлем кездейсоқ комбинацияда құрастырылған кез келген қарапайым сөйлемдер тобы емес, оның құрамдас бөліктері бір-бірімен берік бірлікте органикалық түрде байланысқан. Егер компоненттердің бірлігі бұзылса, олар бірлікте болғандықтан өз құндылықтарын бұзады. Егер екі компоненттің бірлігі бұзылса, онда негізгі мағына жойылады. Сонымен қатар, әр компоненттің формасы мен интонациялық ерекшеліктері де өзгереді.

Күрделі сөйлемнің табиғатына байланысты айтылатын тағы бір мәселе-күрделі сөйлемнің біртұтас болуы: екеуі де идеяның көрінісі, оны басқаларға білдіру және осылайша қоғам мүшелерінің өзара түсіністігі ретінде қызмет етеді. Сөйлемдердің осы екі түрінің айырмашылығы олардың сыртқы құрылымдары мен ішкі мазмұнында.

Композиция тұрғысынан жай сөйлем жеке мүшелерден (сөздерден) тұрады және күрделі сөйлемдерден тұрады, басқаша айтқанда, егер жай сөйлемді тек жеке сөздерге (мүшелерге) жіктеуге болатын болса, күрделі сөйлем жеке сөздерді (мүшелерді) қамтитын сөйлемдерге жіктеледі. Осылайша, біреуінің мүшесі-сөз, ал екіншісінің мүшесі-сөйлем.

Егер қарапайым сөйлемде предикаттың бір ғана орталығы болса, онда күрделі сөйлемде олардың кем дегенде екеуі болады. Бұл жай сөйлем мен күрделі сөйлем арасындағы семантикалық айырмашылық - олардың біреуі (жай сөйлем) тек бір бөлек ойды, ал екіншісі (құрама) күрделі ойды білдіреді.

Осы айқын құрылымдық-семантикалық сипаттамалар тұрғысынан күрделі сөйлемге тек бір күрделі ойды білдіретін, интонациялық түрде біртұтас тұтастықты білдіретін екі немесе одан да көп қарапайым сөйлемдерден тұратын сөйлемдер жатады.

Күрделі сөйлем Мен жай сөйлемнің жоғарыда келтірілген ерекшеліктеріне сүйене отырып, күрделі сөйлем әрқашан көлемді, ал қарапайым сөйлем өзінен гөрі көлемді емес деген қорытынды жасауға болмайды. Сөйлемнің құрама екендігі оның мөлшеріне емес, айтылатын ойдың ерекшелігіне байланысты. Шарт мынада: сөйлем құрмалас болу үшін сөйлемнің бөлшектеріне өз ішінен бөлінеді [5, 23-24].

Күрделі бағыныңқы сөйлемді құру сипаты жеке жай сөйлемдердің өзара бірігу заңдарына негізделген. Яғни, жай сөйлемдер күрделі сөйлемнің құрамына енгенде, олар бір-бірімен белгілі бір байланысқа түседі. Бұл жай сөйлем мен күрделі сөйлем арасындағы сабақтастықты көрсетуі мүмкін. Өйткені күрделі сөйлемнің негізі жеке жай сөйлемдер болып табылады.

Қорытынды

Демек, біздің әдеби тілімізде жеке қарапайым сөйлемдерді қолдану әрқашан жеке тәуелсіз бола бермейді, бірақ олар сонымен бірге күрделі сөйлем құра отырып, мағыналық және жеке байланыста болады. Күрделі сөйлем әдетте баяндаушының немесе жазушының күрделі ойларын білдіреді. Күрделі ойлаудың өзі әртүрлі семантикалық тәсілдердегі белгілі бір оқиғалар тізбегін сипаттау идеясына негізделген. Біздің тілімізде күрделі сөйлемді қолдану процесі осындай ойларды білдіру қажеттілігінен туындайды.

Егер жеке қарапайым сөйлемдердің семантикалық және жеке бірлігі күрделі сөйлемді тудырса, онда оған тән заңдылықтардың аумағы да кеңейеді.

Күрделі басқарылатын әрбір қарапайым сөйлем бір-бірімен белгілі бір әдістермен байланысты. Байланыстырушы операция ретінде бірінші сөйлемнің баяндаушысы ерекше функцияны орындайды. Жеке қарапайым сөйлемдер арасындағы бөліну осы баяндаушы сөздерінің байланысы арқылы жүзеге асырылады.

Сонымен қатар, бұл жаттығудағы баяндаушының сөздері олардың шығу тегімен қиылысу, ұқыптылық күйін сақтау немесе кем дегенде мұқият болу және егер олар өз мақсаттарын қорғаса, бұдан былай сөйлемеу үшін қолданылады. Сонымен қатар, әр түрлі жалғаулар мен қиылыстар арқылы жеке қарапайым сөйлемдер арасында байланыс бар. Жеке қарапайым сөйлемдерді байланыстырудың осындай тәсілдеріне сүйене отырып, күрделі өзі бірнеше түрге бөлінеді [6,18-21].

Күрделі сөйлем жеке жай сөйлемдерді біріктіретіндіктен, оның өзі синтаксистің үлкен саласы болып саналады, яғни ол өздігінен жеке синтаксистік категория болып табылады. Тіпті солай болғандықтан да, оның өзіндік зерттеу нысандары болады.

Біз оны жоғары оқу орындарында оқытылатын пәндерде - «Когнитивті лингвистика», «Практикалық қазақ тілі» негізгі тақырыптарына қосылған жаңа зерттеу ретінде енгізіліп, арнайы курстар өткізгенде қолдануға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мырзахмет А. Қазақ тіліндегі жай және құрмалас сөйлемдердің предикаттық сипаты. Дисс. зерттеу жұмысы. М.Әуезов атындағы ОҚМУ. Шымкент, 2013. 98 б.
2. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. Алматы. Санат, 1994. 320 б.
3. Есенов Қ. Құрмалас сөйлем синтаксисі. Монография. Алматы. Білім, 1995. 136 б.
4. Балақаев М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тілі. Алматы. Санат, 2003. 240 б.

5. Казакова Т.А. Практикум по художественному языку. Санкт-Петербург. 2003.222 б.
6. Казакова Т.А. Практические основы перевода. Санкт-Петербург. 2002. 176 б.

Referens list:

1. Mirzahmet A. Kazak tilindegi zhay zhane kurmalas soylemderdin predikattik sipati. Diss. zertteu zhumisi. M.Auezov atindagi OKMU. Shimkent, 2013. 98 b.
2. Amanzholov S. Kazak adebi tili sintaksisinin kiskasha kursi. Almati. Sanat, 1994. 320 b.
3. Esenov K. Kurmalas soylem sintaksisi. Monographia. Almati. Bilim, 1995. 136 b.
4. Balakaev M., Sayrambaev T. Kazirgi kazak tili. Almati. Sanat. 2003. 240 b.
5. Kazakova T.A. Praktikum po khudozhestvennomu yaziku. Sankt-Peterburg, 2003. 222 b.
6. Kazakova T.A. Prakticheskiye osnovy perevoda. Sankt-Peterburg, 2002.176 b.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) **Әділбекова Жеңіскүл Қуандықовна** - филология ғылымдарының кандидаты, «Қазақ тілі және әдебиет» кафедрасының доценті, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан. 8-775-741-70-89, zheniskul.adilbekova@auuezov.edu.kz

ҒТАХР: 16.81.19

<https://orcid.org/0000-0001-6162-3154>

<https://orcid.org/0000-0002-9246-1435>

<https://orcid.org/0000-0001-8935-8262>

Рысбаева М.К.*, Алимбаев М.Е., Айтпенбетова Г.А.

магистр, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
филология ф.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

ЛИНГВИСТИКА САЛАСЫНДАҒЫ «АРГОТИЗМ» ТЕРМИНІ: ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ ӘСЕРІ

*Автор-корреспондент: maira.rysbaeva@uezov.edu.kz

Түйін: Қоғам дамуы барысында тіл-тілдің қай-қайсының да белгілі бір өзгерістерге түсіп отыратыны - шындық. Кез келген тілдің лексикасы ішкі және сыртқы факторлардың әсерінен толығымен жаңа мағына үстейді немесе қолдану аясы тарылып, шағын ортаның қарым-қатынас құралына айналады. Демек, тілдегі осындай құбылыстардың өзі жекелеген топтардың тілдік ерекшеліктеріне де әсер етіп, олардың кеңеюіне, жаңарып отыруына әкеледі. Жалпы қала тілін үйрену барлық жағынан өзекті болып саналады, өйткені қаланың лингвистикалық табиғатын білмей, жалпы тілге қатысты мәселелерді білу мүмкін емес. Сондықтан қалалық тілді үйрену лингвистикалық мәселелердің бірі болып табылады. Бұған әртүрлі әлеуметтік топтардың тілдік ерекшеліктері де дәлел бола алады. Осы зерттеу мақаласында лингвистикадағы «арготизм» мәселесін арнайы зерттеу нысаны ретінде алынды.

Кілт сөздер: лингвистика, арго, жаргон, фактор, форма, лексика

МРНТИ:16.81.19

<https://orcid.org/0000-0001-6162-3154>

<https://orcid.org/0000-0002-9246-1435>

<https://orcid.org/0000-0001-8935-8262>

Рысбаева М.К.*, Алимбаев М.Е., Айтпенбетова Г.А.

магистр, старший преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова. Шымкент, Казахстан
к.филолог. н., доцент, ЮКУ им. М. Ауэзова. Шымкент, Казахстан
старший преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова. Шымкент, Казахстан

ТЕРМИН «АРГОТИЗМ» В ОБЛАСТИ ЛИНГВИСТИКИ: ВЛИЯНИЕ НА КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК

*Автор-корреспондент: maira.rysbaeva@uezov.edu.kz

Аннотация: Верно, что каждый язык претерпевает определенные изменения в ходе развития общества. Лексика любого языка обогащается под влиянием внутренних и внешних факторов, добавляется новое значение или сужается сфера употребления, и он становится средством общения узкого круга. Поэтому подобные явления в языке влияют и на языковые особенности отдельных групп, приводят к их расширению и обновлению. Изучение городского языка в целом считается актуальным во всех отношениях, поскольку невозможно узнать проблемы, связанные с языком в целом, не зная лингвистической природы города. Поэтому изучение городского языка - одна из лингвистических проблем. Об этом также свидетельствуют языковые особенности различных социальных групп. В данной исследовательской статье в качестве специального объекта исследования была взята проблема «арготизма» в лингвистике.

Ключевые слова: лингвистика, арго, жаргон, фактор, форма, лексика

IRSTI:16.81.19

<https://orcid.org/0000-0001-6162-3154>

<https://orcid.org/0000-0002-9246-1435>

<https://orcid.org/0000-0001-8935-8262>

Rysbaeva M.K.*, Alymbaev M.E, Aitpenbetova G.A.

master, senior lecturer, M.Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan

candidate of philological Sciences, M.Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan

senior lecturer, M.Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan

THE TERM «ARGOTISM» IN THE FIELD OF LINGUISTICS: INFLUENCE ON THE KAZAKH LANGUAGE

***Corresponding author:** maira.rysbaeva@aeuzov.edu.kz

Abstract: It is true that every language undergoes certain changes as society develops. The vocabulary of any language is enriched under the influence of internal and external factors, a new meaning is added or the scope of use is narrowed, and it becomes a means of communication for a narrow circle. Therefore, such phenomena in language also influence the linguistic characteristics of individual groups and lead to their expansion and renewal. Learning the language of the city as a whole is considered relevant in all respects, because without knowing the linguistic nature of the city, it is impossible to know the issues related to the language as a whole. Therefore, learning an urban language is one of the linguistic problems. This is also evidenced by the linguistic characteristics of different social groups. In this research article, the problem of «argotism» in linguistics was taken as a special object of study.

Key words: linguistics, argot, jargon, factor, form, vocabulary

Кіріспе

Тіл білімінде оқуды қажет ететін мәселелердің бірі - «қалалық тіл». Қазіргі қалалық сөйлеу, керісінше, сөйлеуге және қалалық полинезиялық құрамға әсер етеді, бірақ екінші жағынан, қоғамдағы жаңа тенденциялардың алғашқы жеке күшеюі, динамизм, қарым-қатынастың стихиялылығы, формальдылықтың әлсіздігі, өзгергіштік, либералдылық, яғни сөйлеуді басқара алмау және т.б. Сөйлемдердің қысқалығы, сұхбат моделі бойынша қарым-қатынас жасау және тілдік экономиканың пайда болуы сияқты ерекшеліктердің арқасында қаланың ауызекі тілі қарапайым тілдің арасында орын алады.

Жалпы қала тілін үйрену барлық жағынан өзекті болып саналады, өйткені қаланың лингвистикалық табиғатын білмей, жалпы тілге қатысты мәселелерді білу мүмкін емес. Сондықтан қалалық тілді үйрену лингвистикалық мәселелердің бірі болып табылады. Бұған әртүрлі әлеуметтік топтардың тілдік ерекшеліктері де дәлел бола алады.

Қазіргі қазақ тіл білімінде диалектизм мен кәсіби (профессионализм) сөздер біршама зерттелмеген, тіліміздегі өзгеден өзінікін жасыру мақсатында немесе жекелеген әлеуметтік топтардың арасында қолданылатын сөздер мен сөйлемшелер жайы күні бүгінге дейін бірлі-жарым еңбектерде қысқа түрде сөз етілгенімен тереңінен қарастырыла қоймады. Осы зерттеу мақаласында лингвистикадағы «арготизм» мәселесін арнайы зерттеу нысаны ретінде алынды.

Осы бағытта - қазіргі қазақ тіліндегі арготизмдердің лингвистикалық қолданысын анықтау үшін ғылыми жұмыстың зерттеу мақсатында болып қойылды.

Осыған байланысты зерттеу барысында бірнеше міндеттер қойылды, олар: «арго» сөздердің тіл біліміндегі алатын орнын сипаттау; «арго» сөздердің лексикалық қолданыс ерекшеліктерін қарастыру;

Зерттеу әдістері: зерттеу тақырыбы бойынша «Арго» мәселесі орыс тіл білімі ғылымында егжей-тегжейлі зерттелген, арнайы сөздіктер де құрастырылған, сондықтан алдыменен орыс лингвистерінің еңбектерінде келтірілген пікірлерге тоқталып, сонымен

қатар, осы терминге нақты қазіргі таңда қазақ тіліне ықпалы, енуі туралы талдамаларды жинақтау, жүйелеу, топтастыру, зерттеу барысында жастар арасында пайдаланылуы туралы, ғылыми саралау жасау көзделенді.

Ресейлік лингвистер Д.Э.Розенталь және М.А.Теленкова бұл туралы: «Арго-бұл табиғи тілдің бір немесе бірнеше элементтерін олардың мағынасын өзгертетін жеке қарым-қатынас құралына айналдыру». Бұл қоғамның басқа мүшелері түсінбейтін тәсілдермен қолданылады дейді. Өйткені бұл ұлттық коммуникацияның қажеттіліктерінен емес, қандай да бір жағдайдан немесе сөздердің ыңғайлылығынан туындайтынын түсінеміз. Сонымен, бұл әр түрлі кезеңдерде, әр түрлі халықтарда болған жаңалықтар. Сондықтан олар өздерін ажырату үшін қолайсыз ортаның, яғни қылмыстық әлемнің тілін қолданды.

Мазмұны жағынан осы анықтамаларға ең жақын ұғымдар - У.Д.Сүлейменова, Ю.С.Маслов, Н.В. Васильева, В.И.Беликов берді.

Бір кездері француз тіліне деген құштарлық негізінде өз уақытында сәтті қолданылған көптеген асығыс сөздер пайда болды. В.В.Колесов бұл туралы өзінің кітабында бір гвардиялық офицердің лауазымы туралы айтады: «был в некотором отношении лингвист, по крайней мере обогатил гвардейский язык многими новыми словами и выражениями, которые долго были в ходу и в общем употреблении, например: пропустить за галстук, немного подшофе, фрамбуаз и пр. Все это по словотолкованию его значило, что человек лишнее выпил, подгулял. Ему же, кажется, принадлежит выражение в тонким, т.е. в плохих обстоятельствах. Слово хрип также его производства; оно означало какое-то хвастовство, соединенное с высокомерием и выражаемое насильственной хрипкостью голоса» [5, 72].

Г.Қалиев пен С.Сарыбаевтың «осы топтарға сәйкес келетін шағын әлеуметтік топтарға ғана қызмет ететін арнайы сөздер мен сөз тіркестері» еңбектерінде жалпы анықтама берілген, ал» жаргон көбінесе асыл ақсүйектер мен буржуазияның жоғарғы таптары арасында қолданылады.

Қ.Жаңылбаевтың «Жаргон сөздердің лексикалық мәні» монографиялық еңбегі, С.Исаевтың «Қазіргі қазақ тілі», Н.Оралбайдың «Бұйрық райдың синтетикалық және аналитикалық формасы» және тағы басқа ғылыми кітаптар пайдаланылды. Мысалы, «апсар-жасар (зат белгіде бір нәрсе бар), мен - жылдаммын (бір нәрсені тез алыңыз) және т.б.»,- деп жазады ол. Демек, ғалымдардың пікірлері мен лингвистикалық дәлелдерінен біз жаргон сөздерінің пайда болуының негізгі себептері қоршаған ортадан оқшаулану екенін және арго сөздерді айтқысы келген ойын басқалардан жасыру және жасыру мақсатынан туындағанын көре аламыз. Алайда, біз өз тілімізде мұндай қолданудың бар екенін жоққа шығара алмаймыз. Мысалы: біздің Партизан құрамы «Концерт» деп аталатын ірі операцияны бастайды. Қарапайым оқырманға бұл жағы белгісіз және құпия болып қала беретіні түсінікті, тіпті егер поле даласындағы сарбаздар қандай операция «Концерт» деп аталатынын білсе де, оның мәні неде [1,36].

Орыс соғысы кезіндегі әскери әлеуметтік топтың тілінде өзара түсіністік, құпия мағына сөздері, яғни ауызекі тілдің лексикасына қатысты әдеби нормадан тыс жаргонизмдер бар. Мысалы, «ұрланған тіл туралы хабарламаға сәйкес, партизандар, полицейлер мен ақсақалдар кек алу үшін түн жамылғысының астында орманнан шыға бастады» деген сөйлемде «ұрланған тіл» (кейде шығармада «тіл әкелу», «тілді басып алу» ретінде қолданылады), яғни жаудан нақты ақпарат алу мақсатында алынған ақпарат тіл, академик Б.Хасано бұл ұзақ уақыт бойы әскери лексикаға енген сөз тіркесі екенін анық түсіндіреді: «соғыс кезінде «тіл әкел» деген тіркес жиі қолданылады, мұнда адам - бұл тіл, бірақ мүлде адам емес, жау солдаты немесе офицері, яғни қарсылас туралы ақпарат жинайтын адам» [4, 12].

Сондықтан бұл сөз соғыс тақырыбындағы көптеген шығармаларда кездеседі. Мысалы, А.Қошқарбаевтың «шешуші шабуыл» әңгімесіндегі жауынгер: «Лейтенант, бұл

сіздің қолыңызға түскен алғашқы «тіліңіз» шығар» деп қолданылған.

Жаргонизмнің табиғатын зерттей отырып, біз мұның бәрі төменгі стильді тудыратын сөздер емес, жоғарыда айтылғандай, белгілі бір әлеуметтік топтардың тілінде жасырын мағынасы бар сөздер екенін түсіндік. Мысалы, кейде газеттер мен журналдарда біз полиция қызметкерлерінің «Бүркіт операциясы», «екінші бағыттағы операция» деп аталатын әрекеттері туралы ақпаратты оқимыз. О.С.Ахманованың сөздігінде мұндай қолдану «**ауызекі тілде қолданылатын кәсіби сөздердің нұсқасы**» ретінде сипатталатын жаргон термині деп аталады.

Олардың бірі - қала тіліндегі «**қылмыстық**» компоненттер қылмыскерлердің тілінде ғана емес, құқық қорғау органдары қызметкерлерінің тілінде де байқалады. Олар жұмыс барысында құпия сақталуы керек тиісті «**кәсіби**» сөздерді айтуға дағдыланған. Сауалнама қалалық тілдің кейбір қылмыстық компоненттерін қаланың басқа әлеуметтік топтары, әсіресе жастар ауызша қарым-қатынаста қолданатынын көрсетті.

Мысалы, рәкет тіліндегі шатыр (басқа баспана, бастықты қорғайтын, қорғайтын адам), бұқалар (команда мүшелері, бригадалар), камуфляж (алдау); әскери тілдегі дедовщина, көлік жүргізушілерінің тіліндегі қошқар, жастар, ақша, әжелер және т.б. нарық тіліндегі ер адамдар - бұл сатушылардан да, алаяқтардан да роялти алатын «күшті», спандар - қалта тазалаушылар, кидалдар - біреу ұрлаған заттарды саудагерлерге тарататындар, студенттердің тілінде «құлау» - емтиханда нашар баға алу, «көгеру» - үшін емтиханды қайта тапсыру және т.б.

Теориялық талдау

Қазақ тілінің энциклопедиясында қазір ұрлыққа байланысты 160 сөз бен сөз тіркесі, алдау мен қашуға байланысты 85 сөз бар делінген.

«Арго» басқа тілдегі сөздер негізінде қалыптасады. «Жаргон» - бұл адамдарды қоғамдағы жағдайына, қызығушылықтарына, жасына, кәсібіне сәйкес жалпылайтын, сөйлеу кезінде әлеуметтік топ тілінің әртүрлілігін көрсететін шартты тіл. Мысалы, егер Аргостың елтаңбасы жақындап келе жатқан қауіп туралы хабарды білдірсе, онда жастарға дала, пансионат деп аталу тән. Осы мысалдардың біріншісінде құпиялылық мағынасы бар, яғни ұрылар арасындағы қауіп «мех» сөзімен беріледі. Осыдан біз Аргоға айналған сөз екінші мағынада қолданылатынын, ұлттық қолданыста өз мағынасын толығымен жоғалтқанын көреміз. Stepend-те екінші мысалда жоғарыдағы атауды жастардың көпшілігіне тән деп санауға болады. Бұдан аргоны қылмыскерлердің тілі деп түсіну керек, ал жаргонды сөздердің мағынасын әдейі өзгертетін жеке топтың тілдерінде қолданылатын сөздер жиынтығы деп түсіну керек.

Қазақ тіл танушыларының «жаргон» немесе «арго» мәселесіне байланысты айтылған пікірлерінен адамдардың қоғамдағы орнына, айналысатын қызмет түріне, қызығушылығына байланысты жеке топтарға бөлінетіндігін және олардың өзіне тән жекелеген сөздердің қолданылатынын байқалады, ал бұларды саралау әдеби тілді дамыту үшін де қажет деп білеміз.

«Жаргон - «Арго» біздің жалпы қазақ тілімізде және орыс тілінде жиі қолданылатыны немесе колкада пайда болатыны түсінікті.

«Арго» тілі төменгі сыныпқа тән. Арго жасырын әрекеттерді, жасырын құпияларды жасыру мақсатында туады» - деді А.Махмутов, «жаргон - билеуші таптың жоғарғы қабаттары тілінің ерекшелігі, «Арго» - әлеуметтік топтарға тән қасиет. Арго жасырын әрекетке, жасырын құпияға келгенде оны білдірмеу ниетімен дүниеге келді. Аргода жалпы түсінікті сөздер негізгі мағынадан ауытқиды және тек шағын топтың символына айналады. Арго элементтері қазақ тілінде де кездеседі.

Нәтижелер мен талқылау

Зерттеу барысында келтіріген талдауларды қорытындылай келе, біздің қазақ

тіліміздегі жаргон мен арготизм шағын әлеуметтік топтар арасындағы хабарды түсіну құралы ғана емес, сонымен қатар соғыс кезінде партизандарымыз бен сарбаздарымыз арасындағы қарым-қатынастың таптырмас құралы екенін байқалды.

Зерттеу нәтижесінде әскери орындар өз бетінше өмір сүреді, бірақ офицерлердің тіліндегі лексикалық ерекшеліктерді, яғни аргосты елемуге болмайды. **Әскери лексиканың** басты қасиеті - дәрежелілік. Бұл, ең алдымен, қорлайтын, командалық тонмен, би ритағымен, сөз тіркестерінің қысылуымен, ал екінші жағынан, нақты және өте мағыналы сөйлемдермен көрінеді. Егер әскерилерге ескі, мәнерлі сөз қажет болса, онда ол өз ойларын ауызша жеткізуден жасырады. Өйткені кез келген жағдайда әскери бөлімдер өздерінің героіктері үшін ана тілін артық көреді. Егер офицерлер штаты басқа ұлт өкілдерінен тұрса, онда басқалардың сөйлеуіне басқа сипаттағы жаргондар мен арго кіруі мүмкін. Олардың кейбіреулері кейінірек әдеби тілге өтпелі мағына ретінде енуі мүмкін.

Сарбаздық ортада қолданылатын кейбір тіркестер басқа тілдегі сөздермен байланысты. Тіпті ғалымдар революциялық жылдары теңізшілер арасында кең таралған «Даешь!» - бұл ағылшын тіліндегі «do yes» деген сөздің орыс тіліндегі айтылуы деп көрсетеді.

Белгілі қарапайым сипаттағы «темекі» сөз тіркесінің сөзбе-сөз аудармасын түсіне аламыз ба және профессор Б.Л.Богородский бұл сөздің тарихқа қалай енгені туралы қызықты материал жазды. Бұл тілашар әдеби тілге де, фольклорға да, диалектке де тән емес, ол тіпті белгілі бір әлеуметтік топқа жатпайтын. Бұл тіркес басқа синтаксистік құрылымдарды тарта отырып, негізгі компоненттерді біріктіретін *rod tabak* деп аталады.

Автордың өзі бұл туралы айтады: «В словосочетании под табак слово табак сохраняет свое основное значение: слышится сильное беспокойство бурлака - ведь купить табак было дорого, а часто - и негде. Кроме того, - и это едва ли не было самым главным, - приходилось изменять способ передвижения судна: надо было либо «идти на шестах» или «идти завозом» т.е. заводить якорь с канатом вперед судна для тяги». Осы түсіндіруден кейін «жағдай өте нашар» дегенді білдіретін осы сөз тіркестерінің негізгі мағынасы туралы айту керек». Бұл сөз тіркесі басқа тілдерде де өте белсенді қолданылды.

Мұндай зерттелетін элементтердің тілі туралы ешқандай жұмыс жазылмаған, өйткені кәсіби қылмыс, сыбайлас жемқорлық т.б. қоғамның дамуына кері іс-әрекеттер - мұның бәрі жеке жағымсыз құбылыс болып саналады. Алайда, «арго» бүгінде түрмеде немесе қамауда отырған адамдардың тілі әлі күнге дейін өнер туындыларында қолданылады [6,30].

Бүгінгі таңда ең қызықты сұрақтардың бірі - әскери өнер көрсету. Оның үстіне, бұл олардың тіліндегі шетелдік сөздер екеніне күмән жоқ. Сонымен қатар, әр түрлі тілдердің ерекшеліктерін біле отырып, ол өз сөзінде осы тілдердің сөздерін қолданды.

Қорытынды

Іздену барысында «арго» сөздері диалектілер мен жаргондар сияқты зерттелмейтінін анықтадық. Бұл арго қолданушыларының аздығына, қазақ ауызекі стилінде айтарлықтай орынның болмауына, демек, көркем және әуезді естілетін құнарлы қазақ тіліне кіріктіре алмауына байланысты.

Орыс тіл білімінде де осындай лексиканы қолдана отырып жазылған көптеген көркем шығармалардан басқа, ұрылар жаргонына, қылмыстық «Аргоға» қатысты әртүрлі сөздіктер жарық көрді. Оларға қарап, бұл өмір тұжырымдамасына, жалпыадамзаттық құндылықтарға және адамдар арасындағы қарым-қатынасқа әсер ететін басқа тіл екенін көруге болады.

Алайда, ақпараттық технологиялардың дамуымен әр түрлі әлеуметтік топтар арасындағы қатынастар өсіп, тілдің стилистикалық тармақтары ішкі жіктеле бастағанын ескере отырып, біз бұл тақырыпты болашақта арнайы зерттеу объектісі болуға лайық деп санаймыз.

Зерттеу нәтижелері және қорытынды ой-кірілер жоғары оқу орындарында оқытылатын пәндерде - «Қазіргі қазақ тілінің синтаксисі», «Практикалық қазақ тілі», сондай-ақ түрлі арнайы семинарлар мен курстар өткізуде қолдануға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жаңылбаев Қ.Жаргон сөздердің лексикалық мәні. Монография. Алматы, 2016. 231 б.
2. Исаев С. Қазіргі қазақ тілі. Алматы, 2007. 178-181 б.
3. Нұрғалиев Р. Қазіргі қазақ тілі грамматикасы. Алматы. 1967. 237 б.
4. Оралбай Н. Бұйрық райдың синтетикалық және аналитикалық формасы. Қазақстан мектебі. 1971 жыл. 192 б.
5. Грачев М.А. Арготизмы в молодежном жаргоне// Русский язык в школе. Москва. 1996. 210 с.
6. Ларин Б.А. Западно европейские элементы русского воровского аргю. Москва. 2000. 210 с.

Referens list:

1. Zhanilbaev K. Zhargon sozderdin leksikalik mani. Monografiya. Almati, 2016. 231 b.
2. Isaev S. Kazirgi kazak tili. Almati, 2007.181 b.
3. Nurgaliev R. Kazirgi kazak tili grammatikasi. Almati, 1967. 237 b.
4. Oralbay N. Buyirik raydin sintetikalik jane analiikalik formasi» «Kazakstan mektebi» 1971 жыл. 192 б.
5. Grashev M.A. Argotizmi v molodejnom jargone// Russkiy yazik v shkole. Moskva. 1996. 210 s.
6. Larin B.A. Zapadnoevroopeyskie elementi russkogo vorovskogo argo. Moskva. 2000. 210 s.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) **Рысбаева Майра Козыбаевна** - магистр, «Қазақ тілі және әдебиет» кафедрасының аға оқытушысы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті. Шымкент, Қазақстан. 8-702-528-18-01, maira.rysbaeva@uezov.edu.kz

FTAXP:12.82.12

<https://orcid.org/0000-0003-0363-7991>

<https://orcid.org/0000-0003-0769-4145>

<https://orcid.org/0000-0003-2312-5782>

Саматаева К.Б. *, Баймурзаева К.Б., Бекназарова Р.К.
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
филлогия ғ.к., аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

СӨЗЖАСАМНЫҢ ТӘСІЛДЕРІ: АНАЛИТИКАЛЫҚ ТӘСІЛ АРҚЫЛЫ СӨЗ ЖАСАУ

*Автор-корреспондент: karlygash.samataeva@uezov.edu.kz

Түйін: Қысқарту тәсілі тілдің сөзжасам жүйесінен онша көп орын алмайды. Әр тәсілмен байланысты сөзжасамға қатысатын белгілі тілдік элементтер бар, онда біраз айырма болады. Мысалға сөзжасамның синтетикалық тәсіліне түбір сөздермен бірге сөз тудырушы, қосымшалардың қатысуы міндетті. Басқаша айтқанда, синтетикалық тәсілмен сөз жасағанда, оған қатысатын тілдік элементтер түбір сөз бен жұрнақ. Сол сияқты аналитикалық тәсілде де сөзжасамға қатысатын белгілі тілдік элементтер бар. Олар - түбір сөздер. Сөзжасамның аналитикалық тәсілінде түбір сөздер бір-бірімен не бірігеді, не қосақталады, не тіркеседі, не қысқарып барып сөз жасайды. Қалай болғанда да, сөзжасамға түбір сөздер қатысады. Міне, бұл - сөзжасамның аналитикалық тәсіліне қатысты ерекшелік.

Кілт сөздер: синтетика, аналитика, элемент, морфология, лексика, морфема, синоним

МРНТИ: 12.82.12

<https://orcid.org/0000-0003-0363-7991>

<https://orcid.org/0000-0003-0769-4145>

<https://orcid.org/0000-0003-2312-5782>

Саматаева К.Б. *, Баймурзаева К.Б., Бекназарова Р.К.
старший преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
старший преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
к.филолог.н., старший преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

СПОСОБЫ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ: СЛОВООБРАЗОВАНИЕ С ПОМОЩЬЮ АНАЛИТИЧЕСКОГО ПОДХОДА

*Автор-корреспондент: karlygash.samataeva@uezov.edu.kz

Аннотация: Способ сокращения не занимает столько места в словообразовательной системе языка. С каждым подходом связаны определенные языковые элементы, которые участвуют в словообразовании, где есть некоторая разница. К примеру, в синтетическом способе словообразования наряду с корневыми словами обязательно участие словообразователей, придатков. Другими словами, когда вы создаете слово синтетическим способом, языковые элементы, которые в нем участвуют, - это корневое слово и суффикс. Точно так же в аналитическом подходе есть определенные языковые элементы, участвующие в словообразовании. Это корневые слова. В аналитическом подходе словообразования корневые слова либо сливаются, либо складываются, либо складываются, либо сокращаются и образуют слова. В любом случае в словообразовании участвуют однокоренные слова. Вот в чем особенность аналитического подхода словообразования.

Ключевые слова: синтетика, аналитика, элемент, морфология, лексика, морфема, синоним

IRSTI: 12.82.12

<https://orcid.org/0000-0003-0363-7991>

<https://orcid.org/0000-0003-0769-4145>

<https://orcid.org/0000-0003-2312-5782>

Samataeva K.B.*, Baymurzaeva K.B., Beknazarova R.K.

senior lecturer, M.Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan

senior lecturer, M.Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan

candidate of philological Sciences, M.Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan

**APPROACH-WAYS OF WORD FORMATION:
WORD FORMATION THROUGH AN ANALYTICAL**

*Correspondent author: karlygash.samataeva@aeuzov.edu.kz

Abstract: The method of abbreviation does not take up so much space in the word-formation system of the language. Each approach is associated with certain linguistic elements that are involved in word formation, where there is some difference. For example, in the synthetic method of word formation, along with root words, the participation of word formers and appendages is mandatory. In other words, when you create a word in a synthetic way, the language elements that are involved in it are the root Word and the suffix. Similarly, the analytical approach has certain linguistic elements involved in word formation. These are the root words. In the analytical approach of word formation, root words either merge, or add up, or add up, or shorten and form words. In any case, single-root words participate in word formation. This is the peculiarity of the analytical approach of word formation.

Key words: synthetics, analytics, element, morphology, vocabulary, morpheme, synonym

Кіріспе

Аналитикалық тәсіл арқылы сөзжасам сөзжасамның өте ежелгі тәсілі болып табылады және бүкіл әлемде әртүрлі жүйеленген тілдерде кең таралған. Сөзжасам негізінен үш түрлі жолмен жүзеге асырылады. Олар аналитикалық, синтетикалық және лексикалық-семантикалық тәсілдерді қолданудан тұрады. Зерттеу мақаламызда біз негізгі тақырып ретінде сөзжасамға аналитикалық тәсілдерді таңдалды. Аналитикалық тәсілді әзірлеу жолдарын қарастырылды.

Мысалы, И.С.Гуревич қытай тілінде күрделі етістіктерді құрудың аналитикалық әдісі туралы жазады: «...синонимдік етістік морфемаларының тіркестері ешнәрсемен бөлінбейді, сондықтан біз оларды бір сөз деп санаймыз».

Рас, аналитикалық тәсіл бүкіл әлем елдерінде кең таралғанымен, барлық тілдерде бірдей орын алмайды, ол қытай, жапон тілдеріндегі негізгі тәсілге жатады, сондықтан бұл тілдердің лексиконында көптеген күрделі сөздер бар. Л.Л.Пашковский бұл туралы былай дейді: «күрделі сөздер әртүрлі тілдердің лексикалық жүйесінде әртүрлі орын алады. Кейбір тілдерде сөздердің конъюгациясы қосымша тәсіл болып табылады, оның нәтижесі шамалы және сөздіктің перифериялық бөлігінде болады. Келесі тілдерде бұл өте кең таралған, негізгі тақырыпқа қатысты. Соңғы топтың тілдеріне жапон тілі жатады. Лексиконнан алатын сөздердің түріне қарап, бұл күрделі сөздің тілі деп айта аламыз».

Сөзжасам мәселесін аналитикалық тәсіл арқылы түсіндіру үшін Е.Жандарбаеваның «Қазақ тілінің сөзжасамы» монографиясы, С.Бейсенбаевтың «Аналитикалық тәсілдің сөзжасамдық жүйесі» тақырыбында диссертациялық зерттеу еңбегін және Б. Қасымның «Қазақ тіліндегі күрделі сөздер: уәждеме және аталым», Б.Қасымның «Күрделі зат атауларының мағыналық құрылымы және сөзжасамдық үлгілері» - атты ғылыми кітаптар қолданылды.

Аналитикалық тәсілмен құрылған сөздердің бір үлкен тобына жататын ағылшын тіліндегі жалғанған сөздер туралы О.Д.Мешков былай деп жазды: «сөздерді біріктіру - бұл

тілдің сөздік қорын басқа құралдармен толықтыратын, тілдің құрылысын жақсартатын маңызды әдістердің бірі».

Неміс тілінде де аналитикалық тәсіл сөзжасамда кеңінен қолданылатын өте икемді тәсіл болып табылады [1,64].

Бізге орыс тілінде де аналитикалық тәсіл сөзжасам жүйесінде белгілі бір орын алатыны белгілі. Алайда, біз Н.М.Шанскийдің сөздерін келтіреміз: «біз екі немесе одан да көп сөздерді бір сөзге біріктіру арқылы сөздердің бірігуін қарастырамыз».

Түркі тілдерінде бұл тәсіл ежелгі дәуірден бастау алады. Орхон жазба ескерткіштерінің тіліндегі келесі күрделі сөздерді Г.Айдаров осы жазба ескерткіштердің лексикалық қоры ретінде келтірді. *Йашыл угуз - көк өзен, күнтүз - күдіз, беңгү таш - мәңгі тас* (жазулы тас), *Беш балық - Бесбалық* (кала аты) т.б келтірілген мысалдар күрделі сөздердің көне замандардан қолданылғанын білдірсе, екіншіден, күрделі сөздердің географиялық атаулары, яғни өзен, көл, жер, қала және кісі аттарында жиі кездескенін көрсетеді. Бұл жағдай аналитикалық тәсіл арқылы сөз жасаудың өзі түркі тілдерінде жер-су, кісі аттарынан басталған ба деген ой салады. Әрине, ол әлі де анықтауды, зерттеуді керек етеді, қалайда ол өте көңіл бөлерлік жай. Қазіргі түркі тілдерінде де аналитикалық тәсіл кең қолданылады. Ол түркі тілдеріне арналған грамматикалардың бәрінде көрсетіліп жүр. Оның бәрін атап беру мүмкін емес.

Дегенмен, сөзжасамда фундаментальді еңбек қалдырған З.В.Сенортыян еңбегін атамауға болмайды. Ол түркі тілдерінде сөзжасам тек жұрнақ арқылы ғана жасалып қоймайды, басқа тәсілдер де көп қолданылады деген болатын. Оны өз сөзімен келтірейік; «Түркі тілдерінің сөзжасам тәсілдері мен жолдары түрлі-түрлі. Олардың ішіндегі негізгі - қосымша арқылы жасалу. Бірақ ол жалғыз тәсіл емес. Қосымшамен қатар қашаннан бері басқа тәсілдер де белгіленді, олар жинақталып, сөзжасамның аналитикалық тәсілін құрайды», - дейді [2, 10].

Жоғарыда келтірген үзіндіде З.В.Сенортыян аналитикалық сөзжасамның өзі іштей түрлі тәсілдерден тұратынын айтты. Бұдан біз аналитикалық тәсілдің іштей аумағы кең және де тармағы мол құбылыс екенін аңғарамыз. Сөйтіп, түркі тілдеріндегі негізгі тәсілдердің біріне жататын аналитикалық тәсілдің ішкі ерекшеліктері мол екені сөзсіз.

Зерттеу мақсаты: аналитикалық тәсіл арқылы сөзжасам-сөзжасам әдістерін анықтау қойылды.

Зерттеудің міндеті: -аналитикалық тәсілдің тілдік жүйесінің сипаттамасы;

-сөзжасамның аналитикалық ерекшеліктерін есепке алу;

Зерттеу әдістері: зерттеу барысында салыстыру әдістері, эксперименттік-фонетикалық әдіс, теориялық тұжырымдарға негізделген ғылыми талдау, сипаттама қолданылады

Теориялық талдау

Қазақ тілінде жалпы аналитикалық тәсілге қатысты қандай тәсілдер бар екендігі туралы анықтамасы. Қазақ тілінде аналитикалық тәсілдің келесі кіші түрлері бар: 1) фраза, 2) екі еселену, 3) комбинация, 4) редукция.

1.Қазақ тілінде екі немесе одан да көп түбір сөздер біртұтас дыбыстық құрамға біріктіріліп, бір лексикалық мағына береді, бір ұғымды білдіреді және бір лексикалық бірлік жасайды, сондықтан біз сөздің қалыптасуын сөз тіркесі арқылы сөздің қалыптасуы ретінде қарастырамыз. Мысалы: *баспасөз, өнеркәсіп, басқұр, бүгін, биыл, анар, әкел, қолған, қолғанат, аққу, көлбақа, қосаяқ, көкқұтан* т.б. Тілдегі сөз бен сөз тіркестері, орыс тіліндегідей, Мұнда жоқ және басқа арнайы сөздермен біріктірілген морфемалар жоқ. Мұнда күрделі сөздердің компоненттері бұрыннан қолданылған, 6 және біреуі біріктірілген. Осы ерекшелікке сәйкес біз оны фраза деп атаймыз. Сөздік әдісімен құрылған сөздер сөздіктерде тәуелсіз сөздер ретінде танылады. Фразалық тәсіл де ішкі жағынан ерекшеленеді, өйткені бұл тәсілмен жасалған сөздер гетерогенді. Дыбыстың

құрамын оның компоненттері тұрғысынан қарастыра отырып, бұл тәсілді екі бөлікке бөлуге болады: интеграция әдістері, біртұтас интеграция.

Біріктіру әдісімен жасалған сөздердің ішкі компоненттерінің әрқайсысы өзінің немесе тәуелсіз дыбыстық құрамын толық сақтаумен біріктіріледі. Мысалы: *шекара, өнеркәсіп, айбалта, ақсақал, көкқұтан, көкжәтел, орынбасар, аққу, аққұтан, қаламсап, оттегі, сутегі, құсбегі, атбегі, қолбасы, отагасы, бірқыдыру, бірқатар, біртоға, біржолата*, т. б.

Кейде интеграция әдісімен жасалған сөздердің бір, кейде екі компоненті де біріктіріліп, тығыздалады және дыбыстық құрамды өзгертеді, сондықтан оларды интегралды сөздер деп атайды. Мысалы: *бұл жыл - биыл, бұл күн - бүгін, алып бар - апер, алып кел - әкел, алып бер - әпер, қол қанат - қолғанат, аға-іні - ағайын, қара ала құс - қарлығаш, білек жүзік - білезік, сахарасы - сәргесі, сегіз он - сексен, тоғыз он - тоқсан, іш құр - ышқыр, бел бау - белбеу* т.б. [3,125].

Сөзжасамдық тәсіл тек түркі тілдерінің сөзжасам жүйесіне ғана қатысты емес деп айтуға болмайды. Бұл бүкіл әлемдегі тілдерге өте кең таралған тәсіл. Бұл әсіресе жазу мәдениеті дамыған елдерде танымал, онда жазу ежелгі дәуірден басталады. Біздің тілімізде жеке сөздер танылмайды, бірақ бөлек жазылады. Олар бірге де, бөлек те жазылады және әртүрлі сөздіктерде ауытқулар, әртүрлі өрнектер бар және бұл шешімін күтетін мәселе.

2. Қайталау әдісі екі сөзді қайталау немесе тілдегі ежелгі әдіске сілтеме жасайтын бір сөзді қайталау арқылы сөз жасайды. Ол түркі тілдерінің ең көне жазба ескерткіштерінде - Орхон тілінде де болған. Мысалы: *арқыш-тіркіш (караваны) керуендер, ішін-ташын - (внутри-снаружи)* т.б.

Нәтижелер мен талқылау

Осылайша, екі сөздің қосарлануынан пайда болған сөздер дуальды тәсілге жатады. Бұл тәсіл әлі де қазақ тілінде өте тиімді. Мысалы: *аға-іні, ата-ене, әке-шеше, қыз-келіншек, жаман-жақсы, тау-тас, ыдыс-аяқ, ине-жіп, бес-алты, жақсылы-жаманды, ұзынды-қысқалы, бүгін-ертең, көрпе-жастық ата-ана, туған-туысқан, сән-салтанат, ән-күй, ойын-той* т.б. Қосарлама тәсілі арқылы сөз жасаудың мынадай шарттары бар: олардың екі сыңары мағыналас, мағынасы жақын, синоним сөздер болу керек: *ата-ана, некен-саяқ, құрал-сайман, ата-ене, ән-күй, ойын-сауық* т.б. Ата және ене, ата мен апа - біріне-бірі жақын заттардың аттары, ән-күй, ойын-той да сондай. Ал некен мен саяқ, құрал мен сайман - синоним сөздер.

Қосарлама тәсілі арқылы сөз жасалу үшін оның компоненттері бір сөз табынан болуға тиіс: *бес-алты* - екі сыңары да *сан* есімнен жасалған, *бүгін-ертең* - екі компоненті де *үстеуден*, *ата-ана* - екі компоненті де *зат* есімнен, *жақсылы-жаманды* екі компоненті де *сын* есімнен жасалған, *келіп-кетіп* - екі компоненті де етістіктен жасалған.

Қосарлама тәсілі арқылы жасалған қос сөздердің екі компонентінің морфемдік құрамы сай келіп отырады: *ұзынды-қысқалы, барып-қайтып* т.б. Олардың компоненттерінің буын саны да сай келуге тиіс: *ата-ана, әкешеше, жеті-сегіз* т.б. Бұл заңдылық бұзылса, буын саны аз *компонент* бірінші орында, буын саны көп компонент екінші орында тұрады: *қыз-келіншек, тай-тулақ, бес-алты* т.б. Бұған қарама-қарсы жағдай өте сирек кездеседі. Мысалы: *ойын-той* т.б. Қосарлама тәсілі арқылы жасалған сөздердің бәрінде жинақтау мағынасы болады.

Қайталама тәсіліне бір сөздің қайталануы арқылы жасалған сөздер жатады. Мысалы: *қора-қора, тау-тау, бетпе-бет, көзбе-көз, бір-біріне, өзді-өз, өзінен-өзі, қып-қызыл, өзімен-өзі, өзін-өзіне, ас-мас, шай-пай* т.б.

Қайталама тәсілі арқылы сөз жасаудың шарттары.

1. Қос сөздің екі компоненті де бір сөзден құралады, ол не ешбір өзгеріссіз түбір қалпында қайталады: *қора-қора, тау-тау, мая-мая* т.б

2. Екі компонентінде де бір қосымша қайталанады: сұрап-сұрап, келе-келе, айтып-айтып т.б.

3. Екі компонентінде де антоним қосымшалары болады: орынды-орынсыз, жөнді-жөнсіз. Кейде олар болымды-болымсыз формалардың қарама-қарсылығынан құрылады: келіп-кетпей, айтып-айтпай т.б.

4. Екі компоненттің біріншісінде -ба, -бе қосымшасы қосылу арқылы жасалады: көзбе-көз, ауызба-ауыз т.б.

5. Екі компоненттің біріне я екеуіне септік, біріне тәуелдік жалғауы жалғанады: өзінен-өзі, өзімен-өзі т.б.

6. Екі компоненттің бірі, көбіне екіншісі, алғашқы сыңарының бірінші дыбысын өзгерту я дыбыс қосылуы арқылы жасалады: шай-пай, ас-мас, жігіт-мігіт т.б.

7. Қайталама тәсілі бір компоненттің буынын екінші компонентте қайталау арқылы да жасалады: қып-қызыл, жап-жасыл, қап-қара т.б.

3. Сөз комбинациялық әдіспен пайда болған кезде, сөз тіркесінің құрамдас бөліктерінің мағыналары біріктіріліп, ұзақ уақыт қолданғаннан кейін бір мағынаға аударылады. Бірақ оның сөз тіркесін айту кезінде олар бөлек жазуды ұстанды. Мысалы: кіріңіз, әкеліңіз, әкеліңіз. Бұл кейінірек сөзжасамдық модельге айналды, ал басқа сөздер сөздік модель арқылы құрылды. Мысалы, қазақ тілінде темір жол деген сөз қара жол, бір жолды жол сияқты сөз тіркестерінің үлгісі бойынша қалыптасады. Ол бұрын өмірде болмаған жаңа нысанға берілген атау [4, 50].

Бұл тілдегі дайын сөздер және оларды әркім белгілі бір мағынада бір нәрсенің атауы ретінде осы композицияда қолданады. Сөйлемде тек бір мүше болады, сөздерді түрлендіретін қосымшалар олардың соңғы компонентіне ғана қосылады. Бірақ олар тәуелсіз сөздер ретінде танылмайды, өйткені күрделі сөздердің мағынасының бірлігін ескермей, сөздіктерде тек біртұтас, біртұтас дыбыстық құрамда жазылған сөздер ғана сөз тіркестері ретінде беріледі.

Сандар мен сын есімдерді біріктіру арқылы жасалған күрделі етістіктердің жағдайы басқа сөз сыныптарындағы күрделі сөздерге қарағанда жақсы. Олар грамматикада, оқулықтарда күрделі сөздер ретінде танылады. Мысалы: *он алты, отыз бір, жүз елу, екі жүз, алтыс бес, қара торы, күрең торы, қара қошқыл* сияқты күрделі сөздердің әрқайсысы біртұтас лексикалық мағына береді, сандардың аты, сындық белгілері, түстің аты, қимылдың аттары. Мұндай күрделі сөздердің құрамдас бөліктері тұрақты, олардың орны берік және олардың арасында басқа сөздер жоқ. Күрделі сөздердің жеке компоненттері Синтаксистік байланысқа түспейді, олар басқа сөздермен тек бірлік ретінде байланысады және сөйлемде сөйлеудің бір мүшесі бола отырып, сөз тіркесінің бір компонентіне айналады. Бұл белгілердің барлығы лексикалық бірліктерді сипаттайтын белгілер.

Аналитикалық тәсілдің комбинациялық түрі біздің тіліміздің әр сөз класының сөзжасам жүйесінде әр түрлі орын алады. Мысалы, қазақ тілінде комбинациялық әдіс санның атауын сөзжасамда негізгі тәсіл болып саналады. Сан жағдайында нақты сандардың атаулары тек бір санды екіншісімен біріктіру арқылы жасалады. Бұл тәсіл сандардың сөзжасам жүйесінде басынан бастап қалыптасты. Айталық санаудың бестік жүйесінде бестен жоғарғы сандарды санау үшін, бес санына беске дейінгі бірліктерді қосқан: *екі - бес, үш - бес, бес - төрт, бес - бір* т.б. Жиырмалық жүйеде сексен дегенді төрт жиырма түрінде атаған. Осы тәсіл сан есімде негізгі тәсіл болып қалыптасып қалған. Сан есімде көне замандардан келе жатқан жиырма дара сан атауы бар. Оған миллион, миллиард, триллион сандары қосылады. Олар дара сандардың бір-бірімен тіркесуі арқылы тіліміздегі бай сандық ұғымдар аты жасалған. Сондықтан тілде күрделі сандар керемет көп. Сан есімдердегі ең көп сандар - күрделі сандар, тек миллионға дейінгі күрделі сандардың өзі миллионға жуық.

Бұл сөздердің сандық класының құрамы негізінен күрделі сандардан тұратындығын

білдіреді, сондықтан берілген сөз класының сөзжасамындағы аналитикалық тәсілдің тіркесім түрінің орнын көрсетеді.

Аналитикалық тәсілдер зат есімнің сөзжасам жүйесінде де кеңінен қолданылады, бірақ синтетикалық тәсіл зат есімде де дамыған. Сондықтан зат есімнің сөзжасам жүйесінде аналитикалық тәсіл негізгілердің бірі ретінде қолданылады. Мұның өзі аналитикалық тәсіл зат есімнің сөзжасам жүйесінде үлкен орын алатындығын көрсетуі мүмкін. Мұны зат есімдердегі күрделі сөздер, қос сөздер, тіркестерден құралған күрделі зат есімдер, аббревиатуралар толық дәлелдейді.

Сол сияқты, «аналитикалық тәсіл түрі» тіркесі кеңінен қолданылатын сөздер класындағы етістікті білдіреді. Етістіктердің сөзжасамында комбинациялық әдіс үлкен орын алады. Мұнда 30-ға жуық негізгі түбір етістіктер әр түрлі етістіктерді тіркейді және олардан күрделі әрекетті білдіретін күрделі етістіктерді құрайды. Мысалы, тек some етістігі 300-ге жуық күрделі етістіктерді жасайды. Аталған 30 етістіктің әрқайсысы осы сәл күрделі етістікті құраса да, біздің тілімізде кем дегенде мыңға жуық күрделі етістіктер бар деп болжауға болады. Барлық күрделі етістіктер конъюгация әдісімен жасалады [5, 54].

Етістіктің аналитикалық тәсіл арқылы жасалуына біріктіру арқылы жасалған етістіктер де жатады, бірақ олар өте аз: әкел-алып кел, әпер-алып бер, әкет-алып кет т.б.

Тіркестіру арқылы сөз жасаудың әр сөз табында өзіндік модельдері бар.

Ол модельдер тірек компонентке құрылған. Сан есімдерде күрделі сөздің тірек компоненті түрлі орында келеді. Ондық пен бірлік араласқан сандарда тірек компонент бірінші орында тұрады.

Мысалы:

Он	$\left\{ \begin{array}{l} \text{бір} \\ \text{екі} \\ \text{үш} \end{array} \right.$	елу	$\left\{ \begin{array}{l} \text{үш} \\ \text{төрт} \\ \text{бес} \\ \text{алты} \end{array} \right.$
----	--	-----	--

Жүздік, мыңдық пен бірлік араласқан санда тірек компонент екінші орында тұрады.

Мысалы:

$\left. \begin{array}{l} \text{Бір} \\ \text{Екі} \\ \text{Үш} \end{array} \right\}$	жүз	$\left. \begin{array}{l} \text{екі} \\ \text{үш} \\ \text{төрт} \end{array} \right\}$	мың
--	-----	---	-----

Көмекші компонент бірнеше күрделі сөздерді құрудың негізі болып табылады, осы күрделі сөздердің барлығында көмекші компонент бір мағынада қолданылады. Көмекші компоненттің функциясын туынды түбірдегі негізгі сөзбен салыстыруға болады. Түбір сөз туындысының мағынасы ондағы түбір сөздің мағынасына негізделген және олардың арасындағы семантикалық байланыс айқын көрінеді. Сол сияқты, күрделі сөздің көмекші компонентінің мағынасы олар құрған бірнеше күрделі сөздерге ортақ, олардың семантикалық байланысын жасайды. Мысалға *ала* тірек компоненті арқылы жасалған күрделі сын есімдерді алайық: *қара ала, қоңыр ала, қызыл ала, сары ала*. Осы күрделі сын есімдердің бәрі бір тірек компоненттен туып тұр, сол арқылы бұл күрделі сөздердің мағыналары байланысты. Сөйтіп, туынды түбірлерде мағына байланыстылығы түбір сөзге қатысты болса, күрделі сөздердің мағына байланыстылығы тірек компоненттерінің мағынасынан шығады. Мына мысалдар да осы тұрғыдан қаралу керек: *боз торғай - суық торғай, қара торғай* деген құс атауларының жасалуына торғай сөзі – тірек компонент болып тұр, ал *ақ шұбар, қара шұбар, қоңыр шұбар, көк шұбар, қызыл шұбар* деген күрделі сын есімдердің жасалуына тірек компонент болып тұрған сөз - шұбар. Сондықтан осы күрделі сөздердің бәрінің мағынасына ол тірек болып, қатысып тұр, сол арқылы оларда мағыналық байланыс туып отыр. Сөйтіп, тіркестіру тәсілі екі онан да көп сөздердің

тіркесіп, бір мағынаға ие болуы арқылы сөзжасамды іске асырады. Алайда, тіркестіру тәсілінің тағы бір белгісі оның тірек компонент арқылы жасалуына байланысты. Тірек компонент күрделі сөздің бірінші, көбіне екінші компоненті болады.

Осы қағидаға сүйенсек, *сары май, тоң май, жер май, балық май, мал қора, ат қора, сиыр қора* сияқты күрделі сөздердің де жасалуына *май, қора* сөздері негіз болып тұр деп санау керек. Сонда номинацияға жататын бұл сөздердің жасалуына тірек компонент себеп болып тұр.

Осы сөздердің жасалуына негіз болып тұрған тірек компоненттерді ағылшын тілінде толып жатқан күрделі сөздің жасалуына негіз болған *work* жұмыс сөзімен салыстыруға болады. Мысалы: *brazwork, carthwork, needlwork woodwork* т.б сөздерге *work* деген сөз тірек компонент болып, олардың жасалуына негіз болып, оларда мағыналық байланыс тудырып тұр.

Қазақ тіліндегі жоғарыдағы *май, қора* сөздерінің қызметі дәл осындай, тек қазақ тілінде ондай күрделі сөздер бөлек жазылады. Басқа жағынан алғанда, олардың қызметінде айырма жоқ.

Мұндай тірек компоненттерді неміс тілінде полусуффикс деп атау да бар. М.Д.Степанова олар күрделі сөздің екінші компоненті *me*, әлде полусуффикс *ne*, тіпті оны ажырату да қиын деп жазған [6, 72].

Мұндай жағдай қазақ тілінде де бар. Қазақ тілінде қазір *-хана* морфемасы жұрнақ саналып жүр. Бұрын ол біріккен сөздің екінші компоненті де саналғаны белгілі. Сол сияқты *Ташкент, Жаркент, Шымкент* дегендердегі *-кент* морфемасы да бұрын толық мағыналы сөз еді, күрделі сөздің екінші компонент болатын. Қазір ол жұрнақ болып танылып кетті. Тірек компоненттің жиі қолданылуы оның мағынасының абстракциялануына әкеліп, ол бара-бара көбіне қосымша қатарына да өтіп отырады.

Қорытынды

Осылайша, біріктіру әдісі арқылы сөзжасам сөздердің барлық кластарында жүреді. Бірақ бұл нөмірді есте сақтаудың негізгі әдісі болып саналады. 20-23 сан атауындағы негізгі тамырлар сан атауларын санау атауларымен біріктіру арқылы жасалады.

Сөздердің басқа кластарындағы комбинациялық тәсіл синтетикамен қатар сөзжасамдық функцияны орындайды, дегенмен олардағы синтетикалық тәсіл басым екенін мойындау керек. Осылайша, тілде комбинациялық әдіс арқылы номинация ретінде қызмет ететін көптеген сөздер бар, олардың саны сөздің мәртебесін анықтайды және мойындайды, бұл біздің тіліміздің сөзінің байлығын көрсетуде үлкен рөл атқаратынына күмән жоқ.

Редукциялық тәсіл тілдің сөзжасам жүйесінде көп орын алмайды. Сөзжасамға қатысатын белгілі бір лингвистикалық элементтер бар, олар әр тәсілге байланысты, олардың айырмашылығы бар. Мысалы, синтетикалық сөзжасам әдісімен түбір сөздермен қатар сөзжасамдық аффикстердің болуы міндетті болып табылады. Басқаша айтқанда, сөзді синтетикалық жолмен қалыптастыру кезінде лингвистикалық элементтер - сөздің түбірі мен жұрнағы қолданылады.

Сол сияқты, аналитикалық тәсілде сөзжасамға қатысатын белгілі бір лингвистикалық элементтер бар. Бұл түбір сөздер. Сөзжасамға аналитикалық көзқараспен түбір сөздер бір-бірімен біріктіріледі, біріктіріледі, біріктіріледі немесе қысқартылады, сөз жасайды. Қалай болғанда да, түбір сөздер сөзжасамға қатысады. Міне, бұл сөзжасамға аналитикалық көзқарастан ерекшелік.

Мақалада жасалған зерттеу нәтижелері жоғары оқу орындарында оқытылатын «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасамы және морфологиясы», «Лексикология және лексикография» пәндерінде інгізіліп, сондай-ақ түрлі арнайы семинарлар мен курстар өткізу барысында қолдануға болады..

Әдебиеттер тізімі:

1. Жандарбаева Е. Қазақ тілінің сөзжасамы. Монография. Алматы, 2016. 300 б.
2. Бейсенбаев С. Аналитикалық тәсілдің сөзжасамдық жүйесі. Дисс.зерттеу жұмысы. Алматы, 1988. 280 б.
3. Қасым Б. Қазақ тіліндегі күрделі сөздер: уәждеме және аталым. Алматы, 2001. 312 б.
4. Қасым Б. Күрделі зат атауларының мағыналық құрылымы және сөзжасамдық үлгілері. Алматы, 2000. 380 б.
5. Қасым Б. Сөзжасам: семантика, уәждеме. Алматы, 2003. 320 б.
6. Рысбаева А. Қазақ грамматикасы. Астана, 2002. 390 б.

Referens list:

1. Zhandarbaeva E. Kazak tilinin sozjasami. Monografiya. Almati, 2016. 300 b.
2. Beysenbaev S. Analitikalik tasildin sozjasamdiq juyesi. Diss.zertteu jumisi. Almati, 1988.-280 b.
3. Kasim B. Kazak tilindegi kurdeli sozder: uajdeme jane atalim. Almati, 2001.-312 b.
4. Kasim B. Kurdeli zat ataularinin maginalik kurilimi jane sozjasamdik ulgileri. Almati, 2000.-380 b.
5. Kasim B. Sozjasam: semantika, uajdeme. Almati, 2003.-320 b.
6. Risbaeva A. Kazak grammatikasi. Astana, 2002.-390 b.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) **Саматаева Карлыгаш Бекбулатовна** - аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан; karlygash.samataeva@aezov.edu.kz; 8-702-622-10-45

FTAXP:21.82.14

<https://orcid.org/0000-0002-4000-3391>

<https://orcid.org/0000-0003-0769-4136>

<https://orcid.org/0000-0003-2312-5754>

Кайимов М.А.* , Миятбекова З.У., Кысмуратова Ж.Т.

магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
филология ф.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

«МАСҒҰД» ПОЭМАСЫНДАҒЫ АБАЙ БЕЙНЕСІНІҢ СЮЖЕТТІК ЖЕЛІСІ

*Автор-корреспондент: mukhamedzhan.kaiimov@aezov.edu.kz

Түйін: Абай өзінің поэзиясымен қазақтың көркем әдебиетін өлшеусіз биікке көтерсе, әдеби тілді дамытып, қалыптастыруда да аса үлкен еңбек сіңірді. Ол қазақтың жазба әдебиеті тілінің негізін салушылардың бірі болды. Абайға дейінгі және Абай тұсындағы ақындарда ескі араб, парсы сөздерін көп қолдану, оны қазақ сөзімен араластыра сөйлеу салтқа айналған еді. Кейін орыс сөздері араласты. Абай осыларға қарама-қарсы шет тілдер сөздерін көп қолданбай, негізгі шығармаларын қазақтың таза ұлттық тілінде жазды. Қазақ тілін, сөзін, сөз мағынасын жаңартып, байытты. Сөздің халықтық үлгілерін жонып, қырнап, өзі айтқандай, «тілді ұстара секілді қайрап шықты». Мақалада Абайдың үшінші поэмасы «Масғұд» - өлең сюжеті мен тақырыбы Шығыс халықтарының аңызынан алынған. Абайдың өлеңдері жалпы 1855 жылдан бастау алып жазылған. Содан кейін ұқсас тақырыптағы өлеңдер бар. Оларда махаббатқа толы жүрекке табыну, «Имани гүл» білімімен байланысты құбылыстар, үш махаббат ерекше орын алды. Құдай қосқан қос жүрек туралы осындай құбылыстар, ойлар осы «Масғұд» өлеңін салқын ақылмен өлшеп, талдағысы келді.

Кілт сөздер: Абай, Масғұд, функция, коммуникатив, сюжет, поэма, логика, поэзия, стихия

МРНТИ: 21.82.14

<https://orcid.org/0000-0001-6160-3467>

<https://orcid.org/0000-0002-9245-7413>

<https://orcid.org/0000-0001-8936-8072>

Кайимов М.А.* , Миятбекова З.У., Кысмуратова Ж.Т.

магистр преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова. Шымкент, Казахстан.
к.филолог.н., доцент, ЮКУ им. М. Ауэзова. Шымкент, Казахстан
старший преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова. Шымкент, Казахстан.

СЮЖЕТНАЯ ЛИНИЯ ОБРАЗА АБАЯ В ПОЭМЕ «МАСГУД»

*Автор-корреспондент: mukhamedzhan.kaiimov@aezov.edu.kz

Аннотация: Абай своей поэзией возвысил казахскую художественную литературу до неопределимых высот, а также внес большой вклад в развитие и формирование литературного языка. Он был одним из основоположников казахского языка письменной литературы. У поэтов до Абая и при Абая было принято использовать старые арабские, персидские слова, смешивать их с казахским словом. Позже вмешались русские слова. Абай писал основные произведения на чистом казахском национальном языке, не употребляя много слов иностранных языков. Обновил и обогатил казахский язык, слово, значение слова. «Язык заточен, как нож», - говорит он сам, пользуясь народными образцами слова. В статье представлена третья поэма Абая «Масгуд» - сюжет и тема стихотворения взяты из легенд народов Востока. Стихи Абая датируются началом с 1855 годом, а также стихи на схожую тему. Особое место в них занимали поклонение сердцу, наполненному любовью, явления, связанные со знанием «иманигүл», любовь.

Ключевые слова: Абай, Масгуд, функция, коммуникатив, сюжет, поэма, логика, поэзия, стихия

IRSTI: 21.82.14

<https://orcid.org/0000-0001-6160-3467>

<https://orcid.org/0000-0002-9245-7413>

<https://orcid.org/0000-0001-8936-8072>

Kayimov M.A.*, Miyatbekova Z. U., Kysmuratova J.T.

master lecturer, M.Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan

candidate of philological Sciences, M.Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan

senior lecturer, M.Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan

THE STORYLINE OF THE IMAGE OF ABAI IN THE POEM "MASGUD"

***Correspondent author:** mukhamedzhan.kaiimov@aeuzov.edu.kz

Abstract: With his poetry, Abai elevated Kazakh fiction to invaluable heights, and also made a great contribution to the development and formation of the literary language. He was one of the founders of the Kazakh language of written literature. It was customary for poets before Abai and under Abai to use old Arabic and Persian words, to mix them with the Kazakh word. Later, Russian words intervened. Abai wrote the main works in the pure Kazakh national language, without using many words of foreign languages. The language has updated and enriched the meaning of the word. «The razor tongue», as he himself says, is cut and cut by folk samples of the word.

Key words: Abay, Masgud, function, communicative, plot, poem, logic, poetry, element

Кіріспе

Абай өзінің поэзиясымен қазақ көркем әдебиетін өлшеусіз биіктерге көтерді және ол әдеби тілді дамыту мен қалыптастыру бойынша орасан зор жұмыс жасады. Ол жазбаша әдебиеттің қазақ тілінің негізін қалаушылардың бірі болды. Абай заманына дейінгі және оның кезіндегі ақындарда ескі араб және парсы сөздерін қазақ сөздерімен араластыру әдетке айналған. Кейінірек орыс сөздері араласып кетті. Абай өзінің негізгі шығармаларын қазақ халқының таза ұлттық тілінде, олардан айырмашылығы шет сөздерін көп қолданбай жазды. Бұл сөздің мағынасын жаңартқан және байытқан тіл. Ол сөздің халықтық мысалдарын ұнтақтап, қырып тастады өзі айтқандай.

Жас кезінде Абай поэзия мен тілдің сыртқы түрі тұрғысынан Шығыс ақындарына еліктегені белгілі. Бұған дәлел ретінде аттас үш ұлы өлең бар - «Әзім әңгімесі», «Масғұд», «Ескендір». Олар Шығыс ақындарынан алынғанымен, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтары бар. Мысалы, «Әзім әңгімесі» өлеңінің тақырыбы «Мың бір түн» ертегісінен алынған. Қазақ ортасында кеңінен таралған «Мың бір түн» тарауларының бірі «Азим Ата» атты ұзақ ертегі болды. Осы ертегілерден өзінің жетім балалық шағынан аман өтіп, содан кейін өзінің адалдығы мен кінәсіздігінің арқасында арманына жеткен кішкентай бала Азимнің әңгімелері эпикалық сызыққа негізделген[1,18].

Қазіргі уақытта зерттеу мақалада Абайдың үшінші поэмасы «Масғұд» - өлең сюжеті мен тақырыбы Шығыс халықтарының аңызынан алынған.

Абайдың өлеңдері жалпы 1855 жылдан бастау алып жазылған. Содан кейін ұқсас тақырыптағы өлеңдер бар. Оларда махаббатқа толы жүрекке табыну, Имани гүлдің білімімен байланысты құбылыстар, үш махаббат ерекше орын алды. Құдай қосқан қос жүрек туралы осындай құбылыстар, ойлар осы «Масғұд» өлеңін салқын ақылмен өлшеп, талдағысы келді.

Бұл өлең 1887 жылы жазылған, яғни Тоғжанмен ажырасқаннан кейін бірнеше жыл өтсе де, ол осы өлеңде оған деген сүйіспеншілігін, оның сүйіспеншілігіне деген құрметін көрсетуге тырысқан ойлар жастар арасында қарым-қатынастарда талқылауда әліде өзекті.

Мақаланың зерттеу мақсатында - «Масғұд» поэмасындағы Абай бейнесінің сюжеттік ерекшеліктерін анықтау болып табылады.

Зерттеудің міндеттерінде - Абай бейнесінің сюжеттік жүйесін сипаттау; Масғұд» поэмасындағы Абай бейнесінің ерекшеліктерін қарастыру;

Зерттеу әдістері: тақырыптық, сюжеттік, композициялық ерекшеліктері талдау, жинақтау, ой қорыту, жүйелеу. Мақалада жасалған ой-пікірлер, зерттеу нәжилері жоғары оқу орындарында оқытылатын «Абайтану», «Әдебиеттануға кіріспе», «Әдебиет сыны» пәндерде және түрлі арнайы семинар мен курстардың тақырыптарына енгізіліп, алынған теориялық тұжырымдамаларды қолдану

Деректанулық талдау

Мақаланың тақырыптық негізін анықтау және теориялық және практикалық коммуникацияның ерекшеліктерін көрсету үшін Б.Тұрсыновтың «Абай поэмаларының тақырыптық, сюжеттік, композициялық ерекшеліктері» - атты зерттеу жұмысы, М.Мырзахметұлының «Мұхтартану және Абай ғұмырнамасы», М.Әуезовтың «Абайды білмек парыз ойлы жасқа» еңбектері сонымен қатар бірнеше ғылыми кітаптар қолданылды.

Сонымен қатар, 1977 жылы жарық көрген ақынның екі томдық шығармаларының толық жинағын түсіндіруде «Масғұд» дастаны туралы былай делінген: Мурсейттің 1907 жылғы қолжазбасында ол Тургенев ретінде көрсетілген. И.С.Тургеневтің «Шығыс аңызы» әңгімесі мен «Масғұд» поэмасының бірінші бөлігінің сюжеті басынан аяғына дейін сәйкес келеді.

Генерал-Халифа Арон Рашид Бағдатты 786 жылдан 809 жылға дейін, яғни 23 жыл басқарды. Бұл сондай-ақ ең әділ, дана билеуші ретінде ол «Мың бір түннің» басты кейіпкерлерінің біріне айналып, өлмейтін өнердің бетіне шығатын кезең. Халифаның Джафар есімді уәзірі болған. Бұл дастанды аударған Тургенев оны Джафар емес, Джиффар деп атады, дастанның эскизін өзгертті, өзінің жеке жобасын, өзінің қиялын, дәмін қосып, жаңа туындыны басқаша жасады. Тіпті басты кейіпкер Халифа Арон ақылға қарағанда айлакерлікке бейім болып көрінеді. Дәл осы жолды қазақ ақыны оқыды және Біз жалпы эскиз түпнұсқаға ұқсайтынын, бірақ сюжеттік желісі, бояуы, кейіпкерлердің шеберлігі мен оқиғаның сапалы сюжеттік фоны мүлдем бірегей туынды жасайтынын атап өтеміз.

Осыдан ақынның Шығыс сюжетін еуропалық сызықтан алғанын көруге болады. Басқаша айтқанда, әрбір ақын Фусули де, Тургенев те, Абай да бұл дастанды дәл аудармағанын, тек бір жолды алып, оны өз жобасына жазғанын көруге болады.

Жазушы Д.Досжан өлеңнің жазылуына былай түсіндіреді: «композициялық құрылыстың өзінде, яғни қызыл жемісті таңдауда, соңында білімнің көрінісінде, логикалық байланыстың жоқтығында, сәйкессіздікте оқырманның барлық ынта-жігері осы қызыл жеміске салынады». Алайда, зерттеуші Д.Досжан бұл туралы былай түсіндіреді: Шығыс аңызы және «Масғұд» поэмасының бірінші бөлігінің сюжеті басынан аяғына дейін дәл сәйкес келеді деген тұжырым қате. Екі нұсқаны салыстыру кезінде Абай орыс мәтінін біршама өзгертіп, оны өзінше кеңейтті. «Поэманың негізгі идеясы - басты кейіпкер Масғұдты бірнеше ерекше жағдайлармен, оқиғалармен таныстыру және оған ұлы адамзаттың қасиеттерін беру. Осылайша, кез-келген жастағы ер адамға үлгі болатын дана адамды жасаңыз. Осы ой аясында ақын Масғұд Қызырмен кездесіп, оған үш жеміс ұсынды»[2,65].

«Ағын жесең, ақылың жаннан асар,
Сарыны алсаң, дәулетің судай тасар,
Егерде қызыл жеміс алып жесең,
Ұрғашыда жан болмас сенен қашар,»

Масғұд ақылдылықтан да, еңбекпен тапқан байлықтан да қашып, әйелдің адамзаттың жүрегі екенін түсініп, қызыл жеміс алады. Ол бұл әрекетті әйелдің достығын ерекше бағалайтындығымен түсіндіреді. Олар адамзаттың көз алдында еркек пен әйел жынысы

бірдей бағаланады және құрметтеледі дейді.

Теориялық талдау

«Масғұд» поэмасындағы Абай бейнесінің сюжеттік желісін негізге алынды. Бұл тақырыптардың барлығын ақынның өзі кеңінен айтып, біз білетін және танитын Абай шығармаларында терең ой қозғаған жоқ па? Мысалы, «махаббаттағы құмарлық екі түрлі», «жастардың оты жанып тұр...».

«Махаббат тілі - тілсіз тіл» өлеңдерінде көрсетілген тақырып, яғни махаббат пен әйелдіктің моральдық философиясы, бұл өлеңде гуманистік ақын оны шартты мазмұнмен байланыстыра отырып, жаңа тәсілдермен ұсынылған. Сонымен қатар, бұл өлеңдегі қызықты нәрселердің бірі-ақынның бейнесі, ол Масғұдтың бейнесінде көрінеді. Масғұд ақылдан қашады. Байлықтан қашады. Сол Масғұдтың ақыл-ойдан қашуы Абайдың басындағы, айналасындағы жағдайына өте жақын. Менің ойымша, ең надан адамдардың бірі Абай Масғұдқа өзінің трагедиясы, қайғылы көңіл-күйі туралы айтады. Ақыр соңында, Абайдың өзі білімді, ақылды, Қуатты көшбасшы болды және жеті атасынан байлықты мұра еткен отбасынан шыққан. Сонымен бірге ол өзінің әндерінде надан және бай адамның бетін ашады. Ол елге қажет емес байлық пен білімнен тұрады[3,26].

Жалпы, өлеңнің мазмұны, сюжеті, композициясы, оқиғалардың тәртібі Абайдың басқа өлеңдерінен өзгеше. Мысалы, егер оқиғаның басталуы Масғұдтың Кизир Алимен кездесуінен басталса, байланыс Кизир оны үйіне шақырып, үш жеміс ұсынады, даму: егер Масғұд қызыл жемісті таңдаса, онда логикалық ой шиеленісте толығымен жоғалады. Енді «Масғұд» дастанының екінші бөлігіне көшейік. «Екінші бөлім» тек шартты, әйтпесе дастанда ақын сізді тарауларға, сізді бөлімдерге бөлген жоқ, желі бір. Сюжет екінші арнаға түсіп, әрі қарай жалғасады. Мазмұны: «Масғұд» сол оймен халифаның уәзіріне айналады. Ол уәзір болған кезде, бір түнде сол қария түсінде Масғұдқа көрініп, аян берді. «Оба күні аспаннан ақылсыз су түсіп, оны ішкен адам есінен танып қалады. Жеті күннен кейін су ағып, адамдар қалаға келеді. Қария: «таза судан шыққан күнді күтіңіз».

Сондай-ақ, халықтың денсаулық жағдайының ерекшеліктерін және жалпы халықтың әл-ауқатын ескеру қажет екенін атап өткен жөн. Ол халифа мен оның уәзірін көріп: «бұл екеуі бізден өзгеше, екі жынды, өлтірейік - сызғыш сасық. Мұнда маскүнем де есіне түседі: «бөтелкелер бұл дуданнан емес еді, біз ақылсыз судан іше алмадық», - деп екеуі де ішеді. «Біз оны назардан тыс қалдырған жоқпыз», - деді де, біз бір уақытта өлтіреміз деген сөздер үшін кешірім сұрап кетіп қалды. Бұл тарихтың соңы, ұлы ақын өз ойларын үлкен философиялық қайтарыммен жеткізеді[4.58].

Нәтижелер мен талқылау

Осы ұлы ойластырылған философияны меңзейтін бірдеңе айту ақылға қонымсыз. Яғни, ақыр соңында ол: «Егер сіз жынды болсаңыз, ақылды болмайсыз». «Поэманың композициялық құрылымын қорытындылай келе, Абай бұл өлеңнің композициясын толық көркемдік тұтастыққа айналдыра алмағаны анық», - дейді абайтанушы ғалым М.Мырзахметұлы.

Егер әңгіме басында Масғұд қызыл жемісті емес, ақ жемісті, яғни интеллектті таңдаса, онда оқиғаның басында және соңында логикалық байланыс болуы мүмкін, ал Масғұд шынымен де Ұлы ақылдың иесі болар еді, тіпті Шамси Джихан. Өйткені қызыл жемісті таңдап, әйелдер достығын алған кейіпкеріміз ақылды және көреген адам болып шығады.

Егер өлеңнің сюжеті туралы, ақынның өзі өмір сүрген Орта туралы ойласақ, онда қызыл жемісті таңдаудың өз орны болған сияқты. Мүмкін, ақын осы әйелге деген құрметі мен сүйіспеншілігін білдіргісі немесе біреуге деген сүйіспеншілігін көрсеткісі келген шығар.

Мұны:

«Еркектің ерке адам болса қасы,
Қатын, шеше, қаза жоқ кімнің басы?
Хан-қаһар, қара халық қастық қылса,
Сонда ұрғашы болмай ма арашашы» - деген

Мұны өлеңдерден көруге болады. Сондай-ақ, «егер әйелдің досы болса, оның жаны көп» екенін ескеру маңызды, ол серіктес пен серіктес іздейді. Мысалы, Абайдың жас кезінен оның әжесі Зере мен анасы Ұлжан тәрбиелеген. Бұл әйелдер өз отбасының көшбасшылары, қоршаған ортаның данышпандары. Мәселен, Құнанбайдың өзі Зерені тыңдап, Ұлжаннан кеңес сұрады. Жалпы, Құнанбай Ұлжан өте құрметті адам болған. Ол оның ақылдылығына риза болды. Айта кету керек, бұл Абайдың бірінші рет туылуы емес.

Кейбір абайтанушы ғалымдар мұны өздерінің алғашқы ұмытылмас махаббаты Тоғжанмен байланыстырады. Алайда, әр ақын басты кейіпкерден өз бейнесін табуға тырысты деп айтуға болады. «Масғұд» өлеңін оқығаннан кейін, оқиға желісі Абайдың өмірінде болған оқиғамен өте тығыз байланысты екенін байқаған сияқтысыз.

«Бұл сөзге салып тұрды шал құлағын,
- Ендеше, тауып айттың, жә, шырағым,
Ақыл, дәулет әуелден өзінде екен,
Өміріңнен артылсын, жаным, бағың!»

деп, дәл Абайды танытады. Өйткені Абай білімі де, байлығы да болады. Бірақ ол жақсы көретін жұбайына қосыла алмай, ол қиындыққа тап болады.

Ол: «Тегінде, адам басы сау бола ма?
Бойында тексерілмес дау бола ма?
Ері ашу айтса, әйелі басу айтып,
Отырса, бұрынғыдай жау бола ма?»

- деп, ынтымағы жарасқан сүйген жарын аңсайды.

Осылайша, білім мен адамгершілікті көрсете отырып, махаббат жолын таңдаған қара жас өзін одан бас тартуға мәжбүр етеді. Бұл өлеңдегі Масғұд өзінің білімін көрсетіп, ессіз суда аман қалған сәтке сәйкес келеді[5,60].

Қорытынды

«Масғұд» туралы бірде-бір дереккөзде белгілі бір Тоғжанға байланысты жарияланған өлең туралы айтылмайды. Абайдың өзі атап өтетін деректер жоқ. Бұл өлеңге өз көзқарасымызбен қарап, бұл Тоғжанға арналған Абай ескерткіші, оның қайғылы аяқталған балалық махаббаты деп айтқымыз келеді.

Масғұдада, қызылшалда, яғни өмірде байлық, білім, махаббат сияқты өмірдің үш негізгі стихиясы ұсынылған. Екінші жағынан, ол байлық пен білімді біржола қоя отырып, махаббаттың стихиялылығын таңдайды. Дәл осындай стихиялылыққа қол жеткізуге тырысады. Біз білетін Абай тек Тоғжанға ғана жеткен жоқ. Дәл осы жерде ақын қызыл жемісті Масғұдқа таң қалдырады. Бірақ ақын өз жолын таба алмайды. Тоғжан басқа біреуге үйленбекші. Абай жеті дүркін садақа беріп, сүйіктісін әйелі ете алар еді, бірақ бұл ұлы Заңның дәстүріне қайшы келеді. Сондықтан Абай шешілмеді және Тоғжанмен қоштасты.

Қорытылай келе, поэманың соңындағы «жұртың жыңды болса, ақылды болма, қоса жыңды бол!» дейтін жолдар, Абайдың «болды енді сұм, құр өкініштен ештеме шықпас, Тоғжан да көнді, ақымақ болма, сен де көн,» - деген сөздерді білдірсе керек. Міне, осылай композициялық құрылысы толық емес, логикалық тұтастығы жеткіліксіз поэмаға, осындай өмір философиясын қолдана отырып, шешімін тауып беруге болады. Бірақ

жамандықтан кейін жақсылық болар дегендей, махаббатынан айрылған Абай соңында қазақ ғұлама ақындарының бірі болып қалыптасты. Мүмкін оның ақындық шабытының оянуына сол Тоғжанға деген махаббат пен қосыла алмауынан пайда болған зар сезім әсер еткенде шығар.

Мақалада жасалған ой-пікірлер, зерттеу нәжилері жоғары оқу орындарында оқытылатын «Абайтану», «Әдебиеттануға кіріспе», «Әдебиет сыны», пәндерде және түрлі арнайы семинар мен курстардың тақырыптарына енгізіліп, алынған теориялық тұжырымдамаларын практикалық жүзінде пайдалануға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әуезов М. Абайтану дәрістерінің дерек көздері. Алматы. Санат, 1997. 448б.
2. Мырзахметұлы М. Мұхтартану және Абай ғұмырнамасы. Әуезов М. Абайды білмек парыз ойлы жасқа. Алматы. Санат, 1997. 416 б.
3. Мырзахметұлы М. Абайтанудың бірегей зерттеушісі. Алматы, Санат, 2000. 418 б.
4. Тұрсынов Б. Абай поэмаларының тақырыптық, сюжеттік, композициялық ерекшеліктері. Дисс. зерттеу жұмысы. Алматы. 2015. 94 б.
5. Ахметов З. Кемел ақын, кемелгер ойшыл. // Абай шығармаларының екі томдық толық жинағы. I том. Алматы. Жазушы, 1995. 336 б.

Referens list:

1. Auezov M. Abaytanu daristerinin derek kozderi. Almaty. Sanat, 1997, 448 b.
2. Mirzahmetuli M. Muhtartanu jane Abay gumirnamasi. / Auezov M. Abaydi bilmek pariz oyli zhaska. Almaty. Sanat, 1997, - 416 b.
3. Mirzahmetuli M. Abaytanudin biregey zertteuhisi. Almaty. Sanat, 2000, - 418 b.
4. Tursinov B. Abay poemalarinin takiriptik, syuzhettik, kompoziciyalik erekshelekteri. Diss. zertteu zhumisi. Almati, 2015, 94 b.
5. Ahmetov Z. Kemel akin, kemenger oyshil. // Abay shigarmalarinin eki tomdik tolik zhinagi. I tom. Almaty. Zhazushi, 1995. 336 b.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) **Кайимов Мухамеджан Абдихаликович** - магистр, «Қазақ тілі және әдебиет» кафедрасының оқытушысы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті. Шымкент, Қазақстан. 8-776-605-92-92, mukhamedzhan.kaiimov@auезov.edu.kz

ҒТАХР:30.81.82

<https://orcid.org/0000-0001-6160-3470>

<https://orcid.org/0000-0002-9245-7513>

<https://orcid.org/0000-0001-8936-8134>

Агабеков О.М.*, Абитиярова А.А., Адырбекова Н.А.
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
филология ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**ІШКІ МОНОЛОГТЫҢ АВТОР БАЯНДАУЫНДАҒЫ ОРНЫ МЕН
КӨРКЕМДІГІ**

*Автор-корреспондент: olzhas.agabekov@uezov.edu.kz

Түйін: Сонау антикалық дәуірдегі мифтен қазіргі өскен, күрделенген үлкен жанр романға дейінгі кезеңді алып жатқан үлкен тарихи тәжірибені, даму эволюциясын бастан кешірген ішкі монолог тәсілі өзінің шын мәніндегі көркемдік қызметіне жазба әдебиетте, әсіресе прозада ғана ие болды. Ол көркем проза арқылы өзінің әдебиеттегі орнын белгіліп, ғылыми айналымға түсіп, ғылыми-теориялық анықтамаға ие болған ішкі монолог тәсілі қазақ әдебиетіндегі ХХ ғасыр басындағы прозада орын алды. Көбінде кейіпкердің ішкі ойын немесе кейіпкерді сөйлетудің бір тәсілі ретінде эпизодтық ретте қолданылып келген қарапайым, дәстүрлі монолог тап осы кезеңде өзінің сапалық өсу сатысын бастан кешірді. Ол енді тек көркем шығармадағы кейіпкерді сөйлету, оның ішкі ойын жүйелі түрде айтып шығу секілді қарапайымдылықтан біржола қол үзіп кетпесе де бөлектеніп, дербес тәсілге, яғни ішкі монологқа айналды.

Кілт сөздер: миф, монолог, эволюция, проза, антика, эпизод, диалог

МРНТИ: 30.81.82

<https://orcid.org/0000-0001-6160-3470>

<https://orcid.org/0000-0002-9245-7513>

<https://orcid.org/0000-0001-8936-8134>

Агабеков О.М.*, Абитиярова А.А., Адырбекова Н.А.
старший преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
к.филолог.н., доцент, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
старший преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
**МЕСТО И ХУДОЖЕСТВЕННОСТЬ ВНУТРЕННЕГО МОНОЛОГА В
ПОВЕСТВОВАНИИ АВТОРА**

*Автор-корреспондент: olzhas.agabekov@uezov.edu.kz

Аннотация: Подход внутреннего монолога, переживший огромный исторический опыт, эволюцию развития, занимавший от мифа еще в древности до современного, усложненного большого жанра, до романа, приобрел свою поистине художественную деятельность только в письменной литературе, особенно в прозе. Он обозначил свое место в литературе через художественную прозу, вошел в научный оборот и получил научно-теоретическое определение, способ внутреннего монолога занял место в прозе начала ХХ века в казахской литературе. В большинстве случаев простой традиционный монолог, который использовался эпизодически как внутренняя игра персонажа или как один из способов выражения персонажа, в этот период претерпел стадию своего качественного роста. Он стал самостоятельным подходом, то есть внутренним монологом, хотя и не лишенным раз и навсегда простоты, как если бы речь героя в художественном произведении, систематическое высказывание его внутренней мысли.

Ключевые слова: миф, монолог, эволюция, проза, антика, эпизод, диалог

IRSTI: 30.81.82

<https://orcid.org/0000-0001-6160-3470>

<https://orcid.org/0000-0002-9245-7513>

<https://orcid.org/0000-0001-8936-8134>

Agabekov O.M.*, Abitiyarova A.A., Adyrbekova N.A.

senior lecturer, M.Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan
candidate of philological Sciences, M.Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan
senior lecturer, M.Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan

THE PLACE AND ARTISTRY OF THE INNER MONOLOGUE IN THE AUTHOR'S NARRATIVE

***Correspondent author:** olzhas.agabekov@aeuzov.edu.kz

Abstract: The inner monologue approach, which has experienced a huge historical experience, the evolution of development, occupying the period from the myth of the distant antiquity to the novel, a huge, complex genre that has grown to the present, has acquired its true artistic function only in written literature, especially in prose. He established his place in literature through artistic prose, entered the scientific circulation and received a scientific and theoretical definition, the internal monologue approach took place in the prose of the beginning of the twentieth century in Kazakh literature. A simple, traditional monologue, often used episodically as a character's inner game or as a way to communicate the character, has experienced a stage of qualitative growth during this period. It has now become an independent approach, that is, an internal monologue, although it has not been permanently separated from the simplicity of speaking only a character in a work of art, systematically expressing his inner thoughts.

Key words: myth, monologue, evolution, prose, antika, episode, dialogue

Кіріспе

Көркем шығармадағы ішкі монологтың зерттеу нысандары. Тілдің қалыпты тірегі – сөз. Ол халқымыздың бағзы заман бергі тіршілігінің, елдігі мен ерлігінің сара жолының үлкен куәсі. Сол тіл сөздердің байлығын көрсетеді-нағыз өнер туындысы. Белгілі бір жазушының шығармасының тілін ғылыми тұрғыдан қарастыра отырып, оны қалай зерттеу керек, ғылыми ізденіс қай жерде басталып, аяқталуы керек, зерттеуші қандай мәселелерді қамтуы керек, жүйелеу, түсіндіру, лингвистикалық фактілерді талдау принциптері қандай және т.б. Өйткені бұл мәселелерде көшбасшы ашық деп айту қиын. Егер олар түсініксіз болса, онда объективті қорытынды жоқ, сондықтан нақты ғылыми іздеуді қажет етеді. Осы мәселелерді шешу үшін біз «Ішкі монологтың автор баяндауындағы орны мен көркемдігі» тақырыбында зерттеу мақаласын жариялауды мақсат еттік.

Авторлық баяндаудағы ішкі монологтың орны мен көркемдігін анықтау үшін Әбіш Кекілбаевтың «Үркер», «Елең-алаң» шығармалары пайдаланылды және С.Өтениязовтың «Кемел ойлы, көркем сөзді шежіре» - атты диссертациялық зерттеу еңбегін, сондай-ақ 2016 жылдың 10-қыркүйегінде А.Ақмұрзиеваның монологтың түрлерін қарастырған «Бопай ханым» тақырыбымен Атырау газетінде жарық көрген зерттеу мақаласы қолданылды.

Зерттеу мақсаты: ішкі монологтың автор баяндауындағы орны мен көркемдігін анықтау болып табылады.

Зерттеудің міндеті: - ішкі монологтың автор баяндауындағы орнын сипаттау; - ішкі монологтың көркемдік ерекшеліктерін қарастыру;

Зерттеу әдістері: Зерттеудің негізгі әдіс-тәсілдері - салыстыру, ғылыми тұрғыдан талдау.

Тарихнамалық шолу

Диалог пен монологтың арасындағы айырмашылық, олардың өзіндік сипаттамасы, сөйлеу формалары алғаш рет Г.О.Винокур, Л.В.Щерба, В.В.Виноградов, Л.Г.Якубинскийдің еңбектерінде айтылды.

Көркем шығарманың тілін байыпты зерттеген және айтарлықтай жетістіктерге жеткен ғалымдардың бірі Г.Винокур өнер туындысында тіл үш түрлі қасиетте көрінеді деп санайды (ауызекі тіл, әдеби норманың үлгісі және көркем шығарманың тілі).

Академик В.Виноградов тілдік бағалаудың үш түрін ұсынады. Бұл, біріншіден, жалпы тілдік стиль немесе құрылымдық стиль, екіншіден, сөйлеу стилі, үшіншіден, көркем әдебиет стилі. Олардың ішіндегі ең кішісі-көркем әдебиет стилі. Көркем әдебиет тілін зерттеудегі алғашқы қадамдарды ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басында Еуропалық корреспондент ғалымдар жасағаны белгілі.

Тек бір адамның ішкі көңіл-күйін білдіретін және кейіпкерді айту тәсілі болып табылатын ішкі монолог көбінесе өнер туындыларында дәстүрлі, қарапайым монолог ретінде қызмет етеді және оның ішкі монологтан басқа айырмашылығы-жүйеленген сөз. Ал ішкі монологта дәйектілік әрдайым сақталмайды. Бұл ішкі монологтың монолог түріндегі жүйелі мәлімдемеден айырмашылығы, яғни бір ой тірі болғанда, логикалық байланыс бұзылады, ол қайта оралады, қайта басталады және көптеген бұл жағдайда сезім құбылысының тұтастығы саналы түрде сақталмайды. ХХ ғасырдың басындағы прозада кейіпкерлердің ішкі сөйлеуінің логикалық байланысын саналы түрде ажырату және ой мен сезім құбылысының тұтастығын сақтамау бөтен емес. Сондықтан бүгінгі басты мәселе-ішкі монологиялық құрылымдар арқылы кейіпкердің ішкі сезімдері мен ішкі ойларын талдау. Жалпы, ішкі монологтың тәсілі әлемдік әдебиет пен фольклорда кеңінен дамыған, бай дәстүрге ие, әдебиеттің кез-келген жанрында үлкен көркемдік функцияны орындайтын өзін-өзі көрсетудің дербес құралы болып табылады және **қазірге дейін бұл бағыт өзінің өзектілігін анықтайды** [1,32].

Олардың біріншісі монологқа айналған сананың шығарманың визуалды өрісіне қатысу дәрежесін анықтауда көрінеді. Оның өзі үш түрлі жағдайда көрінеді. Біріншісі - санадан тыс жүретін ішкі монолог, ерік-жігерден басқа, екіншісі - жартылай саналы, кейде подсознание сәтіндегі ішкі монолог, содан кейін көбінесе ой ағымының тәсілі (ағынның созылуы). Үшіншісі - оның бағытын басқаруға, жүйелі түрде анықтауға қабілетті ойлау процесін білдіретін ішкі монолог. Оның екінші формасы - монолог, онда автордың өзі тікелей оқиғаны, әрекетті талдайды. Екіншісі автордың (оқиғаны баяндайтын адам) оқиғаға қатысатын кейіпкердің монологына қаншалықты қатысатынын анықтауға байланысты. Ішкі монологтың бұл түрі бірінші, екінші, үшінші тұлғалардың кез-келген түрімен тікелей байланысты.

Қазіргі заманғы көркем проза - бұл жанрлар мен көркемдік техникаларға бай күрделі әлем. Ол, әрине, рухани әлемі қазіргі өмірдің күрделілігімен, көптеген қарама-қайшылықтары бар жалпы өмір шындығымен тығыз байланысты адам. Ішкі монологтың көркемдік көріністің тәсілі екендігін өнер туындысының кейіпкерінің бейнесін тану тәсілдерінен көруге болады. Өнер туындысындағы кез - келген көркемдік тәсіл - монолог, диалог, портрет, кескін-өнер туындысында ешқандай рөл немесе функция атқармайтыны белгілі. Сондықтан жазушы өз кейіпкерінің ішкі тәжірибесін тек ішкі монолог арқылы ғана емес, сонымен бірге басқа экспрессивті құралдармен өзара байланысты сипаттау арқылы да жеткізеді. Осыған байланысты жазушы өзінің динамикалық психологизмдегі шеберлігін көрсетеді. Болашақта біз зерттей алатын тәсіл - бұл ішкі монолог, оның ішкі монологты көркем прозада қолдану жағы, автордың баяндауында, сондай-ақ кейіпкердің ойлауында пайда болатын түрлермен қатар: бірінші және үшінші бүйірлерінде. Көркем шығарманы жасау барысында автор қандай жағдайларда ішкі монологқа жүгінетінін талдаңыз.

Диалог - бұл кем дегенде екі адам арасындағы диалог. Диалогтағы пікірлер бір-

бірінен туындайды. Диалогтағы сөйлеу басқа біреудің, басқа сөйлеушінің пікіріне байланысты: ал монологта мұндай тәуелділік жоқ. Грек тілінен аударылған

Монолог - бір адамның сөзі. Монолог сөйлеу, сауалнама, жауап беру мақсаттарын қажет етпейді. Монолог - бұл адамның қалауы бойынша пайда болатын көлемді сөздер кестесі. Ғалым Г.Винокур диалог пен монолог арасындағы айырмашылықты былайша сипаттайды. «Можно определить диалог как особую функционально - стилистическую форму речевого общения, которой свойственны: наличие двух или нескольких участников, обменивающихся речью; более или менее быстрый темп речи когда каждый компонент ее является репликой; сравнительная краткость реплик; лаконичность и эллиптичность построений внутри реплик. Монологическая речь как обратные свойства; односторонний характер высказывания, не рассчитанный на немедленную реакцию; наличие заданности, предварительного обдумывания, обуславливающего длительность, связанность, логическую построение речи. Кроме того, диалог и монолог могут отличаться тематикой, различным кругом характерных для того и другого предметов обсуждения». «Батыр» сөзі жазушының жеке баяндау стилінің ерекшелігі ғана емес. Бұл кейіпкердің мінезін, аспектілерін, көзқарастарын, психологиясын ашатын жалғыз көркемдік құрал. «Тұлға» сөзі кейіпкердің рухани әдеттерін ашатын шығарманың көркем кестесінің ажырамас бөлігі болып табылады [5,142].

Орыс ғалымы В.Виноградов көркем шығармадағы кейіпкерлердің түпнұсқа сөзін тек диалог пен диалогтық жеке репликалар түрінде ғана емес, сонымен қатар Монологтар түрінде де жеткізу туралы айтты. Өнер туындысындағы монологтардың табиғаты диалогтың ұзақтығында ғана емес, сонымен қатар диалогтың өзімен салыстырғанда олардың композициялық күрделілігінде және оларға барлық мазмұнға ауызша жауап берудің қажеті жоқ.

Ішкі монолог - бұл кескінге айтарлықтай үлес қосатын адамның ішкі әлемін ашатын психологиялық құбылыстарды білдіру құралы. Адам күнәкар ойынды Құдайға емес, өзіне жаны жеген жан жарасының аузын жасыру арқылы ғана аша алады. Ол тек өзіне, ішіндегі адамға мойындайды және өзінің барлық құпияларын ашады. Орыс әдебиеттанушысы Д.М. Урнов көркем шығармадағы монологтар арқылы берілетін құбылыс туралы айтады: «Одиночество - основное условие внутреннего монолога: Оставшись один или мысленно обращаясь к самому себе, человек проговаривается Таково исходное условие всякого, повествовательного самоанализа» [6,3].

Отандық лингвистикада диалогқа арналған көптеген ғылыми еңбектер жарияланды. Егер біз топтағы жалпы диалогпен байланысты жұмыстарды қарастыратын болсақ, онда зерттеу үш бағытта жүретінін көреміз.

- 1) диалог пен монологты салыстыру
- 2) ауызша диалог пен көркемдік диалогты салыстыру
- 3) нақты автордың шығармасындағы диалог сипаты [4,84].

Сондай-ақ, ішкі монологтың авторлық және кейіпкерлік түрлері (формалары) бар. Ішкі монолог кейіпкердің ойларын жеткізетін авторлық сөйлеу контекстінде ұсынылуы мүмкін немесе кейіпкердің атынан тікелей сөйлеуге болады. Жоғарыда аталған жұмыстың авторы Г. Пиралиева ішкі монологтардың екі түріне үлкен ғылыми талдау жасады.

Теориялық талдау

«Үркер» мен «Елең-алаң» - бұл шығарма қазақ әдебиетіне үлкен үлес болып табылады.

Біріншіден, жазушының кең кеуделі эпикалық бейнесі, жазу дағдылары жаңа ғана қолданысқа енген сияқты.

Екіншіден, шығарманың басты кейіпкері - Әбілқайыр ханның жан азабы, тыныс алу және оралу үшін кең өріс салынғандай авторлық қиялдың ішкі әлемі.

Үшіншіден, осы романның жалпы дизайнында қолданылатын көркемдік құралдар

өте көп.

Шығарманың композициясында келесі жолдың кейіпкері бір бунактан екіншісіне, жалаңаш баяндаусыз оқиға - кейіпкердің іс-әрекетін бір-бірімен үйлестіре білу, асыра сілтеу, ой мен сюжетті астыңғы жағымен үйлестіре білу, ең бастысы, ол мұның бәрін қайталамай, қайталамай жеткізе алды. XX ғасырдың 80-жылдарында қазақ халқының өз бостандығы мен тәуелсіздігі үшін күресі туралы тамаша туындысын көпшілікке таныстырған Әбіш Кекілбаев жоғарыда аталған ішкі монологтың авторлық және тұлғалық нысандарын зерттеу үшін негіз болды «Үркер», «Елең-алаң» романдарына талдау арқылы көз жеткізуге болады.

Жалпы автор сөзі Әбіш Кекілбаевтың бір-бірінің жалғасы болып келетін «Үркер» мен «Елең-алаң» ол оның романдарында көп көрінеді. Романның басты кейіпкері Әбілқайыр ханның өз халқына қамқорлық жасайтын хан контекстіндегі ішкі тәжірибесі туралы және ішкі монолог кейіпкердің ойларын жеткізетін авторлық сөздер ретінде қарастырылады....

Кеше ол өзінің атына күні бойы көңіл-күйі нашар сияқты қонды... Бұл жаздың тағы бір күні аяқталуға жақын, қайғылы ой қашып кетеді, ал кеше жел құмыранның бетіндей көпіршіктеніп, кермектің дәмін қайтадан тапқандай болды. Мен сол Тай үйінде қатты толқып кеттім бе? ол ойлады. Жақында жылқы досыныңлоныласына бөленбеді немесе бал жақсы көрінді - әйтеуір оның алдына қойған шарасы табаққа қарамай-ақ еңсерілді. Ол сондай-ақ қасындағы адамдарға қамқорлық жасап, оларды шенгельмен толтырды [2,41].

Мұнда автордың сөзімен автор өзінің ішкі ойлары мен сезімдерін жеткізеді, өйткені Әбілқайыр кейіпкері досы Тайланның үйінен оралып, оған өзінің ашушы добын береді. Жазушының ақыл-ой қабілеттеріне келетін болсақ, ол өзінің кейіпкерін ойнату кезінде тіл ғылымында кездесетін әртүрлі стилистикалық әдістерді қолдана алды. Көркем шығарманың тілін зерттеу жазушының көркемдік қабілеттерін, оның эстетикалық әлеуетін қарастырудан тұрады. Өнер туындысының тілі - көркем композицияның элементі. Көркем шығарманың стилі - автордың мақсатына сай қолданған тілдік құралдар жүйесі. Олар әдеби бағытқа, шығарманың тақырыбына, образдардың құрылысына, суретшінің шығармашылық ерекшелігіне бағынады. Кейіпкердің даралығын нақты көрсететін тілдік әдістер - диалогтар мен монологтар.

Нәтижелер мен талқылау

Кез-келген көркемдік әдіс, өзін-өзі көрсету құралдары, олар жалғыз тұрған кезде ешқандай көркемдік функцияны орындамайтыны белгілі. Шығарманың поэтикасы сөз өнеріндегі әртүрлі көркемдік әдістер мен экспрессивті құралдардың жиынтығы екенін есте ұстаған жөн. Ішкі монолог, әлемдік әдебиеттің алдыңғы қатарында тұрған ой ағыны сияқты көркемдік тәсілдер қазір біздің ұлттық әдебиетімізде пайда болды және көркем ойлау жүйесін кеңейтті. Біз айналысатын мәселе ішкі монолог болғандықтан, біз адамның сезімдері үшін қажет көркемдік әдістерге назар аударуды шештік, мысалы, түсті көру, оның көбеюі, ішкі дауыс, ой ағымы, психологиялық күй, портрет, дауыс тембрі және т. б., олар өкілдік құралдарымен тікелей байланысты. Осы бір үзіндіден біз автордың монологиялық және диалогтық тәсілді қолданғанын көре аламыз.

Ішкі монолог арманның көрінісімен, оның алдын-ала ойлауымен, ішкі дауысымен, ішкі диалогымен, ой ағымымен, психологиялық күйімен, көзқарасымен, қимылымен, дауыс тоағымен тікелей байланысты. Психологиялық әрекеттерді, ойлар мен сезімдердің құбылыстарын бейнелейтін көркемдік әдістерді қарастыру, олар кейде ерік-жігермен туады, адамдарға толы адамның әртүрлі көңіл-күйіне байланысты. Зерттеуге негіз болған Әбіш Кекілбаевтың еңбектерінде ғалым көрсеткен ішкі монологпен байланысты армандарды көру және елестету тәсілі бейнеленген

Табылған заттар. Тозақ, сораның екінші жағындағы ана! - дейді бала. Егер сізде сұрақтар туындаса, бізге хабарласыңыз. - ол осылай ойлайды. «Қорықпа, егер біз осы

Қоқысты кесіп өтсек, онда біз тез жетеміз», - дейді бала. Бұл сиқыршылықты ұялшақтықпен басады. Бір сапар, екі сапар. Бұл болды сондықтан біртіндеп жұтылады. Мұнда-тобықтың үстінде... Міне, тізеден сәл төмен... Міне, ол кіндіктен асып түседі... Оның табанынан жалғыз мұзды қар жауады. Әй, сен мені қайда алып келдің? Оның жанында бала жоқ. Анасы қашып кетті. Құмайға батып кететін мұндай сорт жоқ. Ол қоян сияқты атып тастайды. Алайда, іздер одан қашпайды, олар оған қарай жүгіретін адамның іздері сияқты және олар ішке қарай құлайды. Ол оянады [3,90].

Бір түнге емес, бірнеше түнге созылған Ералы дәмі сол кездегі қазақ халқының мазасыз тағдырын бейнелейді. Кейіпкердің түсі арқылы автор бір ішкі қорқыныш пен қорқыныш, бір жанның тоқырауы, күйреу туралы хабарлайды. Түсінде жазушы тайпалар елінің ханымен болашақ әйелімен танысады және сол кездегі ұғымдар мен нанымдарды тыңдайды. Бопай кейіпкердің ішкі монологын III жағынан ханымды түрлі-түсті етіп бейнелейді. тек арман ретінде емес, адамның ішкі сезімдерінің көрінісі ретінде...

Түн ортасы болды. Алайда, жылу бөтен адамның қозғалмайтын денесіне өтпегенде, ол әлсіз үміт сөнгендей бетін қозғалтып, иегін сипады... Ол түс көрді... Түсінде осы атақты адамның отбасының табалдырығында жануар өлтіріледі... Жануар, ол байқағандай, қасқыр болған... Жон арқасы көк түсті... Одан қан ағып кетпейді, ал сүт ақ түсті... Ол басын шайқап, қолын созды [4,53].

Баяндау стилінде жазылған прозалық шығармаларда іс-шараға қатысушылардың сөздері келтірілгені белгілі. Сонымен қатар, прозалық шығармаларда түпнұсқа «төлем» сөзі сөз арқылы берілуі мүмкін. Шығарманың авторы оқырманға ішіндегі кейіпкерлердің құпиялары туралы айтады тауарды жеткізу мүмкіндігі бар. «Батыр» сөзі прозалық шығармада диалог түрінде үнемі кездеседі, диалогтың бөлігі ретінде, кейде реплика түрінде келтірілмейді. Яғни, кейіпкерлердің жеке көшірмелері Авторлық әңгімеге енгізіледі. Кез-келген түрдегі кейіпкер сөзі автордың баяндауына қарсы лингвистикалық жаңа толқын ретінде қабылданады. Өйткені олардың кез келгенінде кейіпкерлердің сөйлеуі мен ойлауының әртүрлі ерекшеліктері сақталады. Осылайша, бір жолдарды пайдалану баяндауды жандандыруға және оқушының көз алдында оқиғаны елестетуге бағытталған. Бұл сонымен қатар кейіпкердің бейнесін толықтырады. Кейіпкердің жеке басын, сөздегі немесе диалогтағы кейіпкердің мінез-құлқын анық көрсететін лингвистикалық тәсіл.

Ой, ішкі рефлексия - жалғыздықтың таптырмас серігі. Кейіпкер өз ойларымен, өзімен сөйлесуді шешеді, тек өзі шешеді. Жазушы кейіпкердің өмірін оның қадір-қасиетіне, үміті мен іс-әрекетіне байланысты баяндау барысында бейнелейді. Суретші адам психологиясын, толқуды, өмірдің бұралаң жолындағы толқуды, сананың үздіксіз күресін, сезім күйін шебер бейнелейді. Кейіпкердің аузына сөз салып, ол бейненің табиғатын, оның ойлары мен ішкі құпияларын ашу үшін ішкі монологқа көшеді.

Шынында да, ол осы балаға ұқсайды және аяғының астында айқайлайды? Тайлан бұл туралы ештеңе айтпаған сияқты. Егер сіз бұл туралы көбірек білгіңіз келсе, бұл туралы біздің мақалада көбірек біле аласыз [2, 217].

Қорытынды

Осылайша, жазушы өзінің көркемдік қабілеттерін батыр сөзі арқылы батырдың жанын ашу процесінде қолданды, оның өмірге және қоғамға қатынасы танылды. Шебер суретші біздің ұлттық сипатымызға тән сөйлеу ерекшеліктеріне ерекше назар аударады. Кейіпкердің бейнесі онымен бірге ашылу салмағында артады. Өнер туындысында мыжылған адамдардың тағдыры көп кездеседі. Қиын тағдырлар, сынған жүректер, ойлар, адам жанының құпиялары нақты сипатталған. Бұл кезеңде автордың жеке қолтаңбасы айқын көрінеді. Өнер туындысында кейіпкерлердің табиғаты, ойлау жүйесі, ішкі әлем оның сөйлеуінде көрінеді. Кейіпкердің тілінде өткір драмалық элемент бар. Біз нақты

фактілердің көмегімен қазақ көркем прозасында образдар жасаудағы кейіпкерлер тілінің ерекше орнын жүйеледік.

Мақаланың зерттеу нәтижелері жоғары оқу орындарында оқытылатын «Әдебиет теориясы мен практикасы» «Көркем шығармаларды талдау» пәндеріне енгізуге және арнаулы семинармен курстар өткізуде қолдануға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Өтениязов С. Кемел ойлы, көркем сөзді шежіре //Дисс. зерттеу жұмысы. Ақтөбе, 2019,102 б.
2. Бәйішев С. Болашағы мол еңбек. Үркер - романы. 1997, 380 б.
3. Кекілбаев Ә. Он екі томдық шығармалар жинағы. Алматы. Өлке. Т.3. 1999. 400 б.
4. Кекілбаев Ә. Он екі томдық шығармалар жинағы. Алматы. Өлке. Т.4. 1999. 464 б.
5. Ахтанов Т. Ант. Драма Алматы. 1973. 411 б.
6. Ақмұрзиев А. Бопай ханым// Атырау газеті. 10 қыркүйек 2016 2 б.

Referens list:

1. Oteniyazov S. Kemel oyi, korkem sozdi shejire //Diss. zertteu jumisi. Aqtobe. 2019. 102 b.
2. Bayishev S. Bolashagi mol enbek. Urker - romani. 1997.180 b.
3. Kekilbaev A. On eki tomdik shigarmalar zhinagi. Almati. Olke. T.3. 1999. 400 b.
4. Kekilbaev A. On eki tomdiq shigarmalar zhinagi. Almati. Olke.T.4.1999. 464 b.
5. Atanov T. Ant. Drama Almati. Jazushi. baspasi. 1973. 411 b.
6. Akmurzиеv A. Bopay hanim// Atirau gazeti. 10 qirkuyek 2016.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) **Ағабеков Олжас Мұсабекұлы** - «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының аға оқытушысы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті. Шымкент, Қазақстан 8-778-266-02-93

**МАЗМУНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT**

**ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
DIRECTION OF THE HUMANITARIAN SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА
HISTORY OF KAZAKHSTAN**

- 1 **Торғаутова Ш.А.*** 5
магистр истории, руководитель Научного центра «История и этнология»
старший преподаватель Научного центра «Абайтану» ЮКУ им.М.Ауэзова.
Шымкент, Казахстан
**ВЗГЛЯДЫ АБАЯ О ВЛИЯНИИ ТЮРКСКО-МОНГОЛЬСКОГО
ПЕРИОДА И АРАБО-ПЕРСИДСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ НА
ИСТОРИЧЕСКОЕ ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ КАЗАХСКОГО
ЭТНОСА**

**ТҮРКІТАНУ
ТЮРКОЛОГИЯ
TURKOLOGY**

- 2 **Тажмуханова Н.Е.*** 19
к.ист.н., доцент, старший преподаватель ЮКУ им. М.Ауэзова.Шымкент,
Казахстан
**ИСТОРИОГРАФИЯ ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКОВ ТЮРКОВ
ІХ-ХІІ вв.**

**ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР
МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ
INTERNATIONAL WEARING**

- 3 **Рахымбаева А.Б.*** 35
«Тарих» кафедрасының докторанты, Хаджеттепе Университеті. Анкара, Түркия
**ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ - ЕУРОПА МЕН АЗИЯНЫ
БАЙЛАНЫСТЫРАТЫН НЕГІЗГІ САУДА ЖОЛЫ РЕТІНДЕ**

**САЯСАТТАНУ
ПОЛИТОЛОГИЯ
POLITICAL SCIENCE**

- 4 **Нонакова А.Е.***, **Турекулова Ж.Е.** 35
«Саясаттану» білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты,
М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
PhD доктор, доцент М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ САЙЛАУ
ЖҮЙЕСІ ЖӘНЕ ОНЫҢ НЕГІЗГІ ҮРДІСТЕРІ**
- 5 **Жолшыбек М.М.***, **Турекулова Ж.Е.** 41
«Саясаттану» білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты.
М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан,
PhD доктор, доцент М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТ ЖӘНЕ АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ
АРАСЫНДАҒЫ ӨЗАРА ЫҚПАЛДАСТЫҚ МӘСЕЛЕСІ**
- 6 ¹**Сабырхан А.***, ²**Турекулова Ж.** 48
¹«Саясаттану» білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты,
М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
²мұғалім, М.Әуезов атындағы ЖОББМ. Шу, Жамбыл облысы
**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ БЕРУ
САЛАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК САЯСАТЫ:
НЕГІЗГІ ҮРДІСТЕР, ЖЕТІСТІКТЕР ЖӘНЕ МӘСЕЛЕЛЕР**
- 7 **Жамелов Б.А.***, **Зулпыхар Г.Б.** 56
магистр, преподаватель ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
магистр, преподаватель ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
**АНАЛИЗ ИЗМЕНЕНИЙ МЕНТАЛИТЕТА
КАЗАХСТАНСКОГО ОБЩЕСТВА В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ**

**ТҰЛҒАТАНУ
ПОЗНАНИЕ ЛИЧНОСТИ
PERSONAL COGNITION**

- 8 **Бибулова М.*** 62
филология магистрі, «Абайтану» Ғылыми орталығының аға оқытушысы,
М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан.
**ЖАС ҰРПАҚТЫ РУХАНИ АДАМГЕРШІЛІККЕ ТӘРБИЕЛЕУДЕ
АБАЙДЫҢ «ТОЛЫҚ АДАМ» ІЛІМІ**

ЗАҢТАНУ
ЮРИСПРУДЕНЦИЯ
JURISPRUDENCE

- 9 **Сарыкулов К.Р., Абуғаева С.Б.*, Жақсыбаева А.Е.** 62
заң ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
БЛОГЕРЛЕРДІҢ ЖАУАПКЕРШІЛІГІ ЖӘНЕ БЛОГ ЖҮРГІЗУДЕГІ
ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚҚА ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛ НЫСАНДАРЫ
- 10 **Орынтаев Ж.К.*, Есенбекова П.Т., Блашева М.Т.** 77
к.юрид.н., профессор, ЮКУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Қазақстан
магистр права, старший преподаватель, ЮКУ им.М.Ауэзова, Шымкент,
Қазақстан
магистр права, старший преподаватель, ЮКУ им.М.Ауэзова, Шымкент,
Қазақстан
АДАПТАЦИЯ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН К РЫНКУ ТРУДА
- ЭКОНОМИКА**
ЭКОНОМИКА
ECONOMY
- 11 **Айдарова А.Б., Таубай Ж.М.** 83
к.экон.н., профессор ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Қазақстан
магистрант, ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Қазақстан
АНАЛИЗ ЭКСПОРТООРИЕНТИРОВАННОЙ
СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ПРОДУКЦИИ РЕСПУБЛИКИ
КАЗАХСТАН
- 12 **Бекназаров Б.Д.*, Пазилов Г.А., Садыбек Е.Қ.,** 93
PhD докторант, аға оқытушы М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
PhD аға оқытушы М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
ҚАЗАҚСТАННЫҢ СЫРТҚЫ САУДА АЙНАЛЫМ
ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ НӘТИЖЕЛЕРІН
ТАЛДАУ
- 13 **Атенова К.А., Ахметова С.С.*, Сатенов Б.И.** 102
қаржы магистрі, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
экономика магистрі, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент,
Қазақстан
экономика.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
БІЛІМ БЕРУ ҮРДСІНДЕ БУХГАЛТЕРЛІК ЕСЕП ПӘНДЕРІН
ИНТЕРАКТИВТІ БІЛІМ БЕРУДЕ КОГНИТИВТІ ОҚЫТУДЫҢ
МҮМКІНДІКТЕРІ

ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PHILOLOGICAL SCIENCES

тақырыптық рубрикалар/тематические рубрики/ subject headings

ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ
ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЛИТЕРАТУРА
LINGUISTICS AND LITERATURE

- 13 **Әділбекова Ж.Қ.*, Бескемпірова Г.К., Турсынбаева Г.К.** 110
филология ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЖАЙ ЖӘНЕ ҚҰРМАЛАС СӨЙЛЕМДЕРДІҢ
КОММУНИКАТИВТІК, МОДАЛЬДЫҚ ЖӘНЕ ПРЕДИКАТТЫҚ
БАЙЛАНЫСЫ
- 14 **Рысбаева М.К.*, Алимбаев М.Е., Айтпенбетова Г.А.** 117
магистр, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
филология ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
ЛИНГВИСТИКА
САЛАСЫНДАҒЫ «АРГОТИЗМ» ТЕРМИНІ:
ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ ӘСЕРІ
- 15 **Саматаева К.Б.*, Баймурзаева К.Б., Бекназарова Р.К.** 123
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
филология ғ.к., аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
СӨЗЖАСАМНЫҢ ТӘСІЛДЕРІ:
АНАЛИТИКАЛЫҚ ТӘСІЛ АРҚЫЛЫ СӨЗ ЖАСАУ
- 16 **Кайимов М.А.*, Миятбекова З.У., Қысмуратова Ж.Т.** 131
магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
филология ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
«МАСҒҰД» ПОЭМАСЫНДАҒЫ АБАЙ БЕЙНЕСІНІҢ СЮЖЕТТІК
ЖЕЛІСІ
- 17 **Ағабеков О.М.*, Абитиярова А.А., Адырбекова Н.А.** 137
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
филология ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
ІШКІ МОНОЛОГТЫҢ АВТОР БАЯНДАУЫНДАҒЫ ОРНЫ МЕН
КӨРКЕМДІГІ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

М.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИМ.АУЭЗОВА
M.AUEZOV SOUTH KAZAKHSTAN UNIVERSITY

«QAZAQTANÝ» республикалық ғылыми журнал
«QAZAQTANÝ» республиканский научный журнал
«QAZAQTANÝ» republican scientific journal

4 (20) 12 / 2023

Журналдың жариялануы бойынша жауаптылар:

Бас редактор:

Қожамжарова Д.П. - М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің Басқарма төрағасы - ректор, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі.

Жауапты редакторлар:

Боранбаев С.Р. - филология ғылымдарының докторы, доцент. М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар» ғылыми-зерттеу институтының директоры;

Торғаутова Ш.А. - «Әлем тарихы» мамандығының магистрі. М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Тарих және этнология» ғылыми орталығының басшысы, «Абайтану» ғылыми орталығының аға оқытушысы

Ответственные по выпуску журнала:

Главный редактор:

Қожамжарова Д.П.-Председатель правления-ректор ЮКУ имени М.Ауэзова. доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК.

Боранбаев С.Р. -доктор филологических наук, доцент. Директор научно-исследовательского института «Социально-гуманитарные науки»ЮКУ имени М.Ауэзова;

Торғаутова Ш.А. - магистр по специальности «Всеобщая история». Начальник Научного центра «История и этнология» ЮКУ имени М.Ауэзова, старший преподаватель Научного центра «Абайтану» ЮКУ имени М.Ауэзова.

Редакцияның мекен жайы:Шымкентк., Тәуке-хан даңғылы, 5,
М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың баспаханасы, Қ.Рысқұлбеков көшесі, 3 корпус, 1 қабат.
Баспаға қойылған күні: 15.12.2023, Формат 60x80^{1/8} Тираж 500 дана
Көлемі: 16:1000. Тапсырыс № 3852, 14.12.2023
Шымкент қаласы, Қазақстан Республикасы, 2023© М.Әуезов атындағы ОҚУ